

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»**

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: [ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ]

Μάριος Ορφανός

ΑΜ: 1111 Μ 002

**Η ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΕΛΛΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΓΚΡΟΜ ΤΟΥ ΚΑΜΠΕΛ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ**

Διπλωματική Εργασία

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. Δέσποινα Παπαδημητρίου, Επίκουρη Καθηγήτρια (Σύμβουλος Σπουδών)
2. Χριστίνα Κουλούρη, Καθηγήτρια
3. Λίνα Λούβη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Αθήνα
Φεβρουάριος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	2
Πρώτο Κεφάλαιο	
Η Θεσσαλονίκη στο Μεσοπόλεμο	5
Δεύτερο Κεφάλαιο	
Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης	11
Τρίτο Κεφάλαιο	
Εθνικιστικές-φασιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου	22
Τέταρτο Κεφάλαιο : Εθνική Ένωση Ελλάς	
I. Ο χαρακτήρας, ο σκοπός και οι κατευθύνσεις της οργάνωσης	27
II. Η απεικόνιση της Ε.Ε.Ε. στον Τύπο	37
III. Η «Μουσολινική» πορεία	43
IV. Η κάθοδος στην πολιτική	48
Πέμπτο Κεφάλαιο : Το πογκρόμ του Κάμπελ	
I. Το χρονικό των γεγονότων	54
II. Η αντιεβραϊκή στάση της εφημερίδας <i>Μακεδονία</i>	71
III. Ο ρόλος του Τύπου στο πογκρόμ	75
IV. Ο αντισημιτισμός στον Τύπο	88
V. Οι συνεδριάσεις της Βουλής με αφορμή το πογκρόμ	95
VI. Η δίκη της Βέροιας	98
Συμπεράσματα	101
Βιβλιογραφία	103

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περίοδος μεταξύ του 1923 και του 1940, μεταξύ δηλαδή της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εισόδου της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα μπορούσε να οριστεί ως ο Ελληνικός Μεσοπόλεμος -κατ'αναλογία με τον Ευρωπαϊκό. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία σηματοδοτεί τη λήξη μίας δεκαετίας συνεχών πολέμων, συγκρούσεων, αλλά και τη διαγραφή της Μεγάλης Ιδέας μετά από μια εκατονταετία εδαφικών επεκτάσεων και πληθυσμιακών ενσωματώσεων.

Η βία, η εσωστρέφεια, οι ιδεολογικές συγκρούσεις και τα αιτήματα εσωτερικής ανασυγκρότησης, στη βάση των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων, έμελλαν να εγγραφούν ως θεμελιακά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής. Εξάλλου, πρόκειται για μια πολύ ταραγμένη, γεμάτη αντιφάσεις, και πισωγυρίσματα περίοδο-κλειδί για τη βαθύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας ως τις μέρες μας. Πάνω από τα ερείπια της Μικρασιατικής Καταστροφής γεννιέται μια ρευστή περίοδος μεταβατικού χαρακτήρα χωρίς κυρίαρχο ιδεολογικό, συνεκτικό ιστό.

Η πτώση του βιοτικού επιπέδου των μεσαίων τάξεων, η δυσaráσκεια εν γένει από την πορεία των εθνικών εξελίξεων και κυρίως η άνοδος του εθνικισμού και αντικομμουνισμού είχαν ως αναπόδραστη απότοκο την έντονη εκδήλωση βίας στην ελληνική μεσοπολεμική κοινωνία. Ένα φαινόμενο που δεν αποτελούσε την εξαίρεση αλλά τον κανόνα στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Η έντονη άσκηση πολιτικής βίας από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και αρχές του 1930 θεωρείται και είναι ουσιαστικά απόρροια της ακμής της μεγάλης σύγκρουσης των ιδεολογικών ρευμάτων στην Ευρώπη, όταν δημιουργήθηκαν πολιτικά κινήματα με τοποθετήσεις, για να αντιπαραταχθούν, έστω και με τη βία, στον κομμουνισμό και τον κοινοβουλευτισμό.

Στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο οι ιδεολογικές συγκρούσεις έπαιρναν, επίσης, συχνά βίαιη μορφή. Όταν σταμάτησε η εξωτερική πολιτική να βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ήλθαν εντονότερα στο προσκήνιο οι συγκρούσεις οικονομικού, κοινωνικού αλλά και ιδεολογικού χαρακτήρα. Στην πλειονότητα των πολιτών επήλθε κόπωση από τη μόνιμη πολιτική αστάθεια και από τη διαρκή όξυνση που καλλιεργούσαν τα κομματικά επιτελεία και τα πραξικοπήματα αξιωματικών. Σε αυτήν προσετέθη η δυσaráσκεια για τις διαμάχες συμφερόντων πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής, καθώς και για την πληθώρα των διαφορετικών ιδεολογιών. Μέσα σε αυτή την έκρυθμη κατάσταση δεν είναι τυχαίο ότι ασκήθηκε έντονη πολιτικοκοινωνική βία από διάφορες εθνικιστικές οργανώσεις που προσπάθησαν να αποτελέσουν την εναλλακτική-τρίτη¹ πρόταση πέρα από τις δύο καθιερωμένες παραταξιακές επιλογές.

¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 97

Το πογκρόμ² του Κάμπελ, μίας φτωχής εβραϊκής συνοικίας στη Θεσσαλονίκη, τον Ιούνιο του 1931 από μέλη της εθνικιστικής και φασιστικής οργάνωσης *Εθνική Ένωσις Ελλάς* (ΕΕΕ) αποτέλεσε τη βιαιότερη εκδήλωση εθνικιστικής βίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, με αναπόδραστη απότοκο την “έξοδο” 10.000 Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης προς την Παλαιστίνη³.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να εξετάσει και διερευνήσει τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Τύπος στο Πογκρόμ του Κάμπελ, βασισμένη πρωτίστως στην αρθρογραφία εφημερίδων της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης και της Αθήνας⁴. Άξια προσοχής αυτού αποτελούν αφενός η νομιμοποίηση ή μη από τον Τύπο της πολιτικής βίας που άσκησαν οι εθνικιστικές οργανώσεις, και η δη η ΕΕΕ, έναντι των Ισραηλιτών και αφετέρου ο τρόπος με τον οποίο εκλαμβάνεται και χαρακτηρίζεται αυτή η συμπεριφορά. Στο πλαίσιο αυτό θα επιχειρηθεί και μία εννοιολογική προσέγγιση των όρων *αντισημιτισμός* και *αντιουδαϊσμός* καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αντικατοπτρίζονται στον Τύπο.

Επίσης, ειδικό βάρος θα δοθεί στη διερεύνηση της φύσης και του χαρακτήρα της εθνικιστικής οργάνωσης *Εθνική Ένωσις Ελλάς* (ΕΕΕ) που υποκίνησε το πογκρόμ του Κάμπελ και πώς αυτή αποτυπώνεται, χαρακτηρίζεται και εκλαμβάνεται από τον Τύπο. Επιπλέον, θεωρείται σκόπιμο στο πλαίσιο αυτής της έρευνας να γίνει προσπάθεια σύντομης καταγραφής και περιγραφής όλων των εθνικιστικών-φασιστικών οργανώσεων που εμφανίστηκαν και έδρασαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προκειμένου να αναδειχθούν αφενός οι διαφορές και αφετέρου οι κοινές θέσεις και κατευθύνσεις τους με την ΕΕΕ.

Επιπροσθέτως, μέσα στα πλαίσια της μελέτης αυτής θα γίνει και μία σύντομη απόπειρα σκιαγράφησης του καθεστώτος συνύπαρξης της εβραϊκής μειονότητας με το χριστιανικό πληθυσμό στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, αναδεικνύοντας κάποια από τα στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής τα οποία κατά καιρούς υπονόμευαν τις χριστιανοεβραϊκές σχέσεις, δημιουργώντας στη συνέχεια το κατάλληλο έδαφος για την εκδήλωση ταραχών.

Ο κορμός του υλικού στο οποίο στηρίχθηκε η έρευνα είναι ο ελληνικός Τύπος της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, από τον Τύπο της Θεσσαλονίκης οι *Νέα Αλήθεια*, *Μακεδονικά Νέα*, *Εφημερίς των Βαλκανίων* και *Μακεδονία*, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος

² Πογκρόμ (από τη ρωσική λέξη pogrom (πογκρόμ), από το ρήμα "громить" (γκρομίτ) που σημαίνει «συντρίβω») είναι μια μαζική και οργανωμένη βίαιη επίθεση εναντίον κάποιας συγκεκριμένης εθνικής, θρησκευτικής ή άλλης ομάδας, με ταυτόχρονη καταστροφή του περιβάλλοντός τους (σπίτια, επιχειρήσεις, θρησκευτικοί χώροι, κοκ). Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί ιστορικά για να δηλώσει τις μαζικές πράξεις βίας, είτε αυθόρμητες είτε προμελετημένες, κατά των Εβραίων αλλά επίσης και για παρόμοια περιστατικά εναντίον άλλων μειονοτικών ομάδων

³ Βλ. Steven Bowman, «*Jews in wartime Greece*», *Jewish Social Studies*, 48/1, 1986.σ. 48

⁴ Για τον Τύπο της Θεσσαλονίκης και την πολιτική του τοποθέτηση βλ. Χρήστος Λαμπρινός, «Συνοπτική ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης», στη Νέα Εστία. *Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, Χριστούγεννα 1985*, σ. 271-280. Κώστας Τομανάς, «Οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», στο Γεώργιος Ν. Σταμπούλης, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά – Ήθη – Έθιμα. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης 315 -1985*, Διόσκουροι 1984, σ. 368-373. Γεώργιος Αναστασιάδης, «Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)», στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσά, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 315-316

στην τελευταία εφημερίδα για λόγους που αναλυθούν παρακάτω. Από τον Τύπο της Αθήνας οι *Ελεύθερον Βήμα*, *Ριζοσπάστης*, *Καθημερινή*, *Έθνος*, *Ακρόπολις*, *Η Πατρίς*, *Εστία*, *Ελληνική*, *Ελεύθερος Άνθρωπος*, *Ημερήσιος Τύπος*, *Εσπερινή*, *Η Βραδυνή* και *Πρωία*.

Πλήθος, επίσης, σημαντικών πληροφοριών παρέχονται και από τα λίγα σωζόμενα φύλλα των δημοσιογραφικών οργάνων της ΕΕΕ, *Δράσις* και *Εθνικός Αγών* στη Θεσσαλονίκη και *Εθνική Ένωσις* στην Αθήνα.

Δυστυχώς, η γλώσσα του Τύπου της εβραϊκής κοινότητας είναι, κυρίως, σε λαδίνο ή γαλλικά με αποτέλεσμα να μην είναι προσβάσιμος. Μολοταύτα, συχνά είναι τα αναδημοσιεύματα που πραγματοποιούνται από τον ελληνικό τύπο, τα οποία όμως απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή και επιφύλαξη ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων γιατί αποτελούν αποσπάσματα και όχι ολόκληρα άρθρα.

Συμπληρωματικά, χρησιμοποιήθηκαν τα αρχεία του Φιλίππου Δραγούμη και Δημήτριου Σφαέλλου για τη διερεύνηση και εξέταση του χαρακτήρα της ΕΕΕ. Χρήσιμη θα ήταν, δε, και η μελέτη των Καταστατικών του κεντρικού σωματείου της ΕΕΕ που βρίσκονται στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, αν και αυτή ήταν ανέφικτο να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η Θεσσαλονίκη στο Μεσοπόλεμο

Η Θεσσαλονίκη μετά την ενσωμάτωση της το 1912 στον ελληνικό κορμό αλλάζει ριζικά από μία σημαντική πολυκοινοτική πόλη μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας σε ένα περιφερειακό αστικό κέντρο ενός εθνικού κράτους. Καταλυτικής σημασίας για την πόλη ως την επιβολή του καθεστώ της 4^{ης} Αυγούστου αποτέλεσαν διάφορα τυχαία γεγονότα, όπως η καταστροφική πυρκαγιά του 17, αλλά και μία σειρά γεγονότων, όπως η αθρόα έλευση χιλιάδων προσφύγων και η ανάγκη αντιμετώπισης τους καθώς και οι οικονομικές κρίσεις του Μεσοπολέμου.

Πιο συγκεκριμένα, η φοβερή πυρκαγιά⁵ που ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το 1917⁶ και αποτέφρωσε κυρίως την εβραϊκή συνοικία, είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση. Σε 32 ώρες η πυρκαγιά κατέκαψε 120 εκτάρια του πυκνοκατοικημένου ιστορικού κέντρου της πόλης, καταστρέφοντας όλες τις οικονομικές, εκπαιδευτικές και θρησκευτικές υποδομές της⁷. Η συντριπτική πλειοψηφία των πληγέντων ήταν Εβραίοι αφού καταστράφηκαν ολοσχερώς τα $\frac{3}{4}$ των εβραϊκών σπιτιών. 45 συναγωγές, κοινοτικά κτήρια, ευκτήριοι οίκοι, ιδρύματα, γραφεία, σχολεία, καταστήματα, λέσχες, εργοστάσια, εργαστήρια κ.α. αφήνοντας 13.000 εβραϊκές οικογένειες άστεγες⁸. Ο Ιταλοεβραίος Δαβίδ Μορπούργο, πρόεδρος του συνδικάτου των ασφαλιστών προσπάθησε να εξασφαλίσει για την πόλη έγκαιρη καταβολή των

⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μόνη πιθανότητα να διασωθεί η πόλη θα ήταν αν είχε κινητοποιηθεί ο συμμαχικός στρατός της Αντάντ που έτσι κι αλλιώς ήταν ο μόνος που είχε τα μέσα, αλλά ευθύνονταν κίόλας για την έλλειψη νερού, αφού οι 150.000 στρατιώτες απομυζούσαν τα περιορισμένα αποθέματα. Φυσικά, σαν οποιοδήποτε κατοχικό στρατό, το τελευταίο που απασχολούσε το συμμαχικό στρατηγείο ήταν τι θ' απογίνει η πόλη και απαγόρευσε να περιοριστεί η παροχή νερού στα στρατόπεδα που ήταν διάσπαρτα στα περίχωρα. Και δεν ήταν μόνο αυτό. Στρατιώτες της Αντάντ, ιδίως γάλλοι, λεηλάτησαν πολλά σπίτια και καταστήματα και εμπόδιζαν σε διάφορες περιπτώσεις τους κατοίκους να διασώσουν τα υπάρχοντά τους για να τ' αρπάξουν οι ίδιοι. Επιπλέον, απαιτούσαν αμοιβή από τους πανικόβλητους κατοίκους για να τους βοηθήσουν να μεταφέρουν τα πράγματα τους σε ασφαλή μέρη. Το πλιάτσικο και η καταστροφική αδιαφορία ήταν η συνεισφορά των συμμάχων στη μεγάλη πυρκαγιά και για μία ακόμη φορά ο κατοχικός στρατός πρόσφερε εξ αντικειμένου μεγάλη υπηρεσία στις ελληνικές αρχές. Βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 425

⁶ Βλ. Ρ. Μόλχο, *Η αναγέννηση: Θεσσαλονίκη 1850-1918, «Η πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, (τίτλος πρωτοτύπου: *La «ville des Juifs» et le reveil des Balkans*), μτφρ Γιώργος Καλαμάτης, εκδόσεις Εκάτη, 1994, σ. 82-84

⁷ Ευάγγελος Α. Χεκιμόγλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, εκδόσεις Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 359-363

⁸ Ευάγγελος Α. Χεκιμόγλου, «Θεσσαλονίκη 1912-1940. Οικονομικές εξελίξεις», στο Ι. Χασιώτης (επιμ), *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 152-153

αποζημιώσεων⁹. Στα επόμενα χρόνια, η κυβέρνηση Βενιζέλου επέλεξε την κατεστραμμένη εβραϊκή περιοχή για αστική ανασυγκρότηση. Ο Βενιζέλος έλεγε ότι η πυρκαγιά ήταν σταλμένη θαρρείς από τη θεία πρόνοια αφού έδινε μια μοναδική ευκαιρία για εκσυγχρονισμό και έδωσε εντολή στον διακεκριμένο αρχιτέκτονα τοπίου Thomas Mowson, να αντιμετωπίσει την πόλη σαν άγραφο χαρτί¹⁰. Η απόφαση αυτή σε συνδυασμό με ένα καινούριο σχέδιο της πόλης, εμπόδισε τα λαϊκότερα στρώματα της εβραϊκής μειονότητας να επανεγκατασταθούν στις κεντρικότερες περιοχές της Θεσσαλονίκης¹¹. Έτσι, τα άστεγα μέλη αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να εγκατασταθούν σε άλλα προάστεια (Βαρώνου, Χιρς, 151, Καλαμαριά, Καραγάτσια, Ρεζί, Βαρδάρ, Αγία Παρασκευή) όπου ακόμα και οι στοιχειώδεις συνθήκες μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης απουσίαζαν¹². Κατά άλλους οι νέες συνθήκες διαβίωσης αρκετών φτωχών Εβραίων μπορεί να ήταν καλύτερες από πριν, όπως φαίνεται από την έκθεση μίας αρμόδιας επιτροπής (JDC) στις 20-2-1920 που παραθέτει ο Mazower: «Σε γενικές γραμμές οι εβραϊκές οικογένειες έχουν λάβει τώρα καλύτερη στέγη από αυτήν που είχαν πριν από την πυρκαγιά. Στην παλιά πόλη χιλιάδες άτομα ζούσαν πριν σε στενά, υγρά και βρώμικα σοκάκια, μέσα σε υπόγεια και σε κελάρια, όπου το φως έμπαινε συνήθως μέσα από μικρές τρύπες. Σε όλες σχεδόν τις νέες κατοικίες τα δωμάτια αερίζονται καλά. Δεν έχει παραμεληθεί τίποτα ώστε να εξασφαλιστούν καλές συνθήκες υγιεινής»¹³. Αυτοί οι συνοικισμοί με μορφή γκέτο¹⁴ εξελίχθηκαν σε κέντρα αριστερής εβραϊκής πτέρυγας¹⁵ και έγιναν στόχοι περιορισμένων τοπικών αντισημιτικών ενεργειών¹⁶.

Η άφιξη 1.000.000 Μικρασιατών προσφύγων στην ελληνική επικράτεια περιέπλεξε τη διαδικασία αστικού εκσυγχρονισμού¹⁷ και δυσχέρανε ακόμα περισσότερο τη θέση της εβραϊκής κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, η συνεχής ροή προσφύγων στη Θεσσαλονίκη καθ'όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1914-1924, ενώ έλαβε μορφή χιονοστιβάδας, από τον Σεπτέμβριο του 1922 έως τον Ιανουάριο του

⁹Βλ. Βίλμα Χαστάογλου, & Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Θεσσαλονίκη 1900-1940: Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», στο , Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985, εκδ. Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 33

¹⁰βλ. Μαρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006 σ. 389

¹¹ Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 122, βλ και Flemming, όπ. π., σ.124

¹² G.Maurogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983, σ. 254

¹³ Μαζάουερ, όπ. π., σ. .390)

¹⁴ .Σύμφωνα με τον Βακαλόπουλο (Ιστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 132-133), ήταν πρώτη φορά στην ιστορία της νεότερης Ελλάδος που έκαναν την εμφάνιση τους τέτοιου είδους συνοικισμοί.

¹⁵ Άρθρο στην εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* 30-6-1931 γράφει : «οι κάτοικοι του συνοικισμού Βαρώνου Χιρς είναι κατά το πλείστον κομμουνιστάι...». Η μαρτυρία του Αλβέρτου Μενασσέ (όπως αναφέρεται από την Φρ. Αμπαζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη 1993,σ. 70) συνηγορεί στην άποψη αυτή : η συνοικία Βαρώνος Χιρς περιελάμβανε μεγάλο αριθμό κατοίκων με κομμουνιστικές διαθέσεις.

¹⁶ Maurogordatos, όπ. π., σ. 254

¹⁷ M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Οξφόρδη 1991, σ. 19

1923, οπότε έφτασαν στην πόλη περίπου 130 χιλιάδες.¹⁸ Σύμφωνα με κυβερνητικό σχέδιο, η εγκατάσταση των προσφύγων προβλεπόταν σε συγκεκριμένες περιοχές των οποίων η ελληνικότητα αμφισβητούνταν σοβαρά, χρησιμοποιώντας έτσι την ελληνική καταγωγή των νεοφερμένων ως μέσον ενδυνάμωσης της εθνικής ομοιογένειας αυτών των περιοχών¹⁹.

Η σε πολλά σημεία τρωτή περιοχή της Θεσσαλονίκης, όπου στεγάστηκε ένα μεγάλο τμήμα του αστικού προσφυγικού δυναμικού, αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση, καθώς ο ανέκαθεν πολυεθνικός χαρακτήρας του κοσμοπολίτικου αυτού κέντρου²⁰ λειτουργούσε ως τροχοπέδη στη διαδικασία εξελληνισμού που ακολούθησαν οι βενιζελικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου και προσέφερε ένα ακόμα κίνητρο για περιστασιακές συγκρούσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών²¹.

Η δικαιολογημένη και αναμενόμενη διάθεση των προσφύγων να συμμετέχουν επί ίσοις όροις στην παραγωγική δραστηριότητα της νέας τους εστίας, ήταν μία έμμεση απειλή για τα κεκτημένα δικαιώματα των Ελλαδιτών – ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται και οι Εβραίοι – και κυφορούσε σπέρματα άμεσου ανταγωνισμού και μακροχρονίων εντάσεων. Το ελληνικό κράτος, αδυνατώντας να παράσχει επαρκή εργασιακή εξασφάλιση που θα κάλυπτε τις ανάγκες της πολυπληθούς εργατικής δύναμης, επιδείνωσε την κατάσταση, οξύνοντας το δημογραφικό πρόβλημα και αυξάνοντας το ποσοστό ανεργίας.

Η μεγάλη οικονομική κρίση των ετών 1929-1932 και η συνακόλουθη κάμψη του διεθνούς εμπορίου είχαν δυσμενή αντίκτυπο και στην οικονομία της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας.²² Η οικονομική κρίση έθιξε τους πάντες, κυρίως όμως τους μικροεπαγγελματίες. Ενδεικτική για τη σοβαρότητα της κατάστασης αποτελεί η καθιέρωση συσσιτίων από τις δημοτικές αρχές της πόλης και άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα, που συντηρούσαν 40.000 ανέργους και μέλη των οικογενειών τους, παρέχοντας τους στοιχειώδη τροφή. Παράλληλα, η υποτίμηση της αγγλικής λίρας και, κατά συνέπεια, της δραχμής το

¹⁸ Το κράτος ανέλαβε την αποκατάσταση των προσφύγων μέσα από την πλήρη ένταξη τους στην κοινωνία και την οικονομία της χώρας, με την αρωγή της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Θεσσαλονίκη 1912-1940. Οικονομικές εξελίξεις», στο Ι. Χασιώτης (επιμ), *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 153. Γιάννης Στεφανίδης, «Μακεδονία του Μεσοπολέμου», στο Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Η Μακεδονία από την απελευθέρωση ως τις μέρες μας*. Τ. Β', Εκδόσεις Παπαζήση – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 82-84

¹⁹ Maurogordatos, όπ. π., σ. 193 - 194. Η ελληνικότητα των προσφύγων αναγνωριζόταν και θεωρούνταν αδιαφιλονίκητη μόνο μέσα στους επίσημους κυβερνητικούς βενιζελικούς κύκλους. Η ελληνική κοινωνία στο σύνολο της διατηρούσε μία επιφυλακτική και ενίοτε εχθρική στάση απέναντι στους πρόσφυγες, αμφισβητώντας την αμιγή ελληνική τους καταγωγή και κατηγορώντας τους το δυσβάσταχτο κόστος της μικρασιατικής καταστροφής.

²⁰ Σύμφωνα με την παρατήρηση του Γ.Β. Λεονταρίτη «Εθνικισμός και διεθνισμός; Πολιτική ιδεολογία», εν: *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Αθήνα 1983, σ. 32-33), το εθνοκεντρικό σχήμα της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας υπογράμμιζε την «εσωτερική δυναμική και τις αξίες μιας συγκεκριμένης 'μοναδικής' και αποκλειστικής εθνικής ομάδας» και απέρριπτε το κοσμοπολιτικό πνεύμα.

²¹ Γ. Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1942-1943*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 95-96

²² Για τα μέτρα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα βλ. Κώστας Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*. Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 28-39

1931 επιβάρυνε ακόμα περισσότερο την κρίση της ελληνικής οικονομίας²³. Η γενικότερη οικονομική δυσπραγία, επιτεινόμενη λόγω της διεθνούς οικονομικής κρίσης, επηρέασε βαθύτατα τις βόρειες επαρχίες της χώρας, καθιστώντας έτσι τη Θεσσαλονίκη «το εύθικτον σημείον του Ελληνικού σώματος, την Αχίλλειον πτέρναν, την πόλιν προς ην στρέφονται βασκανά βλέμματα»²⁴.

Το γενικό πλαίσιο της οικονομικής δραστηριότητας της Θεσσαλονίκης έφερε έντονα τα χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης, της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας. Η θέση της πόλης, στα πλαίσια της ελληνικής οικονομίας, επιδεινώθηκε αισθητά.²⁵

Επιπλέον, η επίσημη λήξη της μικρασιατικής περιπέτειας και η συνακόλουθη απεμπλοκή πολυάριθμων στρατιωτικών μονάδων από τα πολεμικά μέτωπα κατέστησαν ανενεργό ένα σημαντικό τμήμα του πιο δραστήριου οικονομικά και κοινωνικά μέρους του πληθυσμού, επιτείνοντας την κρίση του κοινωνικού γίγνεσθαι. Την όλη εικόνα της κοινωνικής αστάθειας και ανασφάλειας συμπλήρωνε το ιδεολογικό αδιέξοδο, κληροδότημα της μικρασιατικής καταστροφής στον κρατικό μηχανισμό.

Η Μεγάλη Ιδέα και το αλυτρωτικό της πρόγραμμα, το οποίο είχε λειτουργήσει ως εθνική ιδεολογία και «βιωματικός άξονας» της κοινωνίας, σφυρηλατώντας την εθνική ταυτότητα του νεοπαγούς κράτους και προσδίδοντας του την απαραίτητη συνοχή, έπαψε να έχει οποιονδήποτε λόγο ύπαρξης μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης. Αυτόματα ένα ιδεολογικό κενό δημιουργήθηκε, ανάγκη ενός νέου εθνικού προτάγματος ως στοιχείου συνοχής του πληθυσμού²⁶. Η εθνική ιδεολογία μετά το 1922 αποβάλλει τα επεκτατικά εδαφικά της οράματα και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στα πνευματικά γνωρίσματα του Ελληνισμού. Γεώργιος Παπανδρέου, Υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Βενιζέλου και εκφραστής της τάσης αυτής υποστηρίζει: «ότι η μεγάλη ιδέα παραμένει αθάνατος. Απλώς μόνον μεταβάλλει περιεχόμενον... Από την αύξηση του εδάφους, μετατοπίζεται εις την αύξησιν και ανύψωσιν του πολιτισμού... Ηνωμένον πλέον το έθνος επιδιώκει την οικονομικήν, πνευματικήν και ηθικήν ανύψωσιν».²⁷ Μέσα σε αυτό το φάσμα της επισφαλούς θέσης του ελληνικού κράτους, επινοήθηκε ο μύθος της κομμουνιστικής απειλής²⁸.

Η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και η ταχεία άνοδος του κομμουνισμού ήταν ένα τετελεσμένο γεγονός, το οποίο κατέστησε υπαρκτούς τους προγενέστερους

²³ Γ. Μουτάφης, «Η οικονομική και κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης 1929-1933. Μία προκαταρκτική εξέταση», Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 381

²⁴ Πρωΐα, 29-6-1931

²⁵ Για τις οικονομικές εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου βλ. Ευάγγελος Γ. Χεκιμόγλου, ό.π., σ. 154-157. Γιάννης Στεφανίδης, ό.π., σ. 67. Γιώργος Μουτάφης, ό.π., σ. 381-382, 384 και 409. Παύλος Β. Πετρίδης, «Θεσσαλονίκη 1912-1940. Πολιτικές και Κοινωνικές εξελίξεις», στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 145

²⁶ Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, τόμος Α', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ.21

²⁷ Το παράθεμα από τον Μ. Mazower, *Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους*, τεύχος 3, Ίστωρ, , 1991, σ. 69-70

²⁸ Μ. Mazower, *Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους*, ό.π., σ.64-84

ασαφείς φόβους των διαφόρων μηχανισμών εξουσίας στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο για πιθανή ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης. Αν και η αριθμητική δύναμη του κομμουνιστικού κόμματος ήταν περιορισμένη και δεν καθιστούσε βάσιμους τέτοιους φόβους για την ελληνική τάξη πραγμάτων²⁹, οι ριζοσπαστικές τάσεις και οι ποικίλες εσωτερικές ανακατατάξεις τις οποίες γνώριζε ο ελληνικός χώρος την περίοδο του Μεσοπολέμου, προσέφεραν το κατάλληλο έδαφος για την τελεσφόρηση του μύθου της επικείμενης κομμουνιστικής απειλής. Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους³⁰ παίρνει συγκεκριμένη μορφή με την ψήφιση του «Ιδιωνύμου» από την κυβέρνηση Βενιζέλου στις 18 Ιουνίου 1929, σύμφωνα με το οποίο κάθε πράξη ενάντια στο κοινωνικό σύστημα θεωρούνταν ποινικό αδίκημα.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1930 αυτό το ιδεολογικό κατασκεύασμα φαίνεται να αποκτά πολλαπλή χρησιμότητα για το ευρισκόμενο στο στρόβιλο μιας γενικότερης κρίσης ελληνικό κράτος. Η προβολή τέτοιων μύθων με σκοπό τη χειραγώγηση του υποσυνειδήτου μιας ηττημένης γενιάς³¹ αποτελεί κομβικό σημείο για την κατανόηση του ρόλου των διαφόρων μηχανισμών εξουσίας. Η κρατική μηχανή του Μεσοπολέμου εφάρμοσε συγκεκριμένη πολιτική στο επίπεδο των ιδεολογιών, ποδηγετώντας τις συλλογικές συνειδήσεις, προκειμένου να κρατήσει αποδυναμωμένες και αναδιοργανώτες τις δυσαρεστημένες κυριαρχούμενες τάξεις και να εξασφαλίσει τη διατήρηση της εξουσίας της. Έτσι η κυρίαρχη ιδεολογία παίρνει μία σειρά υλικές μορφές και εκφράζεται πρακτικά με την ενεργό συναίνεση εκείνων των οποίων τη συνείδηση διαπλάθει και οι οποίοι μετατρέπονται σε βασικό τμήμα του πολυεδρικού συστήματος εξουσίας³². Με διάφορα μέσα άρχισε να προάγεται ο μύθος του αντικομμουνισμού ως πολύτιμης ασφαλιστικής δικλείδας, προκειμένου να εκτονωθεί η διάχυτη λαϊκή δυσαρέσκεια- φυσικό επακόλουθο της καλπάζουσας ανεργίας, των κοινωνικών συγκρούσεων και της πολιτικής αστάθειας- και να αποδυναμωθούν έτσι οποιεσδήποτε μαζικά συντονισμένες προσπάθειες συνειδητής αμφισβήτησης και δυναμικής αναδιοργάνωσης του νοσούντος κρατικού μηχανισμού³³.

Καταλυτικό ρόλο στην καθιέρωση του αντικομμουνισμού διαδραμάτισε και η στάση του ΚΚΕ στο λέγόμενο «εθνικό ζήτημα» καθώς ανήγαγε τα δικαιώματα των

²⁹ M. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford, 1991, σ. 36. Σύμφωνα με αναφορά της Κομιντερν το 1930 τα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος δεν ξεπερνούσαν τα 1.500. Στην πραγματικότητα τόσο η εκλογική δύναμη του ΚΚΕ όσο και η δύναμη ή η αδυναμία του να προωθήσει το πρόγραμμα του, ήταν παράγοντες που δεν είχαν εκτιμηθεί στις ορθές παραμέτρους από τον τότε αστικό κόσμο, ο οποίος διακατέχονταν από μία φοβία για την ισχύ του κομμουνιστικού κινήματος

³⁰ Mazower, *Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους*, ό.π., σ. 64-84

³¹ Λεονταρίτη, ό.π., σ. 29

³² Βλ. Μ. Canoy, *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Αθήνα, 1990, σ. 103-110

³³ Ήδη από την αρχαιότητα, οι διάφοροι μηχανισμοί εξουσίας έσπευδαν να απομακρύνουν από τη μητρόπολη αυτούς οι οποίοι θεωρούνταν επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη, στέλνοντας τους στις αποικίες. Την ίδια τακτική φαίνεται να υιοθέτησε και το ελληνικό κράτος τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα, ενθαρύνοντας τη μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Όταν όμως το 1921, η αμερικανική ήπειρος έκλεισε την είσοδο στους μετανάστες, το υπάρχον κοινωνικό πρόβλημα της ελληνικής πραγματικότητας εντάθηκε και έμελλε να οξυνθεί ακόμα περισσότερο με την παγκόσμια οικονομική κρίση. Βλ. Mazower, *Greece and the Inter-War Economic Crisis*. ό.π., σ. 19

μειονοτήτων σε βασικό δόγμα της πολιτικής του³⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι με αφορμή το πογκρόμ του Κάμπελ το ΚΚΕ δράττεται της ευκαιρίας να εκφράσει την άποψη του για το Μακεδονικό υποστηρίζοντας την ενίσχυση των εθνοτικών αγώνων των μειονοτήτων υπέρ μιας ανεξάρτητης Μακεδονίας-Θράκης³⁵:

«Το Κομμουνιστικό Κόμμα πολεμώντας για την ανατροπή της δικτατορίας του κεφαλαίου έχει στη σημαία του αναγεγραμμένη την πλήρη εθνική απελευθέρωση των εθνικών μειονοτήτων. Το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν περιορίζεται στο να λέει στις εθνικές μειονότητες περιμείναι την κοινωνική ανατροπή για να ελευθερωθείτε από την εθνική καταπίεση, αλλά ενισχύει και τον αγώνα που διεξάγουν οι εθνικές μειονότητες για τον αποχωρισμό τους από την καπιταλιστική Ελλάδα, για την ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη, σήμερα μέσα στο καπιταλιστικό καθεστώς. Γιατί οι αγώνες για την εθνική απελευθέρωση των μειονοτήτων είναι αγώνες εναντίον της κυριαρχίας της ελληνικής μπουρζουαζίας, αγώνες εναντίον του εχθρού, του καταπιεστού των Ελλήνων εργατών, φτωχών χωρικών και φτωχών βιοπαλαιστών, συνεπώς αγώνες δικός τους.»³⁶

Το ΚΚΕ έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την εβραϊκή μειονότητα, πράγμα πολύ λογικό αφού αποτελούσε το συμπαγέστερο τμήμα του κορμού στη Θεσσαλονίκη. Τα γεγονότα αυτά και κυρίως η γραμμή υπέρ μίας ανεξάρτητης Μακεδονίας είχαν προκαλέσει ιδιαίτερα αρνητικό αντίκτυπο μεταξύ των προσφύγων. όπερ το έλαβε υπ' όψιν του το ΚΚΕ και άλλαξε στάση τον Δεκέμβριο του 1935. Στην πραγματικότητα τόσο η εκλογική δύναμη του ΚΚΕ όσο και η δύναμη ή η αδυναμία του να προωθήσει το πρόγραμμά του, ήταν παράγοντες που δεν είχαν εκτιμηθεί στις ορθές παραμέτρους από τον τότε αστικό κόσμο, ο οποίος διακατέχονταν από μία φοβία για τη δύναμη και απήχηση του κομμουνιστικού κινήματος.

³⁴ Πολιτική, η οποία είχε υιοθετηθεί στο τρίτο έκτατο Συνέδριο του ΚΚΕ (26-11-1924 – 3-12-1924), βασισμένη στη διαπίστωση ότι υπήρχε ένας «Μακεδονικός λαός» και ένας «Θρακικός λαός», υποσχόταν το ΚΚΕ σ' αυτούς αντίστοιχα «μία ενωμένη και ανεξάρτητη Μακεδονία» και μία «ενωμένη και ανεξάρτητη Θράκη». Καταδίκασε τον «διαμελισμό» αυτών των δύο περιοχών ανάμεσα στη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία και την Ελλάδα για την πρώτη περίπτωση και ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Τουρκία για τη δεύτερη περίπτωση. Επιπροσθέτως, αποκέρυσε τα σχέδια προσάρτησης των άλλων τμημάτων της Μακεδονίας από τη Βουλγαρία, αλλά και τον «εποικισμό» αυτών των τμημάτων με μαζικές εγκαταστάσεις προσφύγων από τη Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα

³⁵ Ριζοσπάστης, 1-7-1931, Τίτλος κυρίου άρθρου: Ενάντια στο δολοφόνο φασισμό! Για την υπεράσπιση των καταπιεζομένων εθνοτήτων. Αλλά και 24-11-1932 και 25-11-1932, 4-8-1933 Για τη στάση του ΚΚΕ απέναντι στο «εθνικό ζήτημα» βλ. επίσης Άλκης Ρήγος, Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935, τ. Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 214-215. Γρηγόριος Δάφνης, Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 93. Νίκος Αλιβιζάτος, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), όψεις της ελληνικής εμπειρίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 379, Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1978, σ. 62. Άγγελος Γ. Ελεφάντης, Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο, Ολκός, Αθήνα 1976, σ. 56-172, 221-244, 303-309

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης

Η ύπαρξη του εβραϊκού στοιχείου στη Θεσσαλονίκη χρονολογείται ήδη από το 2^ο αιώνα π.Χ. Στη διάρκεια της επίσκεψης του στην πόλη, ο απόστολος Παύλος κάνει λόγο για παρουσία συμπαγούς εβραϊκής κοινότητας, η οποία τονώνεται στα τέλη του 15^{ου} αιώνα με την έλευση από την Ισπανία περίπου 100.000 Εβραίων Σεφαρδίων. Οι τελευταίοι, έχοντας υποστεί διώξεις της Ιεράς Εξετάσεως και αρνούμενοι να εφαρμόσουν ότι υπαγόρευσε η θρησκευτική πολιτική του βασιλικού ζεύγους Φερδινάνδου και Ισαβέλλας, καταφεύγουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία³⁷. Οι οθωμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης, στην προσπάθεια τους να αναζωογονήσουν πληθυσμιακά, καλωσορίζουν τους Εβραίους πρόσφυγες, των οποίων η οικονομική εμπειρία αποδεικνύεται πολύτιμη για το μέλλον της πόλης. Στη συνέχεια τους παρέχουν τα μέσα εκείνα τα οποία θα εξασφαλίσουν στο εξής την πολύπλευρη ανάπτυξη της κοινότητας τους. Στατιστικά στοιχεία, συλλεγμένα το 1913 από τον αντιπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης στη Μακεδονία Κωνσταντίνο Ρακτιβάν, υπολογίζουν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης σε 61.439, ενώ οι πηγές των κεντρικών σιωνιστικών αρχείων της Ιερουσαλήμ και της Alliance Israelite Universelle³⁸ αναφέρουν 70.000 με 80.000 Σεφαρδίτες³⁹. Εντούτοις οι ποικίλες αλλαγές τις οποίες επιφυλάσσουν οι πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα για τα κράτη της Βαλκανικής αλλά και για όλη την Ευρώπη, θα επηρεάσουν δυσμενώς το προνομιακό καθεστώς της εβραϊκής κοινότητας.

Όταν σε κλίμα εθνικιστικής έξαρσης, το 1912, τα ελληνικά στρατεύματα έμπαιναν στη Θεσσαλονίκη βάζοντας τέλος στην Οθωμανική κυριαρχία, ο μέχρι τότε προνομιακός και πολυδιάστατος ρόλος της εβραϊκής κοινότητας στη ζωή της πόλης αμφισβητήθηκε, καθώς η ίδια η υφή της πόλης μετασχηματίστηκε⁴⁰. Πρώτιστα, η σημασία της Θεσσαλονίκης ως ανθηρού διαμετακομιστικού κέντρου των Βαλκανίων ατόνησε, εφόσον κόπηκαν οι δίοδοι της απρόσκοπτης εμπορικής επικοινωνίας με τα άλλα κέντρα της βαλκανικής, καθιστώντας παράλληλα ανενεργό ένα σημαντικό μέρος της εβραϊκής δραστηριότητας⁴¹. Επιπλέον η αφομοιωτική πολιτική την οποία

³⁷ βλ και Κ. Ε. Fleminnng, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009, σ. 85

³⁸ Παγκόσμιος Ισραηλιτικός Σύνδεσμος που ιδρύθηκε στη Γαλλία το 1860 από τον Αδόλφο Κρεμιέ, που ήταν γνωστός ως φανατικός υπέρμαχος της Επανάστασης του 1848. Ο σύνδεσμος ιδρύθηκε εν μέρει ως απάντηση στο διαβόητο συμβάν της Δαμασκού το 1840, ενός από τους πιο γνωστούς «λιβέλους αίματος» του δεκάτου ενάτου αιώνα. Στο ίδιο σ. 97

³⁹ Ρένα Μόλχο, *Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξη της στο ελληνικό κράτος (1912-1919)*, εν Συμπόσιο "Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912.", Θεσσαλονίκη 1986, σ. 285, βλ και Fleminnng, όπ. π., σ. 137

⁴⁰ Fleminnng, ό.π., σ. 110

⁴¹ Άκης Αποστολίδης – Αλεξ. Δάγκας, *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης 1909-1918*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σ. 127

εγκαινιάσαν και εφάρμοσαν οι κυβερνήσεις της μεσοπολεμικής περιόδου⁴², προκειμένου να τονώσουν την αμφισβητούμενη ελληνικότητα των επαρχιών της Βόρειας Ελλάδος- που μόλις πρόσφατα είχαν ενσωματωθεί στον κορμό του ελληνικού κράτους ως εδαφικά κέρδη των Βαλκανικών Πολέμων – ήρθε σε σύγκρουση με τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Το σχόλιο της εφημερίδας *Μακεδονία* από επιφανές μέλος της εβραϊκής κοινότητας απηχεί την επίσημη πολιτική του Μεσοπολέμου:

*«Απ'εδώ και κάμποσα χρόνια τόσον η Θεσσαλονίκη όσον και όλη η ελληνική Μακεδονία ελληνικοποιήθη εις τέτοιον βαθμό ώστε δεν μπορεί εί μη παράφρων αμφισβητήσσει τα ελληνικά δικαιώματα ...Τούρκου ή Βουλγάρου ή άλλου μη Έλληνας μη ευρισκομένου εις όλην την ύπαιθρον χώραν»*⁴³.

Οι όροι ύπαρξης του τελευταίου μεταβάλλονταν και, ενώ μέχρι το 1912, η εβραϊκή κοινότητα ήταν απλώς μία ομάδα με ξεχωριστή παράδοση και πολιτισμική ταυτότητα στα πλαίσια μιας πολυεθνικής κοινωνίας, άρχισε έκτοτε να αντιμετωπίζεται ως μειονότητα⁴⁴. Μειονότητα είναι μια ομάδα ατόμων, η οποία επειδή εφίσταται διαφοροποιημένη και άνιση μεταχείριση εξαιτίας φυσικών ή πολιτισμικών χαρακτηριστικών, διακρίνεται από την υπόλοιπη κοινωνία και θεωρείται μέλη της αντικείμενα συλλογικής διάκρισης. Η ύπαρξη μίας μειονότητας μέσα στη κοινωνία προϋποθέτει την ύπαρξη μίας αντίστοιχης κυρίαρχης ομάδας, η οποία απολαμβάνει υψηλότερη κοινωνική θέση και περισσότερα προνόμια. Το καθεστώς αυτό σημαίνει αποκλεισμό της μειονότητας από την πλήρη συμμετοχή της στη ζωή της κοινωνίας, και αν και η ίδια η μειονοτική ομάδα δεν είναι κατ'ουσία ξένο κομμάτι, εντούτοις θεωρείται και αντιμετωπίζεται σαν κάτι ξεχωριστό. Πιο συγκεκριμένα, οι πολιτισμικές, γλωσσικές, θρησκευτικές ή άλλες ιδιαιτερότητες της ερμηνεύονταν πια ως μειονοτικά χαρακτηριστικά, θεωρούνταν φυγόκεντρες – και άρα επικίνδυνες – τάσεις για την οικοδόμηση ενός στερεού και ομοιογενούς έθνους-κράτους και, συνεπώς αντιμετωπίζονταν με αυξημένη καχυποψία.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Hoult, το έθνος-κράτος είναι μια πολιτικά οργανωμένη κοινωνία, όπου η εξουσία ασκείται διαμέσου μιας κυβέρνησης σε όλη την επικράτεια⁴⁵. Η εθνική ομοιογένεια, σαφώς ορισμένο συνοριακό καθεστώς που θα κατοχύρωνε την εδαφική ανεξαρτησία του κράτους και θα αποθάρρυνε αλυτρωτικές διεκδικήσεις γειτονικών κρατών, καθώς και ενιαία πολιτισμική ταυτότητα, ήταν τα απαραίτητα συστατικά τα οποία θα καθιστούσαν εφικτή τη βιωσιμότητα της νεόκοπης πολιτικής ομάδας και τα οποία ανέλαβε να υλοποιήσει η επίσημη πολιτική του νεοελληνικού κράτους.

Προβλήματα ήταν μοιραίως να εμφανιστούν αυτομάτως για τις ομάδες εκείνες που διαβιούσαν μέσα στο ελληνικό κράτος και των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και το γλωσσικό ιδίωμα διαφοροποιούνταν από αυτές του επίσημου

⁴² Maurogordatos, όπ. π., σ. 230

⁴³ *Μακεδονία*, 7-7-1931

⁴⁴ L. Wirth, 'The problem of the minority groups', εν: R. Linton (επιμ), *The Science of Man in the World Crisis*, Columbia 1945, σ. 345

⁴⁵ Όπως αναφέρεται στο B. Ringer & E. Lawless, *Race, Ethnicity and Society*, Νέα Υόρκη 1989, σ. 76

κράτους. Καταλυτικό ρόλο για την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης διαδραμάτισε αφενός η γλωσσική της διαφοροποίηση, με τη χρήση της ισπανοεβραϊκής, και αφετέρου η προχωρημένη μορφή αυτονομίας και αυτοδιοίκησης που είχαν, γεγονός στο οποίο συνέδραμε και ο αναδυόμενος εβραϊκός εθνικισμός.

Ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δοθεί στη γλωσσική διαφοροποίηση της Ισραηλιτικής κοινότητας με τη χρήση της ισπανοεβραϊκής γλώσσας. Οι εβραίοι της Ισπανίας, με το ερχομό τους από την Ιβηρική χερσόνησο, μαζί με όλα τα άλλα έφεραν και τη γλώσσα τους. Η καθομιλουμένη γλώσσα των ισπανοεβραίων της Θεσσαλονίκης ήταν προϊόν ζύμωσης πολλών διαφορετικών ιβηρικών διαλέκτων. Η συγχώνευση όλων των ιδιοματισμών έγινε με τρόπο οικείο, φιλικό και, μέσα από την πολυμορφία των συντακτικών και λεξιλογικών μορφών, η καθημερινή ζωή, οι σχέσεις μέσα στην οικογένεια, στις δουλειές, στη λατρεία κατέληξαν να αναδείξουν ένα ιδιόμορφο ιδίωμα, μία σύνθεση διαφόρων λαϊκών διαλέκτων όλης της χερσονήσου, κάτι σαν συγκερασμό ανάμεσα στα καστιλιάνικα και τα πορτογαλικά, όπου ωστόσο είναι αναγνωρίσιμοι ακόμη πάμπολλοι τοπικοί τύποι. Ας σημειωθεί το γεγονός ότι καμία γλωσσική όσμωση δε δημιουργήθηκε μεταξύ των διαφόρων σεφαραδίτικων κοινοτήτων της Ανατολής. Καθεμία υφίσταται ιδιαίτερες επιδράσεις, αναπτύσσεται μόνη της και ξέχωρα από τις άλλες ομογενείς της κοινότητες. Η γλώσσα κάθε αστικής ομάδας παρουσιάζει τις αποχρώσεις της, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Τα καστιλιάνικα της Ανατολής παραμένουν ωστόσο αρκετά ομοιογενή σε όλες τις τουρκικές και βαλκανικές πόλεις, έτσι ώστε να μην μπορούμε να μιλάμε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, για ξεχωριστές διαλέκτους.

Μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα, τα καστιλιάνικα της Θεσσαλονίκης παραμένουν προστατευμένα από περιβάλλουσες παρεισφρήσεις. Διατηρούνται ανέπαφα από κάθε μείξη με τις γειτονικές γλώσσες, τα τουρκικά, τα ελληνικά και άλλες. Οι εβραίοι δεν ανακατεύονται καθόλου με τους έλληνες και τούρκους συμπολίτες τους. Εξυπακούεται βέβαια ότι τα εβραϊκά και τα αραμαϊκά του Ταλμούδ εμποτίζουν σε βάθος το λεξιλόγιο. Παρέχουν όλους τους όρους της θρησκείας, των τυπικών της λειτουργίας, της εκπαίδευσης, της διοίκησης, της νομολογίας. Η δικαιοσύνη και το εμπόριο, που διέπονται από τον κώδικα του Ταλμούδ, προσδίδουν συνεχώς πολιτικά δικαιώματα και πιστοποιητικά ιθαγένειας σε ένα μεγάλο αριθμό εβραϊκών και αραμαϊκών εκφράσεων. Συχνά επίσης αντλούν λέξεις από τις πηγές της εβραϊκής για να ονομάσουν πράγματα, γεγονότα ή ιδέες, των οποίων η έννοια προκύπτει άμεσα από τη μελέτη των ιερών κειμένων ή από τις θρησκευτικές καθημερινές συνήθειες.

Πέρα απ'αυτές τις διεισδύσεις, στην πλειονότητα τους προγενέστερες της Εξόδου, τα καστιλιάνικα της Θεσσαλονίκης, με τη μορφολογία και τη φωνητική τους, μένουν πολύ κοντά στον ιβηρικό τους χαρακτήρα, μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Επίσης, τα ισπανοεβραϊκά είναι αρκετά διαποτισμένα με αρχαϊκά στοιχεία, γεγονός που ευνοήθηκε αφενός από τη σχεδόν απόλυτη γλωσσική απομόνωση μέσα στην οποία έζησαν εξόριστοι και αφετέρου από τα *consejas*, αυτά τα παραμύθια με τα οποία ανατράφηκαν τα παιδιά, που τα διηγούνταν μέσα σε όλα τα σπιτικά, με το γραφικό ύφος και τους και το ημιλατρευτικό τους περιεχόμενο, καθώς και από τις ρομάντζες όπου απαντώνται λεκτικές μορφές που, κατά τα λεγόμενα του Μενέντεζ

Πελάγιο, είναι πολλές φορές πιο παλιές απ'όλες εκείνες που εντοπίζουμε στην προφορική παράδοση της ιβηρικής χερσονήσου.

Η εισβολή της τουρκικής γλώσσας αρχίζει τον 18^ο αιώνα. Τότε συναναστρέφονται όλο και περισσότερο το μουσουλμάνο κατακτητή. Οι Ντονμέδες αποτελούν ένα συνεκτικό κρίκο ανάμεσα σε εβραίους και τούρκους. Βρίσκονται στο ενδιάμεσο ανάμεσα στους αδελφούς τους του χτες και στους φαινομενικούς ομοθρήσκους τους του σήμερα. Διαδίδουν τη χρήση της τουρκικής στην πόλη, υποχρεώνουν τους εβραίους να μιλούν πιο συχνά αυτή τη γλώσσα και θέτουν σε κυκλοφορία πλήθος λέξεων που παρεισφρέουν στην ισπανοεβραϊκή. Μέσω της τουρκικής, πολλές ελληνικές λέξεις εισάγονται στην καθομιλουμένη ισπανοεβραϊκή. Η ελληνική όμως, αν και σε μικρό βαθμό, κάνει την εμφάνιση της και απευθείας. Πληθώρα λέξεων προέρχεται ήδη από το ιεροσολυμιτικό Ταλμούδ και από τα γραπτά των ραβίνων του Βυζαντίου, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν την Κοινή. Καθώς οι Έλληνες ήταν συχνά και ειδικευμένοι τεχνίτες, επέβαλαν την τεχνική ορολογία για αρκετά επαγγέλματα. Επιπροσθέτως, πολλές ιταλικές λέξεις που ανήκουν στο λεξιλόγιο του εμπορίου, έρχονται στο προσκήνιο από πολύ νωρίς, εξαιτίας της έντονης επαφής της Θεσσαλονίκης με την Ιταλία, καθώς και στην υπεροχή των Λιβορνέζων στην αγορά. Γίνονται όλο και πιο πολυάριθμες μετά το Risorgimento, τότε που η εκπαιδευτική ιταλική επιρροή γίνεται αισθητή στην πόλη.

Αλλά το καθοριστικό γεγονός είναι η εισβολή της γαλλικής από το 1873 και μετά, χρονολογία κατά την οποία ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη το πρώτο σχολείο της Alliance Israelite. Από τότε, όλη η αστική τάξη και, επιλεκτικά, κάποια παιδιά του απλού λαού κάνουν τις σπουδές τους στη γαλλική και η ισπανοεβραϊκή δέχεται ένα μεγάλο αριθμό γαλλικών λέξεων, οι οποίες ενσωματώνονται άρρηκτα με τη γλώσσα, ακόμη και αυτή του λαού⁴⁶.

Σύμφωνα με τον Εβραίο ιστοριογράφο της Θεσσαλονίκης, Γιοζέφ Νεχαμά, οι εβραίοι εκεί, όπως και στην υπόλοιπη Ανατολή, διατήρησαν τη δική τους γλώσσα (αν και στην πορεία, σε όλο και πιο φτωχική μορφή, λόγω της αποκοπής τους από την Ιβηρία), γιατί δεν υιοθέτησαν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής:

«...ζώντας στο περιθώριο του Τούρκου, μέσα σε στεγανά, ως ξένος, ως φιλοξενούμενος απλώς ανεκτός, δεν αφομοίωσε τη γλώσσα του αφέντη.»⁴⁷

Εντούτοις, όπως αναφέρει ο ίδιος ο ιστοριογράφος,

ο Εβραίος ξεχωρίζει για την πολυγλωσσία του (...). Πέρα από τις διάφορες τοπικές γλώσσες, γενικώς μιλάει και γράφει, μάλιστα συχνά, δύο ή τρεις

⁴⁶ Εξαιτίας των άφθονων δανείων από τη Γαλλική γλώσσα, που συχνά σκοπό είχαν να αντικαταστήσουν δάνεια τουρκικής προελεύσεως και να προσδώσουν στη γλώσσα χαρακτήρα πιο «ρομαντικό», ορισμένοι προτιμούν να αποκαλούν τη Λαντίνο του 19ου αιώνα 'Νεοϊσπανοεβραϊκή' (Neojudeoesraïol) σε αντιδιαστολή προς την κλασική Ισπανοεβραϊκή (Castizo). Γιόζεφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, εκδ. (μτφρ. Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Β', σ. 1312-1313

⁴⁷ Νεχαμα, όπ. π. τ. Γ', σ. 1532-1535.

ευρωπαϊκές γλώσσες. Η συνηθισμένη γλώσσα του για την αλληλογραφία με τη Δύση ήταν αρχικά η ιταλική, έπειτα, με την εγκαθίδρυση των ιδρυμάτων της Alliance, υπήρξε η γαλλική. Πάντοτε γνώριζε αρκετά ελληνικά για τις σχέσεις του με τους κατοίκους της επαρχίας και αρκετά τούρκικα για να κρατά επαφή με τον μπέη και τους στρατιωτικούς. Τα ισπανικά, με την κοινή ραβινική γραφή, ήταν υπεραρκετά για τις σχέσεις του με αντιπροσώπους τουρκικών πόλεων.

Η διάδοση της χρήσης της ισπανοεβραϊκής ή Λαδίνο ή Λαντίνο⁴⁸ όπως την αποκαλεί στην πλειονότητα ο Τύπος ήταν σε τέτοιο μεγάλο βαθμό ώστε οι υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες της Θεσσαλονίκης (Έλληνες, Βούλγαροι, Μουσουλμάνοι) χρειάστηκαν επίσης, για τις εμπορικές –και όχι μόνο– συναλλαγές με τους εβραίους, να μάθουν τη γλώσσα των τελευταίων⁴⁹.

Η κατάσταση αυτή αρχίζει να αλλάζει το 1912 με την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης από την ελληνική πολιτεία. Μάλιστα, από το 1915 έγινε υποχρεωτική η διδασκαλία των ελληνικών σε όλα τα κοινοτικά εβραϊκά σχολεία⁵⁰ ενώ με τον ερχομό των προσφύγων το 1922 η ισπανοεβραϊκή γλώσσα αφενός εμπλουτίζεται περεταίρω από ελληνικές λέξεις και αφετέρου από κυρίαρχη γλώσσα μετατρέπεται σε μειονοτική⁵¹. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί η δυσκολία προσέγγισης της γλώσσας, η οποία οφείλεται στο πρόβλημα ανάγνωσης της γραφής rashi στην οποίαν τυπώνονταν όλες οι ισπανοεβραϊκές εφημερίδες, όπως και όλα τα ισπανοεβραϊκά (Λαδίνο) και τα γερμανοεβραϊκά (Yiddish) κείμενα που δεν είχαν ιερό χαρακτήρα⁵². Πρόκειται για μία ιδιαίτερη εβραϊκή γραφή η οποία χρησιμοποιήθηκε από Ιταλούς τυπογράφους τον 11^ο αιώνα για την εκτύπωση των επί της Βίβλου και του Ταλμούδ σχολίων του ραβίνου Solomon Ben Isaac ή Solomon Yitzhaki, γνωστού ως Rashi (1040-1105).⁵³

Μεγάλη μερίδα του Τύπου καταπιάνεται και ως επί το πλείστον καταδικάζει τη χρήση της ισπανικής γλώσσας από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης⁵⁴. Συχνές είναι οι αναφορές χρήσης της ισπανοεβραϊκής γλώσσας από τους ισπανοεβραίους, ως το κατεξοχήν στοιχείο της διαφορετικής ταυτότητας της κοινότητας (πλην

⁴⁸ Λαντίνο-Λαδίνο (Ladino) : όρος που χρησιμοποιείται για τη λόγια μετάφραση στα ισπανοεβραϊκά, κάτι σαν την καθαρεύουσα, που χρησιμοποιείται κυρίως για τη συγγραφή και μετάφραση των θρησκευτικών εβραϊκών κειμένων από τα εβραϊκά. Σε πολλές περιπτώσεις το λαντίνο, που γράφεται μόνο και δεν ομιλείται, συγχέεται με τα ισπανοεβραϊκά, δηλαδή το καθημερινό ιδίωμα που ομιλούν οι Εβραίοι Σεφαραδίτες (βλ. Ρένα Μόλχο, «Τα ισπανοεβραϊκά: μία μεσογειακή γλώσσα στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης του 20^{ού} αιώνα», Τα Ιστορικά, τομ. 15, τχ. 28-29, Ιουν.- Δεκ. 1998, σ. 123-146)

⁴⁹ Νεχάμα, όπ. π. βιβλίο τρίτο, 1535

⁵⁰ Μαζάουερ, Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων, όπ. π., σ. 476

⁵¹ Μόλχο, Οι εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919 όπ. π., σ. 127

⁵² Άλλα ονόματα με τα οποία αποκαλείται η γλώσσα είναι τα ακόλουθα: Σεφαραδίτικη, Γιουντέσμο (Dzhudezmo / Judezmo) και (στην Εβραϊκή γλώσσα) Spanyolit .

⁵³ Η συγκεκριμένη γραφή διαφέρει από την κλασική εβραϊκή σε έξι χαρακτήρες με απώτερο σκοπό την αποφυγή ανεξέλεγκτης χρήσης της «άγιας γλώσσας» για καθημερινά πράγματα. Μόλχο, Τα ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης, όπ. π., σ. 123-124

⁵⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο οι Σεφαρδίτες Εβραίοι μιλούσαν τα ισπανοεβραϊκά, αφού υπήρχαν οι ελληνόφωνοι εβραίοι (οι Ρωμανιώτες, που είχαν ως μητρική γλώσσα τα ελληνικά), οι γερμανόφωνοι εβραίοι, οι Ασkenaζί, που μιλούσαν τα γίντις (γερμανοεβραϊκά), οι ιταλόφωνοι εβραίοι στα Ιόνια νησιά, οι λεγόμενοι Απουλιώτες, η γλώσσα των οποίων αποτελούσε εξέλιξη της ιταλικής.

ασφαλώς του θρησκευτικού). Μάλιστα, η μη χρήση της ελληνικής γλώσσας αλλά η χρήσης μίας ιδιάζουσας παλαιοϊσπανικής αποτελεί τον πιο συχνό ψόγο του Τύπου ως προς την μη ελληνική συμπεριφορά της κοινότητας.

Το γεγονός και μόνο ότι στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη, την οποία εποφθαλμιούν πάμπολλοι ‘μνηστήρες’, ένα σεβαστό μέρος του πληθυσμού όχι μόνο δεν μιλάει αλλά αρνείται να μιλήσει ελληνικά, είναι αρκετό για πολλούς ως απόδειξη της αμφισβήτησης της ελληνικής κυριαρχίας. Ο Τύπος πλην λίγων εξαιρέσεων όχι μόνο δεν αποδέχεται την αλλοφωνία των Ισραηλιτών αλλά αφού την εκλάβει ως ύποπτο και ανθελληνικό στοιχείο, την καταδικάζει και προτρέπει την ισραηλιτική κοινότητα να πάψει να χρησιμοποιεί αυτήν την παλαιά και περίεργη γλώσσα, αλλά και όποια άλλη γλώσσα όπως γαλλικά, ιταλικά, και να υιοθετήσει ευθύς αμέσως την ελληνική. Μάλιστα, συχνά γίνεται αναφορά στο παράδειγμα των Ρωμανιωτών Εβραίων της υπόλοιπης Ελλάδας που χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο την ελληνική γλώσσα.

Η ταύτιση αυτής της άποψης παρατηρείται και στον αθηναϊκό αλλά και στον τύπο της Θεσσαλονίκης. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της εφημερίδας *Ακρόπολις* όπου σε ανοιχτή επιστολή προς τους Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης τους καλεί να πάνσουν να αποξενώνονται από τους Έλληνες Χριστιανούς και να αφομοιωθούν όπως οι Εβραίοι Ρωμανιώτες:

«Διατί δεν θέλετε να μιμηθήτε τους Ισραηλίτας της Παλαιάς Ελλάδος, οι οποίοι έγιναν γνήσιοι και θερμοί Έλληνες, ομιλούν την ελληνικήν γλώσσαν, ακολουθούν τα ελληνικά ήθη, διατηρούντες ως μέσα διακριτικά την θρησκείαν των; Μητρική γλώσσα δια τους Ισραηλίτες της Παλαιάς Ελλάδος είνε η ελληνική.

Διατί σεις επιμένετε να ομιλήτε αυτήν την Ισπανικήν, η οποία δεν μπορεί να είνε η εθνική γλώσσα των Εβραίων, απλούστατα διότι δεν είνε; Δεν νομίζετε ότι, ο τρόπος σας αυτός, του να κρατήσετε την ιδιαιτέραν σας διάλεκτον, δεν είνε εκείνος που ωθεί προς την αφομοίωσιν με το ελληνικόν περιβάλλον, πράγμα το οποίον εσάς συμφέρει να γίνη μίαν ώραν γρηγορώτερα, σας συμφέρει από πάσης απόψεως; Έχασαν μήπως οι Εβραίοι της Γερμανίας, της Ρωσσίας, της Τουρκίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ιταλίας τον εθνισμό των, διότι ούτε ιδικά των ισπανοφώνων σχολεία έχουν, ούτε ξεχωριστούς ομίλους αποτελούν, αλλά είνε εξισωμένοι και αφομοιωμένοι προς τα περιβάλλοντα, μέσα εις τα οποία ζουν;

Διατί δεν θέλετε να αποστέλλετε τα παιδιά σας εις τα ελληνικά σχολεία αλλά γεμίζετε τα ξένα, τα Γαλλικά, τα Ιταλικά, τα Γερμανικά, δεικνύοντας δια τούτου ότι δεν σας ενδιαφέρει η Ελλάς; Διατί ύστερα από είκοσιν ετών βίον υπό την σημαίαν της Ελλάδος, δεν εδημιουργήσατε ακόμη κοσμικάς σχέσεις με τους χριστιανούς και αποφεύγετε πάσαν επαφή μετ’αυτών; Δεν νομίζετε ότι το χάσμα τούτο είνε προς ιδικής σας βλάβην διότι αναπτύσσετε την δυσπιστίαν;

Διατί λάμπετε δια της απουσίας σας, κατά τα 99% από τας ελληνικάς συγκεντρώσεις, εκλογικάς, χορευτικάς, θεατρικάς, πολιτικάς, και μόλις κάμη την εμφάνισιν του ένα ξένο όνομα, ένας ξένος θίασος, ένας ξένος κονφερασιέ ή

οργανώση χορόν μία ξένη οργάνωσις, τρέχετε να δείξετε τα αναστήματα τας και να χειροκροτήσετε και να ενισχύσετε, όλοι συν γυναιζί και τέκνοις;

Διατί δεν ψωνίζει κανείς σας από Χριστιανόν, ενώ οι Χριστιανοί αφθόνως και διαρκώς και ανεξετάστως ψωνίζουν από Εβραίους: Κανέν κατάστημα ελληνικόν, κανένας πωλητής, κανέν εργαστήριον, δεν ηυτύχησε ποτέ να ιδή έναν Εβραίο πελάτη. Θα έλεγε κανείς ότι κάποια μυστική επιτροπή σας φανατίζει και σας απαγορεύει να αγοράσετε το ψωμί σας, το τυρί σας, την ελγά σας, το ένδυμα, το υπόδυμα από Χριστιανόν. Διατί το κάμετε αυτό; Δεν νομίζετε ότι οι άλλοι το παρατηρούν και το εξετάζουν, αποτελεί δε στοιχείον διά να αναπτύσσεται το μίσος μεταξύ των;

Διατί έχετε ιδικά σας ξεχωριστάς οργανώσεις, τας οποίας καλύπτετε με έναν μυστικισμόν, την Μπενε Μπερίθ, την Μπένε Σαούλ, την Μισραχή, την Μακαμπή, την Μαξ Νορντάουν, την Ζταχντάρ Έρτζλ και δεν σπεύδετε να συμπεριληφθήτε εις τας ελληνικάς φιλανθρωπικάς, κοινωνικάς, πνευματικάς και διαφόρων άλλων αποχρώσεων οργανώσεις αφού αυτά μπορούν να είνε και ιδικάί σας;

Διατί αποφεύγετε οι περισσότεροι να υπηρετήσετε εις τον ελληνικόν στρατόν;

Διατί επιδιώκετε πολλοί να αποκτήσετε ξένην υπηκοότητα, ενώ ζητε εις την Ελλάδα;

Διατί παντού και διαρκώς και ανυποφόρως γαλλίζετε, ενώ είνε τόσοσιν ωραία και τόσοσιν εύκολη η γλώσσα μας;

Διατί κρατείτε πολλοί ακόμη τα εμπορικά σας βιβλία εις την ισπανικήν και εις την γαλλικήν;

Διατί, πολιτικώς, δεν καταμερίσθητε ακόμη εις κόμματα, δια να φανή ότι σκέπτεσθε και σεις όπως όλοι οι άλλοι Έλληνες;

Διατί, όταν συλλυφθή ένας κοινός κακοποιός, ένας εμπρηστής, ένας λαθρέμπορος, επειδή συμβαίνει κάποτε και είνε Ισραηλίτης εξεγείρεσθε όλοι και ομιλείτε περί αντισημιτισμού;⁵⁵

Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Pierron όχι μόνο τα διάφορα εθνικιστικά σωματεία, και ο Τύπος αλλά ακόμη και ο Βενιζέλος κατηγορούσαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης ως ανθέλληνες που επιμένουν να ομιλούν τα ισπανοεβραϊκά που δεν είναι καν η μητρική τους γλώσσα. Θέλοντας να δείξει, μάλιστα, τις καλές προθέσεις των Ισραηλιτών ως εκπρόσωπος της εβραϊκής κοινότητας ο σιωνιστής Βουλευτής Λ. Μπεςανχτί απαντάει ότι ήδη αρχίζουν να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα και εγκαταλείπουν τα ισπανοεβραϊκά χαρακτηρίζοντας το ως «ιδίωμα» πράγμα που δεν έβρισκε σύμφωνους όλους τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.⁵⁶

Το έτερο στοιχείο που προκαλούσε προβλήματα ανάμεσα στους Ισραηλίτες και Έλληνες ήταν η προχωρημένη μορφή αυτονομίας και αυτοδιοίκησης της σεφαρδίτικης κοινότητας της Θεσσαλονίκης, η οποία είχε συντελεστεί στη

⁵⁵ Ακρόπολις, 4-7-1931

⁵⁶ Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μτφρ. Γιώργος Σαρασιώτης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 169

δημιουργία ισχυρών δεσμών και στην ενίσχυση του πνεύματος ενότητας και αλληλεγγύης. Ήταν το στοιχείο αυτό, άλλωστε, που αποτέλεσε τη λυδία λίθο για την εξάπλωση του εβραϊκού εθνικισμού⁵⁷ και έδωσε έναυσμα στον Τύπο να κατηγορήσει μέλη της σεφαρδικής κοινότητας για ανθελληνισμό.

Ένα καλά οργανωμένο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης λειτουργούσε στο εσωτερικό της, όπου δημοκρατικές διαδικασίες αναδείκνυαν τα ηγετικά στελέχη. Τα μέλη της κοινότητας ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στη Συναγωγή κάτω από την επίβλεψη και καθοδήγηση του ραββίνου, ενώ τα πιο αδύναμα από αυτά τύγγαναν αυξημένης κοινωνικής αρωγής στα πολυάριθμα κοινωφελή ιδρύματα, τα οποία συντηρούνταν με «τακτικές συνδρομές εύπορων μελών της κοινότητας, δωρεές ευρωπαϊκών οργανώσεων ή Ευρωπαίων ομοθρήσκων τους και τέλος ειδικούς φόρους που επέβαλλε η κοινότητα στα μέλη της»⁵⁸. Η κοινωνική τους διαστρωμάτωση ήταν σαφής, με την παρουσία βιομηχάνων, τραπεζιτών και εμπόρων, αλλά και συνειδητοποιημένων ταξικά εργατικών στρωμάτων.⁵⁹ Αρχικά η ενεργός ανάμειξη των Εβραίων στο σχηματισμό και την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος⁶⁰ αμαύρωνε την εικόνα τους, καθώς θεωρούνταν κομμουνιστές και, ως εκ τούτου, επικίνδυνα στοιχεία για το κράτος και την κοινωνική τάξη. Χαρακτηριστικά είναι τα αποσπάσματα των εφημερίδων *Πρωΐα* και αντίστοιχα:

«Μεταξύ του Ισραηλιτικού στοιχείου υπάρχει σοβαρά κάπως ανάμειξις κομμουνιστών, αυτή δε η λεπτομέρεια δεν επιτρέπει να παραιτηθώμεν πάσης επαγρυπνήσεως.»⁶¹

Και *Ελεύθερον Βήμα* :

«Κάθε κίνησιν κοινωνικήν των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης, που δεν ημπορεί να την εξηγήση {όλος ο ελληνικός πληθυσμός} την θεωρεί αντιπατριωτική και τους Ισραηλίτας της Θεσσαλονίκης με έχοντας πατριωτισμόν. Τούτο ή εκείνο το εκλογικόν αποτέλεσμα. Η διάδοσις του απαίσιου κομμουνισμού από τον Μπεναρόγια, ο οποίος συνέπεσε να είναι Ισραηλίτης. Εδημιουργήθη λοιπόν η πλάνη..... ότι οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης δεν έχουν ελληνικόν πατριωτισμόν»⁶².

⁵⁷ David Matalon, γραμματέας του «New Club» της Θεσσαλονίκης. Στο «*Letters from Salonica*», Ha-Mevasser 2, no 2 (Ιανουάριος 26-1911): «Τι εννοούμε ως εθνικισμό; Το αίμα στις φλέβες μας, κληρονομιά μιας μακράς αλυσίδας γενεών που μοιράστηκαν μνήμες και αισθήματα, που υπόφεραν μαζί- αυτό το εβραϊκό αίμα πρέπει να περάσει καθαρό και πλήρες στα παιδιά μας. Αυτή είναι η αρχή την οποία πρέπει να τηρήσουμε...». Fleminnng, όπ. π., σ.

⁵⁸ *Ενθύμιον από τη ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 1897-1912*, επιμ. Γ. Μέγας, Αθήνα 1993, σ. 126

⁵⁹ Ιωάννης Κακουλίδης, «Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις ελληνικές εκλογές 1915-1936», *Πρακτικά 10^ο Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 421 βλ. επίσης Αλμπέρτος Ναρ, «Κοινοτική οργάνωση και δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης», στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσας*, ό.π., σ. 212

⁶⁰ Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 72

⁶¹ *Πρωΐα*, 29-6-1931

⁶² Fleminnng, ό.π., σ. 149

Συνηγορεί σε αυτό το γεγονός ότι, περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, το όνομα του Αβραάμ Μπεναρόγια⁶³ εξακολουθούσε να απηχεί αντεθνικά κομμουνιστικά δόγματα⁶⁴.

Επιπλέον, η άνοδος του εβραϊκού εθνικισμού ανάμεσα και στους κόλπους της σεφαρδικής⁶⁵ κοινότητας είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την προσπάθεια μελών της να προβάλλουν την ιδιαιτερότητα της ομάδας τους, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από την ετερότητα των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και του πολιτισμικού τους χαρακτήρα. Καταλύτης για την ανάπτυξη του σιωνισμού υπήρξε η επίσημη πολιτική εξελληνισμού και αφομοίωσης των εθνικών μειονοτήτων των διαφόρων κυβερνήσεων του μεσοπολέμου. Από το 1912 και εξής, επιφανή μέλη της εβραϊκής κοινότητας στέλνουν εκθέσεις στην Κεντρική Σιωνιστική οργάνωση, εκφράζοντας τους φόβους τους για τους κινδύνους που εγκυμονούσε για τα συμφέροντα τους η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος⁶⁶, ενώ τα εκλογικά αποτελέσματα της δεκαετίας 1920-1930 φανερώνουν ότι ένα μεγάλο μέρος των Εβραίων εκλογέων θεωρούσε « το νεότερο ελληνικό αστικό στοιχείο, που ήταν και ο κύριος υποστηρικτής των Φιλελευθέρων, σοβαρή απειλή για την οικονομική τους ευρωστία και την κοινωνική τους υπόσταση»⁶⁷. Εκτός των άλλων, το Μάρτιο του 1919 έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη το πρώτο Πανελλήνιο Σιωνιστικό Συνέδριο. Το γεγονός αυτό σήμαινε αφενός την επισημοποίηση της διάθεσης της πολιτικής ανεξαρτησίας μελών της σεφαρδικής κοινότητας και αφετέρου τη σύλληψη της κοινότητας ως οργανικού μέρους της ευρύτερης εβραϊκής διασποράς και του εβραϊκού έθνους καθιστώντας την αυτόματα κοινών στα προβλήματα και τις τάσεις των απανταχού Εβραίων.

⁶³ Στο ίδιο σ. 127, βλ. και Άκης Αποστολίδης, Αλέκος Δάγκας, ό.π., σ. 169

⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 7-7-1931

⁶⁵ Σεφαράντ: άγνωστος βιβλικός τόπος, που αργότερα ταυτίστηκε με την Ισπανία. βλ και Fleminnng, ό.π., σ. 86

⁶⁶ Κατά τη διάρκεια των 2 μηνών που ακολούθησαν την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη, ο ελληνικός πληθυσμός ασυγκράτητος, και σε πολλές περιπτώσεις βοηθούμενος από στρατιώτες, προέβη σε αγριότητες που θύμιζαν πογκρόμ. Αναφέρεται πως περισσότερες από 50 Εβραίες κατήγγειλαν ότι βιάσθηκαν, ενώ λεηλατήθηκαν 400 εβραϊκά μαγαζιά και περισσότερα από 300 σπίτια. Ορισμένοι εβραίοι προύχοντες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε πολεμικό πλοίο με σκοπό να ανακριθούν στην Αθήνα, Εβραίοι πολίτες υπέστησαν επιθέσεις στο κέντρο της πόλης, από ενόπλους που τους λήστεψαν μέρα μεσημέρι. Δύο από αυτούς, που αντιστάθηκαν, δολοφονήθηκαν, ενώ άλλοι κακοποιήθηκαν και άλλοι φυλακίστηκαν χωρίς συγκεκριμένη κατηγορία. Ο όχλος παρασύρθηκε σε τέτοιο σημείο, που ακόμη και αξιωματικοί επιτέθηκαν κατά του προσωπικού μεγάλων ξένων επιχειρήσεων. Οι νέες αρχές της πόλης εμφανίστηκαν τόσο ανίσχυρες ώστε οι πρόξενοι διαφόρων χωρών αναγκάστηκαν να προειδοποιήσουν την ελληνική κυβέρνηση ότι αν δεν κατορθώσει να επιβάλει την τάξη σε είκοσι τέσσερις ώρες θα αποβίβαζαν σώματα πεζικού και ναυτικού από τα πολεμικά τους πλοία και θα έπαιρναν την κατάσταση στα χέρια τους. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μία ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 244-245. Βλ. επίσης και G. Haupt, «Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν», εν : Α. Μπεναρόγιας, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1986, σ. 33 όπου με επιστολή του ηγέτη της αριστερής πτέρυγας της σοσιαλιστικής Φεντερασιόν J. Hazan προς το Ρώσο θεωρητικό Γ. Πλεχάνωφ, αντισημιτικές ταραχές εκδηλώθηκαν κατά την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. σ. 33

⁶⁷ Γ. Μουτάφης, ό.π., σ. 395

Ενδεικτικό της άποψη του Τύπου για την κατάσταση αυτή αποτελεί το απόσπασμα της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*:

«Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης είναι μία μειονότης... η οποία ομιλεί περί ‘αυτών’ και ‘ημών’ των Ισραηλιτών και εμφανίζει εις την μεγάλην της πλειονότητα το αλλόκοτον φαινόμενον ενός πλήθους που ενώ περιφέρεται εις την χώραν του και μεταξύ των συμπολιτών του, ζή νοερώς εις μίαν άλλην....»⁶⁸.

Όσον αφορά στην ανίχνευση του ενδοκοινοτικού χαρακτήρα της εβραϊκής κοινότητας, θα πρέπει να σημειωθούν οι διαφορετικές πολιτικές της αποχρώσεις, οι οποίες ταλάνιζαν το εσωτερικό της για πολλές δεκαετίες και υπονόμευαν τις προσπάθειες επίτευξης ομοιογένειας και υιοθέτησης μιας κοινής πολιτικής⁶⁹. Ανάμεσα στις δύο ακραίες τάσεις κομμουνισμού και σιωνισμού, υπήρχε μία τρίτη μερίδα μετριοπαθών Εβραίων, η οποία ανταποκρινόταν θετικά στην επίσημη αφομοιωτική πολιτική⁷⁰ και κατά την διάρκεια των ταραχών του Κάμπελ τόνιζε την αδήριτη ανάγκη επιστροφής στη νομιμότητα και απρόσκοπτης συνεργασίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο διαπρεπούς Εβραίου στην προσπάθεια του να εξωραΐσει την αμαυρωμένη εικόνα του εβραϊκού συνόλου της Θεσσαλονίκης, υπογραμμίζοντας το φιλελληνικό του χαρακτήρα:

«Ενθυμούμαι ο υποφαινόμενος Ιουδαίος... την παραφροσύνη από την χαρά που μας κατέλαβε το 1912, όταν εγνώσθη ότι η Θεσσαλονίκη κατελήφθη υπό του ελληνικού στρατού. Έτριβα και εγώ τα μάτια μου δακρυσμένα από χαράν... το θαύμα έγινε. Η Θεσσαλονίκη έγινε ατράνταχτη ελληνική....»⁷¹.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα συνύπαρξης Εβραίων και Χριστιανών, ήταν αναπόφευκτη η εκδήλωση περιστασιακών συγκρούσεων, οι οποίες μπορεί να πυροδοτούνταν ενίοτε από μεμονωμένα συμβάντα, αλλά απηχούσαν βαθύτερες κοινωνικές δομές και σκιαγραφούσαν το καθεστώς της αλληλεξάρτησης των δύο στοιχείων. Ωστόσο, σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης της σχέσης ανάμεσα στην εβραϊκή μειονότητα και τους Χριστιανούς της Θεσσαλονίκης δεν ήταν μόνο τα συγκεκριμένα φυλετικά, γλωσσικά ή εθνικά χαρακτηριστικά της μειονοτικής κοινότητας, αλλά και η σχέση την οποία ανέπτυξε με την κυρίαρχη ομάδα των Ελλήνων μέσα στις συγκεκριμένες πολιτικό-οικονομικές συνθήκες.

Γενικώς έχει γίνει αποδεκτή η άποψη ότι η εβραϊκή μειονότητα συγκαταλέγεται στη χορεία των εθνοτικών μειονοτήτων. Το να θεωρήσει κανείς τη θρησκεία ως το μοναδικό διακριτικό στοιχείο ταυτότητας της εβραϊκής μειονότητας θα κάλυπτε μερικώς μόνο τον ορισμό τον οποίο προτείνει ο Nathan Gans και σύμφωνα με τον οποίο ο συνδετικός κρίκος του Ιουδαϊσμού δεν είναι τόσο η

⁶⁸ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931:

⁶⁹ *Ακρόπολις*, 4-7-1931 τίτλος άρθρου: Οι Ισραηλίται αποξενούνται επιμόνως από τους χριστιανούς της Θεσσαλονίκης»

⁷⁰ G. Maurogordatos, ό.π., σ. 255-256

⁷¹ *Ελεύθερον Βήμα*, 7-7-1931:

θρησκεία, όσο η σταδιακή υποκατάσταση της μέσω των πολιτισμικών παραδόσεων⁷². Ο Γ. Μαυρογορδάτος εκφράζει μία διαφορετική άποψη για το θέμα αυτό καθώς χαρακτηρίζει την εβραϊκή μειονότητα ως εθνική: «*Η εθνική μειονότητα είναι εκείνη, η οποία εκτός από το ότι διαθέτει μια ξεχωριστή πολιτισμική κληρονομιά (culture), γλώσσα και θρησκεία, σαν στοιχεία τα οποία ορίζουν την εβραϊκή ταυτότητα, ταυτίζεται με ένα έθνος διαφορετικό, από εκείνο μέσα στο οποίο διαβιού, επιδιώκοντας είτε να ενταχθεί μέσα σε ένα άλλο εθνικό κράτος είτε να αποσχιστεί και να δημιουργήσει ένα δικό του εθνικό κράτος*»⁷³.

Η συμπεριφορά της κυρίαρχης ομάδας απέναντι στα μέλη της μειονότητας είναι άνιση, όσον αφορά στην προκατάληψη, τη διάκριση και την απομόνωση και η ανωτερότητα της πρώτης έγκειται στην άσκηση του αποκλειστικού ελέγχου πάνω στους πολιτικούς, οικονομικούς και νομικούς θεσμούς της κοινωνίας. Συγκεκριμένα βιολογικά – φυσικά βιολογικά – χαρακτηριστικά αποδίδονται στη μειονότητα, τα οποία τη διαφοροποιούν από τα μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Η τελευταία αγνοεί κάποια από αυτά, ενώ κάποια άλλα τα θεωρεί σημαντικά – για παράδειγμα, διαφορετικό χρώμα δέρματος, διαφορετική γλώσσα και ξεχωριστή ενδυμασία – και τα χρησιμοποιεί σαν βάση για να ταυτίσει τα μειονοτικά μέλη. Η απόφαση για το ποια χαρακτηριστικά είναι τα σημαντικά είναι εντελώς αυθαίρετη και διαφοροποιείται ανάμεσα σε διάφορους πολιτισμούς. Αυτή η τακτική καταλήγει στην κοινωνική απομόνωση της μειονότητας, η οποία στην προσπάθεια της να προστατεύσει – να διατηρήσει – προασπίσει την πολιτισμική της κληρονομιά υιοθετεί την ενδογαμία. Τα μέλη της μειονότητας, γνωρίζοντας την υποβαθμισμένη τους κοινωνική θέση αναπτύσσουν ένα δυνατό πνεύμα αλληλεγγύης⁷⁴.

Η διαπίστωση αυτή αποκτά περισσή βαρύτητα, εάν ληφθεί υπ' όψιν το γεγονός, ότι το είδος της συμπεριφοράς και νοοτροπίας, το οποίο μια κοινωνική ομάδα αναπτύσσει, εξαρτάται κατά πολύ από τον τρόπο με τον οποίο αυτή αντιμετωπίζεται από τους γύρω τους. Μία τέτοια διαλεκτική σχέση αποτελεί τη συνισταμένη μιας πλειάδας παραγόντων, οι οποίοι δε σταματούν να επηρεάζουν και να διαμορφώνουν αυτή την αλληλεξάρτηση ανάλογα. Οι συνέπειες συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων λειτουργούν ως τέτοιες παράμετροι, οι οποίες βραχυπρόθεσμα επέφεραν θεμελιώδεις αλλαγές στις υλικο-κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης των Σεφαρδιτών και μακροπρόθεσμα επηρέασαν και σφράγισαν την πορεία της εβραϊκής κοινότητας στον ελληνικό χώρο.

⁷² Όπως αναφέρεται στο R. Schaefer, *Racial and Ethnic Groups*, 3^η έκδοση, Glenview 1988, σελ. 406

⁷³ G. Maurogordatos, *οπ. π.*, σ. 227

⁷⁴ R. Schaefer, *οπ. π.*, σ. 7-8

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εθνικιστικές – Φασιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου

Η *Εθνική Ένωση Ελλάς* αποτέλεσε τη μαζικότερη και βιαιότερη εθνικιστική-φασιστική οργάνωση που έδρασε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου χωρίς όμως να είναι η μόνη. Πλήθος οργανώσεων, κινημάτων και σωματείων είχαν ιδρυθεί σε όλη την ελληνική επικράτεια⁷⁵. Άλλες οργανώσεις με το ίδιο ή παρεμφερές ιδεολογικό περιεχόμενο με την ΕΕΕ ήταν το *Ελληνικό Εθνικόσοσιαλιστικό Κόμμα* (ΕΕΚ), το *Εθνικόσοσιαλιστικό Κόμμα Μακεδονίας* (ΕΚΜ) και ο Παμφοιτητικός Σύλλογος⁷⁶ ενώ αναφέρεται και η οργάνωση *Αντικομμουνιστική Παράταξη Μακεδονίας – Θράκης* με έτος ίδρυσης της το 1931 και με σκοπό την «*δια παντός νομίμου μέσου καταπολέμηση του κομμουνισμού και πάσης φύσεως προπαγάνδας υπονομευτικής για την πατρίδα*»⁷⁷.

Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι η πρώτη κίνηση για τη συγκρότηση του 'υπερσυντηρητικού ή εθνικιστικού' παρακράτους στη συμπρωτεύουσα έγινε πριν ακόμα αυτή περιέλθει στην ελληνική επικράτεια. Πρόκειται για την *Οργάνωση Θεσσαλονίκης* που ιδρύθηκε το Μάιο του 1906 και διέθετε ειδικό "εκτελεστικό" τμήμα. «*Συγκροτούμενον ως εκ του είδους της υπηρεσίας του από πρόσωπα της κατωτάτης κοινωνικής τάξεως, αποβράσματα συνήθως των χαρτοπαικτειών και οиноπωλείων*», αναφέρεται σε έκθεση του τοπικού συντονιστή του Μακεδονικού Αγώνα, υπολοχαγού Δημ. Κάκκαβου (7/3/1908), «*προώριται να υποχρεοί τους ημετέρους να σέβονται τας αποφάσεις του Ανωτάτου Συμβουλίου της Οργάνωσης, να επιδιώκη την αυστηράν όσον ένεστιν εφαρμογήν του οικονομικού πολέμου και την εκτέλεσιν φόνων προς αντεκδίκησιν, οσάκις τούτο κριθή αναγκαίον*».⁷⁸

Το αντίπαλο δέος των εθνικιστικών οργανώσεων της Βορείου Ελλάδος το αποτελούσε στην Αθήνα κυρίως η φιλομοναρχική *Οργάνωση Ελλήνων Εθνικιστών* (ΟΕΕ) του Αλέξανδρου Γιάνναρου⁷⁹. Ο Γιάνναρος δεν είχε ξεκάθαρες πολιτικές απόψεις, όπως και οι περισσότεροι της οργάνωσης. Θαύμαζε τον Χίτλερ και το καθεστώς του και μισούσε θανάσιμα τον Βενιζέλο. Το ιδεολογικό πρόγραμμα της οργάνωσης ήταν αντιγραφή του ιταλικού φασισμού και εν μέρει του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού. Οι πολιτικές διακηρύξεις της ΟΟΕ έκαναν λόγο για κρατικοποιήσεις των τραπεζών, αγροτικές μεταρρυθμίσεις και συμμετοχή των εργατών των μεγάλων επιχειρήσεων στα κέρδη. Η οικονομία έπρεπε να εγκαταλείψει την έννοια της αποδοτικότητας. Το μόνο αντικείμενο πρέπει να είναι η ικανοποίηση των αναγκών της χώρας.

Η οργάνωση αυτή χρησιμοποιούσε τον δικέφαλο αετό ως υπόμνηση του εθνικού οράματος για ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως έκανε και η ΕΕΕ με τη διαφορά, όμως, ότι τα μέλη της αντί κίτρινου πουκαμίσου, φορούσαν μαύρο (εξ'ού και το παρωνύμιο τους οι «Έλληνες μελαχιτώνες») και απεικόνιζαν το

⁷⁵ Για τον εθνικισμό που αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της ίδρυσης νέων εφεδροπολεμικών συλλόγων, της ΕΕΕ, της «Αντικομμουνιστικής Ενώσεως η "Πατρίς"» και του φιλοφασιστικού σωματείου «Ο Οίκος των Ιταλών» βλ. Β.Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στην Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 45-48

⁷⁶ Γ. Ανδρικόπουλος, ό.π., σ. 12-13

⁷⁷ Μουτάφης, ό.π. σ. 381

⁷⁸ Ξ. Λευκοπαρίδης (επιμ) *"Αρχείον στρατηγού Π.Γ.Δαγκλή"*, τ.Α', Αθήνα 1965, σ.344

⁷⁹ Δημήτριος Σούτζος, *Έλληνες ενωμένοι και διχασμένοι*, εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα 1992, σ. 22

δικέφαλο αετό στα κίτρινα περιβραχιόνια που φορούσαν. Την στολή τους την έδινε δωρεάν η οργάνωση και χαιρετούσαν φασιστικά⁸⁰. Η αντίστροφη μέτρηση για τους μελανοχιτώνες των Ελλήνων Εθνικιστών άρχισε όταν το συμβούλιο της οργάνωσης αποφάσισε να κατέλθι στις εκλογές του 1932⁸¹ σε συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη. Ακολούθησε σταδιακά η διαρροή των περισσότερων μελών σε άλλες εθνικιστικές κινήσεις, με αποτέλεσμα να χάσει τη δυναμική της και σταδιακά να διαλυθεί το 1935.

Πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι η οργάνωση αυτή δεν απασχολεί ιδιαίτερα τον Τύπο παρά μόνο την εφημερίδα *ο Ριζοσπάστης*, όπου και εκεί ακόμη γίνεται λόγος μόνο σε περιπτώσεις που η δράση των ΟΟΕ βλάπτει και απειλεί τα συνδικαλιστικά σωματεία του ΚΚΕ, θεωρώντας όμως ότι η οργάνωση αυτή πέρα από τον αρχηγό της δεν έχει κάτι άλλο να επιδείξει και δε χρειάζεται να ανησυχεί ιδιαίτερα το ΚΚΕ από τη δράση της. Δημοσιογραφικό της όργανο είναι η εφημερίδα *Εσπερινή*⁸², η οποία χαρακτηρίζεται ως *λαχανοφυλλάδα*⁸³ από τον *Ριζοσπάστη*. Η οργάνωση αυτή ήταν θετικά διακείμενη απέναντι στο Λαϊκό Κόμμα για το λόγο αυτό, και για τον λόγο αυτό *ο Ριζοσπάστης* δεν την εκλαμβάνει ως αυτόνομη και αυθύπαρκτη αλλά ως οργάνωση που ιδρύθηκε και δρα ως μισθοφορική φασιστική συμμορία του Λαϊκού κόμματος⁸⁴ με απώτερο σκοπό όμως τη δημιουργία ενός εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, χιτλερικής εμπνεύσεως, με την ηθική και υλική ενίσχυση της κεφαλαιοκρατίας.

Στις εθνικιστικές-φιλοφασιστικές οργανώσεις άνηκε και η *Πανελλήνια Οργάνωση Λαϊκών Αγωνιστών Αγκυλοσταυριτών*⁸⁵, του Γεωργίου Στελιόπουλου. Οι βασιλόφρονες Αγκυλοσταυρίτες ιδρύθηκαν στα μέσα του 1935 και είχαν υιοθετήσει ως σύμβολο τους τον αγκυλωτό σταυρό και το στέμμα⁸⁶. Τα μέλη της οργάνωσης ήταν φανατικοί αντιβενιζελικοί⁸⁷ και κήρυτταν πως ο εθνικοσοσιαλισμός και η μοναρχία σφυρηλατούν την εθνική ενότητα και φράζουν το δρόμο στον κομμουνισμό.

Δημοσιογραφικό όργανο των Αγκυλοσταυριτών ήταν η βραχύβια εφημερίδα *Τύπος* του Νικόλαου Κρανιωτάκη. Στις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 η οργάνωση συμμετείχε με τον συνδυασμό της «Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ένωσης», χωρίς καμία επιτυχία. Η βραχύβια αυτή οργάνωση, που έδρασε μόνο στην Αθήνα, διαλύθηκε μετά τη κήρυξη της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, αφού πρώτα έσπευσε να τον συγχαρεί. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής επώνυμοι αγκυλοσταυρίτες προωθήθηκαν στη γερμανόφιλη ΕΣΠΟ. Η οργάνωση αυτή κινήθηκε και έδρασε κάτω από τη σκιά του στρατηγού Γεωργίου Κονδύλη⁸⁸.

Άλλη μία οργάνωση εθνικιστικού περιεχομένου ήταν το *Σώμα των Κιτρινοχιτώνων* κάποιου Χατζηκωνσταντίνου, οι πληροφορίες που υπάρχουν είναι λίγες. Από τον Τύπο χαρακτηρίζεται ως φιλομοναρχικό σωματείο παραστρατιωτικού

⁸⁰ Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφιές*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 34

⁸¹ Χονδροματίδης, όπ. π., σ. 22

⁸² Σούτζος, όπ. π., σ. 21

⁸³ *Ριζοσπάστης*, 29-4-1934, 22-5-1934, 7-6-1933, 31-7-1933 Τίτλος άρθρου: Ο Γιάνναρος εξαπατά τη φτωχολογιά

⁸⁴ *Ριζοσπάστης*, 13-3-1933, Τίτλος άρθρου: Το Λαϊκό Κόμμα ενισχύει τη φασιστική κίνηση

⁸⁵ *Ριζοσπάστης*, 29-1-1936.

⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, 12-12-1935, τίτλος άρθρου: Οι χιτλερικοί βασιλόφρονες θα δράσουν την Κυριακή τρομοκρατικά

⁸⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου, όπ. π., σ. 97

⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 19-1-1936, 20-1-1936, Σούτζος, όπ. π., σ. 25

χαρακτήρα που δρα μόνο σε Αθήνα και Πειραιά προς όφελος του Τσαλδάρη⁸⁹. Η βραχύβια αυτή οργάνωση ιδρύθηκε στις αρχές του 1936 και διαλύθηκε με την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας.

Επίσης, στις εθνικιστικές οργανώσεις άνηκαν η *Σιδηρά Ειρήνη* με επικεφαλής τον Συνταγματάρχη Νικόλαο Νικλάμπα⁹⁰ και διακηρυγμένους στόχους την προάσπιση της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας, καθώς και την αντίθεσή της στα «προσωπικά» και «κεφαλαιοκρατικά» κόμματα⁹¹, η *Φιλική Εταιρεία* του Τηλέμαχου Συνοδινού και η «*Οργάνωσις των Εθνικοφρόνων Σοσιαλιστών*» με αρχηγό των Ιάκωβο Διαμαντόπουλο και έμβλημα την Τρίαινα του Ποσειδώνος. Σε αυτήν είχαν προσχωρήσει οι εξής μικρότερες εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις⁹²: η *Εθνικοσοσιαλιστική Παράταξις Εργαζομένων Νέων Ελλάδος* (ΕΠΕΝΕ), η *Προοδευτική Ένωσις Κοινωνικής Αλληλεγγύης* (ΠΕΚ) και η *Φασιστική Νεολαία Ελλάδος* (ΦΝΕ) η οποία διευθυνόταν από πενταμελή επιτροπή με πρόεδρο τον Λοχαγό Κ. Παρασκευά.

Μία διαφορετική από τις άλλες φασιστική οργάνωση ήταν το Σωματείο *Casa Degli Italiani*, όπου σύμφωνα με το καταστατικό γίνονταν δεκτοί μη πτωχεύσαντες αντικομμουνιστές, συμμορφούμενοι με τα κοινωνικά καθεστώτα Ελλάδας και Ιταλίας. Στην οργάνωση αυτή, πληρούσαν τους όρους και έγιναν μέλη Ισραηλίτες μεγαλοαστοί – σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της αριστοκρατικής περιοχής των πύργων – αλλόχθονες μέλη της τοπικής φασιστικής οργάνωσης (*Fascio Italiano di Salonico*).⁹³

Τα περισσότερα μέλη όλων αυτών των εθνικιστικών ομάδων ήταν νεαρής

⁸⁹ Ριζοσπάστης, 19-1-1936 εκλαμβάνει την οργάνωση αυτή ως μια πολύ κακή και φαιδρή απομίμηση των Ιταλών Μελανοχιτώνων χαρακτηρίζοντας τους ως Έλληνες μαμουδιστές των σκοτοχρωμαχιτώνων.

⁹⁰ Ο Νικόλαος Νικλάμπας είχε πολιτευθεί με τον συνδυασμό του Ιωάννη Μεταξά στον νομό Πρεβέζης. Ο Νικλάμπας συνελήφθη το 1934 για συμμετοχή σε ένα αποτυχόν στρατιωτικό κίνημα και πέθανε από την πείνα κατά τον τραγικό χειμώνα του 1941-1942

⁹¹ *Ημέρα*, 19-10-1931. Μέλη της ήταν κυρίως αξιωματικοί του Παγκάλου που είχαν εκδιωχθεί από τον στρατό, παλαιοί πολεμιστές και νεολαία. Η *Σιδηρά Ειρήνη* ανήκε μαζί με την Εθνική Πολιτική Εταιρεία, τη Συνταγματική Νεολαία και την *Εταιρεία Ακραιφνών Βασιλοφρόνων* στις οργανώσεις φανατικών βασιλοφρόνων. Βλ. C. Sarantis, *The emergence of the Right in Greece (1922-1940)*, Oxford University, D. Phil. Thesis, 1979, σ. 224. Βλ. επίσης *Η Εθνική*, 12-1-1936, όπου αναφέρεται ότι στα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου της Γενικής Λαϊκής Ριζοσπαστικής Ενώσεως του Κονδύλη έστειλαν προκηρύξεις οι εξής αντιβενιζελικές και βασιλόφρονες οργανώσεις: *Η Εθνική Αναγέννησις*, *Η Παμφοιτητική Νεολαία*, *Το Σώμα Κιτριχιτώνων*, *Η Εθνική Φάλαγξ*, *Η Συνταγματική Νεολαία*, *Ο Αντικομμουνιστικό Όμιλος*, *Η Πανελλήνιος Οργάνωσις Αγωνιστών Αγκυλοσταυριτών*, *Οι Ακραιφνείς Βασιλόφρονες*.

⁹² Τα στοιχεία αυτά για τις ακροδεξιές οργανώσεις δίνει από τη στήλη των «Εκλεκτών Συνεργατών» της «δεκαπενθημέρου εφημερίδος Εθνικοσοσιαλιστικών Αρχών» «*Εθνικοσοσιαλιστής*» ο Δημήτριος Βεζανής, τότε υφηγητής της γενικής πολιτειολογίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών και μετέπειτα διευθυντής του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων από το 1937 ως το 1948. Βαθύτατα αντικοινοβουλευτικός, έγραφε στο πρώτο τεύχος του *Νέου Κράτους* ότι η ελληνική νεολαία μαζί με ολόκληρο τον ελληνικό λαό ευγνωμονούσε τον Ιωάννη Μεταξά γιατί του απήλλαξε από «τον βρωμερόν και ειδεχθή ζυγόν του προ της 4^{ης} Αυγούστου 1936 κοινοβουλευτισμού». Ζητούσε να προστεθεί η αντιδημοκρατική πίστις στο τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». Ας σημειωθεί ότι το τρίπτυχο των αξιών της μεταξικής δικτατορίας έκανε την προδρομική του εμφάνιση στον Εθνικοσοσιαλιστή, όργανο της *Οργανώσεων των Εθνικοφρόνων Σοσιαλιστών*, όπου συναντάμε και την άποψη ότι στον ελλαδικό χώρο ο εθνικοσοσιαλισμός εφαρμόστηκε στην Αρχαία Σπάρτη.

⁹³ Αλέξανδρος Δάγκας, ό.π., σ. 55 καθώς και υποσημείωση 165 στην ίδια σελίδα.

ηλικίας και προέρχονταν στην πλειονότητα τους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα διαφορετικών πολιτικών αντιλήψεων⁹⁴, τα οποία είχαν στερηθεί σε μεγάλο βαθμό οποιαδήποτε μορφή κρατικής πρόνοιας από τη σχεδόν ανύπαρκτη της ελληνικής μεσοπολεμικής πολιτείας⁹⁵. Η κατάσταση τους επιδεινώθηκε δραματικά με την άφιξη των Μικρασιατών⁹⁶ προσφύγων, των οποίων ένα σημαντικό ποσοστό ήταν νέοι κάτω των 15 ετών⁹⁷ και οι οποίοι «βίωναν καθημερινά την προσφυγιά ως κοινωνική»⁹⁸. Τα άτομα αυτά χωρίς να διαθέτουν συγκεκριμένο πολιτικό προσανατολισμό, ταξική συνείδηση και κοινωνική συνοχή, έγιναν χειραγωγήσιμα αντικείμενα στη δικαιοδοσία των εθνικιστικών οργανώσεων.

Αυτή η θεωρητική διαπίστωση δικαιολογεί, μάλιστα, την υποβόσκουσα εχθρότητα ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς Σεφαρδίτες, την οποία με διάφορα μέσα και ανάλογα με τις υπάρχουσες συνθήκες εκμεταλλευόταν η κρατική μηχανή. Άλλωστε, η ίδια η προσκόλληση του προσφυγικού πληθυσμού στον Βενιζέλο και αντίστοιχα των Εβραίων στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο⁹⁹ δημιουργούσε αυξημένη συναισθηματική φόρτιση που επιβάρυνε τις σχέσεις των δύο στοιχείων, διαστρέβλωνε την εικόνα των θρησκευτικών-φυλετικών διαφορών και προοιωνιζόταν μελλοντικές συγκρούσεις.

Η έλευση των προσφύγων συνέβαλε στην αύξηση της ανασφάλειας. Οι πρόσφυγες, οι οποίοι μόλις είχαν χάσει μια πατρίδα που θεωρούσαν δική τους, ήταν εξαιρετικά ευάλωτοι στις πραγματικές ή φανταστικές απειλές που επισειόνταν ενάντια στις νέες τους εστίες ή ενάντια στην κοινωνική θέση, που θα καταλάμβαναν εδώ. Η επιθετικότητα που εκπορευόταν από τη μεταβατική αυτή κατάσταση, στράφηκε σε μεγάλο βαθμό ενάντια στις εβραϊκές κοινότητες, ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη όπου πρόσφυγες και Εβραίοι έζησαν για λίγο μαζί σε μία πόλη που αναζητούσε τις νέες ισορροπίες. Εκεί ο ελληνικός αντισημιτισμός πήρε την πιο μαχητική και ταυτόχρονα την πιο πολιτική και θεωρητική του μορφή, προσφέροντας την πρώτη ύλη για την ανάπτυξη οργανώσεων με εθνικιστικά αλλά και ναζιστικά χαρακτηριστικά.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα σωβινισμού και ξενοφοβίας τον Ιούνιο του 1931 μέλη της εθνικιστικής οργάνωσης ΕΕΕ πρωτοστάτησαν στις ταραχές του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ στη Θεσσαλονίκη αποδεικνύοντας βάσιμη τη θεωρία σύμφωνα με την οποία περιθωριοποιημένα άτομα σε περιόδους κρίσης αναζητούν αποδιοπομπαίους τράγους¹⁰⁰ τους οποίους κατηγορούν ότι ευθύνονται για τη δική τους δυσπραγία¹⁰¹.

⁹⁴ Μαρκέτος, όπ. π., σ. 23

⁹⁵ Λιάκος, όπ. π., σ. 16

⁹⁶ Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια* (30-6-1931), σύμφωνα με το οποίο «οι εθνικιστάι, ενισχυθέντες παρά δισχιλίων περίπου ατόμων εκ των πλησίων προσφυγικών συνοικισμών... περιέχυσαν τας οικίας των Ισραηλίων, θέσαντες ακολούθως πυρ εις αυτάς εκ των τεσσάρων σημείων»

⁹⁷ Λιάκος, όπ. π., σ. 16

⁹⁸ Π. Πιζανιάς, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα 1993, σ. 100

⁹⁹ Maurogordatos, όπ. π. σ. 202, 231, 253-262 και βλ. Λιάκος, όπ. π., σ. 42

¹⁰⁰ Λεϋτικόν 16 : 20-22

¹⁰¹ Schaefer, όπ. π., σ. 63

Αξίζει, όμως, να σημειωθεί το γεγονός ότι από τις εθνικιστικές οργανώσεις και τα φασιστικά κινήματα που εμφανίστηκαν και έδρασαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου κανένα, εν τέλει, δεν κατάφερε να αποτελέσει την εναλλακτική – τρίτη πρόταση και να σπάσει το δίπολο βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού.

Το γεγονός αυτό οφείλεται αφενός στο ότι όσα εμφανίστηκαν στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο ήταν μικρής εμβέλειας και κανένα από αυτά τα κινήματα-πλην ελαχίστων εξαιρέσεων- δεν απέκτησε σημαντική επιρροή¹⁰² και λαϊκά ερείσματα (όπως συνέβη σε Ιταλία και Γερμανία) στην ελληνική κοινωνία και αφετέρου επειδή κανένα δεν παρουσίασε μία αυθύπαρκτη πολιτική ιδεολογία με δικά της ιδιαίτερα γνωρίσματα και δική του φιλοσοφία.

Επιπροσθέτως, όλες οι οργανώσεις που εμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο παρουσίασαν ένα εξαιρετικά συγκεχυμένο¹⁰³ ιδεολογικό υπόβαθρο. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί σε καμία οργάνωση-κίνημα δεν υπήρξε ένα ιδεολογικό εγχειρίδιο με καταστατικές πολιτικές αρχές, εκτός από τις συνηθισμένες προκηρύξεις και διακηρύξεις. Συν τοις άλλοις, οι περισσότερες εξ αυτών έμειναν στα χαρτιά χωρίς ποτέ να δραστηριοποιηθούν και να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα πολιτικοκοινωνικά δρώμενα.

¹⁰² Άγγελος Ε. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 40, 164, 199, 233, 352, βλ. και Άλκης Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Ελληνική Δημοκρατία», στο Γ.Κοντογιώργη (επιμ), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 207, 302, βλ και Δημήτριος Φιλιππής, *ό.π.*, σ. 220

¹⁰³ Ανδρικόπουλος, *ό.π.*, σ. 16

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΕΛΛΑΣ

Ι. Ο χαρακτήρας, ο σκοπός και οι κατευθύνσεις της οργάνωσης

Στις διαφορετικές αλλά εξίσου σημαντικές όψεις αυτής της πολυδιάστατης κρίσης ενυπάρχουν τα συστατικά εκείνα που υποδαύλισαν τη σύσταση και εμφάνιση φασιστικών-εθνικιστικών οργανώσεων, οι οποίες υποστήριζαν την ανάγκη εθνικής κάθαρσης από όλα εκείνα τα αλλότρια στοιχεία, τα οποία χρεώνονταν την ευθύνη για την κρίση. Η μαζικότερη και η βιαιότερη οργάνωση εξ αυτών ήταν η *Εθνική Ένωσις Ελλάς* (ΕΕΕ).

Η οργάνωση αυτή έδρασε στον ευαίσθητο χώρο της Μακεδονίας, όπου η εθνική ανασφάλεια, λόγω του ανομοιογενούς πληθυσμού, των παλινωδιών του ΚΚΕ στο Μακεδονικό, μαζί με το πρόσφατο αιματοβαμμένο παρελθόν με τους βουλγάρους, ανησυχούσε ιδιαίτερος τον ντόπιο πληθυσμό που προσφάτως είχε ενισχυθεί από την ανταλλαγή πληθυσμών. Η εγκατάσταση νέων κατοίκων, που προέρχονταν από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία, προκαλούσε νέες ισορροπίες για τους γηγενείς Έλληνες κατοίκους της Μακεδονίας¹⁰⁴, οι οποίοι ιδρύοντας αυτή την οργάνωση, όπως προκύπτει και από τον τίτλο της, θέλησαν να εδραιώσουν την εθνική συνείδηση, κυρίως απέναντι σε ξενοκεντρικές προπαγάνδες που συνέχιζαν να λειτουργούν.

Πλην των όσων Σλαβομακεδόνων είχαν απομείνει αποκρύβοντας τα βουλγαρόφρονα αισθήματά τους και των ελάχιστων Κουτσοβλάχων που ήταν επηρεασμένοι από τη ρουμανική προπαγάνδα, καταλυτικό ρόλο έπαιξε ο εβραϊκός μειονοτικός πληθυσμός που επίσης διατηρούσε διαθέσεις αυτονομιστικές: ένα μέρος¹⁰⁵ των Εβραίων της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης συνέχιζε να θεωρεί εφικτή τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου διεθνιστικού κρατιδίου με έδρα τη μακεδονική μεγαλούπολη. Η κατάσταση αυτή έκανε το ελληνικό στοιχείο να αναπτύξει έντονα αντιβουλγαρικά-αντισλαβικά και αντισημιτικά ανακλαστικά, στα οποία βρήκαν πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθούν κάποιες εθνικιστικές οργανώσεις βίαιου χαρακτήρα. Βέβαια, η αποδοχή που είχαν από τον λαό της Μακεδονίας και της υπόλοιπης Ελλάδας ουσιαστικά ήταν μικρή, αλλά σίγουρα ήταν σημαντικότερη απ όση στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η άποψη της εφημερίδας *Καθημερινή* περί ιδιαιτερότητας της Θεσσαλονίκης και πως αυτή η ξεχωριστή της κατάσταση-θέση απαιτεί την ύπαρξη και τη δράση εθνικιστικών οργανώσεων. Πιο συγκεκριμένα:

¹⁰⁴ Fleminn, όπ. π., σ. 148

¹⁰⁵ Ωστόσο ένα άλλο μέρος των Εβραίων κατοίκων (κυρίως από τους Ρωμανιώτες) ασπαζόταν τη θεωρία του αφομοιωτισμού και δήλωνε εθνική συνείδηση, αντιδρώντας στους δυναμικούς Σιωνιστές.

«Αλλ'είνε εξ'ίσου αληθές ότι η πόλις της Θεσσαλονίκης, ή όχι προ τόνον μακρού χρόνου ανακτηθείσα υπό της Ελλάδος διατελεί υπό συνθήκας κάπως διαφορετικές από τας άλλας πόλεις. Πολλαί φιλοδοξίαι στρέφονται προς αυτήν, πολλαί προπαγάνδαι δρώσι περί αυτήν και εντός αυτής, ότι, πολλών ξένων οργανώσεων, φανερών ή και αποκρύφων, αποτελεί αντικειμενικόν σκοπόν δράσεως. Προς την πόλιν λοιπόν, αυτήν, την ευρισκομένην εις θέσιν τόνον ευθίκτον και της οποίας οι Ισραηλίται αποτελούν το έν τέταρτον του όλου πληθυσμού, η Κυβέρνησις όφειλε να εχη διαρκώς εστραμένην την προσοχήν της και αγρύπνως προσηλωμένους τους οφθαλμούς της. Αλλά ταυτοχρόνως και οι Ισραηλίται κάτοικοι αυτής οφείλουν να καταβάλλουν πάσαν προσπάθειαν όπως μη δίδουν λαβήν εις ουδεμίαν παρεξήγησιν, έστω και την ελαφροτέραν. Προκειμένου περί της Θεσσαλονίκης δικαιούμεθα ανατιρρήτως να επιδεικνύωμεν πάσαν καχυποψίαν απέναντι παντός ξένου. Εάν επρόκειτο περί της πόλεως των Πατρών και αν εκεί συνέβαινεν οιονδήποτε μισαλλόδοξον κρούσμα, θα εδικαιούτω βεβαίως η Κυβέρνησις να επέμβη και μετά πάσης της δυνατής αυστηρότητος εναντίον των ταραξιών. Και να θεωρήση ως αξίους παραδειγματικής τιμωρίας τους υπαιτίους. Αλλ'έν Θεσσαλονίκη ως είπομεν η θέσις των πραγμάτων είναι κάπως διαφορετική. Η Θεσσαλονίκη έχει ανάγκην εθνικιστικών οργανώσεων και προς τας οργανώσεις ταύτας η Κυβέρνησις οφείλει να παρέχη ενθάρρυνσιν και προστασίαν.... Προσοχήν και επιφυλακτικότης επιβάλλεται εκατέρωθεν. Οι φοιτηταί επ'ουδενί λόγω πρέπει να επαναλάβουν παρόμοιαν παρεκτροπήν. Οι Ισραηλίται οφείλουν να έχουν σταθερώς υπ'όψιν των ότι εν Θεσσαλονίκη, κατ'εξαίρεσιν από τας λοιπάς πόλεις της Ελλάδος, η θέσις των είναι κάπως λεπτή...»¹⁰⁶

Η ΕΕΕ Ιδρύθηκε στις 20 Ιανουαρίου του 1927 με στόχο της την «άμυνα του έθνους» απέναντι σε όλα εκείνα τα αλλότρια και νεωτερικά ρεύματα στα οποία χρέωναν την ευθύνη για την οικονομική και την ηθική κρίση που μάστιζε την ελληνική κοινωνία και που χαλούσαν την «προαιώνια τάξη» του τυπικού μικροαστού νοικοκύρη -όπως

«η από του παγκοσμίου και εντεύθεν παρατηρουμένη έκλυσις των ηθών, η εν μέρει τάσις αρνήσεως της θρησκείας, η συνεχής υπονόμευσις της οικογενείας και πλήρης σχεδόν αδιαφορία περί την Εθνικήν υπόστασιν της Πατρίδος μας, ως επίσης και η εν Θεσ/νίκη και εν Μακεδονία εν γένει παρατηρηθείσα τάσις πάντων των οπωσδήποτε εγκατεστημένων ξένων στοιχείων, προς υπονόμευσιν παντός του Ελληνικού και εξυπηρέτησιν πάσης φύσεως ξένων συμφερόντων»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Η Καθημερινή, 26-6-1931 τίτλος άρθρου: Η Θεσσαλονίκη

¹⁰⁷ Βλ. Γενάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, "Εκθεσις συνοπτική επί των σκοπών και της δράσεως της Εθνικής Ενώσεως Ελλάς" φ.7.3, εγγρ.132γ

Ως σκοπό της οργάνωσης, τα αρχεία του αθηναϊκού παραρτήματος μεταξύ άλλων αναφέρουν και την *καταπολέμηση των ξένων προπαγανδών και ιδιαιτέρως της κομμουνιστικής προπαγάνδας*.¹⁰⁸

Στην ουσία η ΕΕΕ ήταν μία παραστρατιωτική οργάνωση με εθνικιστικό και αντισημιτικό¹⁰⁹ χαρακτήρα αλλά χωρίς ξεκάθαρο πολιτικό προσανατολισμό, ήταν μια οργάνωση μαζική, αντικομμουνιστική και με αντικοινοβουλευτικές ιδέες. Στους βασικούς ακόμα εχθρούς συγκαταλεγόταν ο ταξικός συνδικαλισμός και τα υπάρχοντα κόμματα.

Σήμα της οργανώσεως ήταν ο δικέφαλος αετός, και τα μέλη της φορούσαν κίτρινο πουκάμισο και μαύρες μπότες, ως υπόμνηση του εθνικού οράματος για ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κρατούσαν γκλομπ, ενώ παράλληλα πίστευαν στην ανωτερότητα και την καθαρότητα της ελληνικής φυλής. Η χρήση του δικέφαλου αετού, όχι μόνο στο λάβαρο αλλά και στη σφραγίδα της οργάνωσης, καθώς και η υιοθέτηση του τριπτύχου *Πατρίδα - Θρησκεία - Οικογένεια* παραπέμπουν στα ιδεολογήματα που είχε ενσωματώσει από νωρίς η συντηρητική αστική ιδεολογία και καλλιεργήθηκαν από τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό.¹¹⁰ Τις ίδιες άλλωστε ιδεολογικές κατασκευές χρησιμοποίησαν και οι αντεπαναστατικές πολιτικές δυνάμεις της Ιταλίας και της Γερμανίας.¹¹¹

Η Ε.Ε.Ε.¹¹² δεν είχε μόνο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, αλλά και εντόνως αντισημιτικό¹¹³, και ήταν αυτή που υποκίνησε βίαιες εκδηλώσεις κατά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, το 1931, 1932 και 1933. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ΕΕΕ μετά το πογκρόμ του Κάμπελ και την εξάπλωση της σε όλο τον ελλαδικό χώρο είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον και των γερμανών Ναζί. Σε βαθμό, μάλιστα, το 1932 να της διανεμηθούν διάφορα κεφάλαια προκειμένου να τη βοηθήσουν να εξαπλώσει περαιτέρω την επιρροή της σ'ολόκληρη την Ελλάδα. Για τους Ναζί η *Εθνική Ένωσης Ελλάς* ήταν μία αντισημιτική (και όχι αντικομμουνιστική) οργάνωση που θα μπορούσε να καταταχθεί ανάμεσα στους δυνητικούς υποστηρικτές τους. Δύο χρόνια αργότερα ο γερμανός πρεσβευτής Eisenlohr θα χαρακτηρίσει την οργάνωση ως μία εθνική, πατριωτική και αντισημιτική ένωση. Η ΕΕΕ είχε ελκύσει λοιπόν την προσοχή και το ενδιαφέρον εκπροσώπων του Ναζιστικού κόμματος της Γερμανίας, οι οποίοι και την ενίσχυσαν οικονομικά, προφανώς για να αξιοποιήσουν και να ευνοήσουν την

¹⁰⁸ Βλ. Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, "Στοιχεία δράσεως της Ε.Ε.Ε.", φ. 3.3., έγγρ. 8

¹⁰⁹ Μαρκέτος, όπ. π., σ. 22

¹¹⁰ Σε προκηρύξεις του αρχείου του αθηναϊκού παραρτήματος της ΕΕΕ στο σλόγκαν *Πατρίς - Θρησκεία-Οικογένεια* προστίθεται και η *Γλώσσα* αλλά σε παρένθεση. Βλ. Ε.Λ.Ι.Α. αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, Διάφορα ΕΕΕ. Φ.3.2., έγγρ. 10

¹¹¹ Παναγιώτης Νούτσος, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου». Τα *Ιστορικά*, τ. 3, τχ. 5, Ιούνιος 1986, σ. 144

¹¹² Βλ. και *Αθηναϊκά Νέα*, 6-7-1931: (Τίτλος κυρίου άρθρου: «Μια εθνική οργάνωσις χωρίς κομματικούς σκοπούς. Τι είναι τα Τρία Έψιλον» του Α. Χρηστίδη).

¹¹³ Εξαιτίας του αντισημιτισμού της οργάνωσης, το κομμουνιστικό περιοδικό *Αβάντι* θεωρεί και αποδίδει την επωνυμία ΕΕΕ όχι ως "Εθνική Ένωσις Ελλάς" αλλά ως "Έλληνες Εξοντώστε Εβραίους" βλ. Fleming όπ. π., σ. 148, βλ. και Διευθυντής του Γραφείου Τύπου της Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 5 Ιουλίου 1931, Θεσσαλονίκη, στο βιβλίο των Φωτεινή Κωνσταντοπούλου και Θάνου Βερέμη (επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000 σ. 189

ανάπτυξη ενός συγγενικού ιδεολογικού φορέα.¹¹⁴

Θεωρητικός του κινήματος ήταν ο γνωστός τότε στους Θεσσαλονικείς Ελ. Σταυρίδης, ο οποίος με άρθρα που δημοσίευε στην εφημερίδα *Δράσις* εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους η οργάνωση ακολουθούσε αντισημιτική πολιτική.

Συγκεκριμένα ανέφερε ότι:

«Κατά τας εκλογάς του 1915 οι Εβραίοι εψήφισαν τον συνδυασμόν του Δ. Γούναρη και έδωκαν εις το Λαϊκόν κόμμα 18 βουλευτάς περισσότερους, αφαιρέσαντες αυτούς από τον Βενιζελισμόν... Δεν ανεχόμεθα η τύχη και το μέλλον της Ελλάδος να ρυθμίζεται με εβραϊκός ψήφους αίτινες πάντοτε έχουν ύποπτα ελατήρια και δεν ελαύνονται βεβαίως από αγάπην προς την ελληνική πατρίδα...»¹¹⁵.

Ως προς τα αντισημιτικά κίνητρα της οργάνωσης πρέπει να ληφθή υπ' όψιν το γεγονός ότι η οργάνωση δρά σε συνθήκες οικονομικής αβεβαιότητας, όπου είχε αναπτυχθεί ένας έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στους Έλληνες εμπόρους και την τοπική ισραηλιτική κοινότητα. Η διαπίστωση αυτή εξάγεται και από έγγραφο του Δημήτριου Σφαέλλου, προέδρου του αθηναϊκού παραρτήματος της οργάνωσης, στο οποίο αποδίδει την εχθρική συμπεριφορά της ΕΕΕ έναντι των Ισραηλιτών όχι σε λόγους θρησκευτικούς ή φυλετικούς αλλά κυρίως σε λόγους οικονομικούς. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Προς τους Ισραηλίτας Θεσσαλονίκης εδημιουργήθησαν μερικά αφορμαί προστριβών ως αι. κάτωθι.

1) Λόγω του ότι πλείστα των στελεχών του κομμουνιστικού κόμματος είναι Ισραηλίται.

2) Διότι η ύπαρξις των αφθόνων ξένων προπαγανδιστικών Σχολών εν Θεσσαλονίκη συντηρείται αποκλειστικώς σχεδόν εξ Ισραηλιτοπαίδων. Τούτο δεν έχει ευλογοφανήν αιτίαν, καθ' όσον τα Ισραηλιτικά σχολεία είναι άφθονα, υγιεινά και επαρκή μαθηταί εν εκάστη τάξει.

3) Διότι αι δρώσαι ξένοι μεινότητες εν Θεσσαλονίκη σύγκεινται εξ Ισραηλιτών διατηρούντων εις μεγάλην αναλογίαν ξένας υπηκοοότητας.

5) Διότι γενικώς το Ισραηλιτικόν εμπόριον, διατηρείται δια προϊόντων εκ του εξωτερικού εισαγομένων και συνεπώς ο αγών υπέρ της εγχωρίου παραγωγής προσκρούει εις τα συμφέροντα των.

6) Διότι η εισροή του εκ Μ. Ασίας και Κωνσταντινουπόλεως κόσμου κατά το πλείστον Εμπορικού και γενικώς το εμπορικόν πνεύμα του Έλληνος,

¹¹⁴ Steven Bowman, «Germans and Jews», όπ. π., σ. 79 , Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα, 1977, σ. 56

¹¹⁵ *Δράσις*, 28-2-1934

αποτελούν ανταγωνιστήν λίαν επικίνδυνον διά τους μέχρι τινός απολύτως κυριαρχούντας εμπορικώς Ισραηλίτας της Θεσσαλονίκης.

7) Διότι η φανατική αποχή των από της ζωής της Ελληνικής Κοινωνίας δημιουργεί και προκαλεί την δυσπιστίαν του λαού. Παρ'όλα όμως ταύτα, ουδέποτε και δι'οιανδήποτε αιτίαν εκ των άνω αιτιών προστριβαί έλαβον χροιάν θρησκευτικής ή φυλετικής φύσεως και συνεπώς εν ουδεμία περιπτώσει δύναται να αποδοθώσι εις αντισημιτικόν πνεύμα, ως πολλάκις εχαρακτηρίσθησαν υπό αγνοούντων η κακοπίστων.»¹¹⁶

Οι πρόσφυγες, μάλιστα, οι οποίοι αποτελούσαν τον κορμό των οπαδών της ΕΕΕ και που βρίσκονταν τώρα εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη, έχοντας εκδιωχθεί από τους Τούρκους από τα μέρη που θεωρούσαν πατρίδες τους, έβλεπαν τους Εβραίους όχι μόνον σαν οικονομικούς αντιπάλους, αλλά επίσης ως ένα στοιχείο που εισήχθη στην πόλη από τους ορκισμένους εχθρούς τους, τους Τούρκους,

Η καχυποψία εναντίον του εβραϊκού στοιχείου μετατράπηκε σε ανοιχτή αντιπαράθεση, σε οικονομικό τουλάχιστον επίπεδο, όταν το 1926 η *Μακεδονική Εθνική Οργάνωση* καλούσε όλους τους Έλληνες σε εμπορικό αποκλεισμό των Ισραηλιτών.¹¹⁷ Στους Εβραίους αποδιδόταν ως μομφή η νίκη του Πατρικίου στις δημοτικές εκλογές του 1925, ο θόρυβος για την αυτονόμηση της Μακεδονίας και το μεγάλο ποσοστό του Κομμουνιστικού Κόμματος στη Θεσσαλονίκη στις βουλευτικές εκλογές του 1926. Ανάλογες απόψεις εκφράζονται και στην προκήρυξη της ΕΕΕ που κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1927, λίγους μήνες μόλις μετά την ίδρυση της και ερμήνευε τη στάση των Εβραίων κομμουνιστών με βάση τα 'Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών'.¹¹⁸

Στο πλαίσιο αυτό, το 1929, ο πρόεδρος της ΕΕΕ, Γ. Κοσμίδης, ανατύπωσε με δικά του έξοδα άρθρο μιας οικονομικής εφημερίδας του 1927 που συνιστούσε στους Χριστιανούς να αναπτύξουν μεταξύ τους την οικονομική αλληλεγγύη και να μην συναλλάσσονται με Εβραίους, και το μοίρασε στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας αυτής ήταν να καταφύγουν οι Εβραίοι στον Εισαγγελέα, ο οποίος παρέπεμψε τον Κοσμίδη για «διχόνοια μεταξύ των δύο κοινοτήτων».¹¹⁹

Η οργάνωση χρησιμοποιεί ως πρωτεύοντα συνθήματα τα «Έλληνες ενωθήτε»¹²⁰ και, κατά το αντίστοιχο γερμανικό των εθνικοσοσιαλιστών, «Ελλάς

¹¹⁶ Βλ. Ε.Λ.Ι.Α. αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου, " Στοιχεία δράσεως της Ε.Ε.Ε.", φ. 3.3., έγγρ. 8

¹¹⁷ Αιμίλιος Δημητριάδης, *Φοίνιξ Αγερως: η Θεσσαλονίκη του 1925-1935, η πόλη, οι συννοικισμοί της, οι άνθρωποι της, οι χαρές και τα βάσανα τους*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 279-285
Mina Rosh «The archives of the Salonika community as a key to the Economic Life of the Jews of Salonika between the two World Wars, desiderata, possibilities nad constraints» στο Αλέξανδρος Δάγκας (επιμ), *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα, παραγωγή – εμπόριο. Κοινωνική ζωή. 18^{ος} -20^{ος} .[Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1 και 2-11-1997]*, Μελέτες επαγγελματικού επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης 1998, σ. 122-123

¹¹⁸ Ιωάννης Κακουλίδης, «Η συμμετοχή των Εβραίων», ό.π., σ. 430-431

¹¹⁹ Αιμίλιος Ι. Δημητριάδης, ό.π., σ. 281-282

¹²⁰ *Εθνική Ένωση*, 4-2-1934 τίτλος άρθρου: Έλληνες Ενωθήτε!

ξύπνα»¹²¹. Στις διακηρύξεις της συναντάμε όμως αφενός την απαξίωση του υλιστικού και του αντιπατριωτικού κλίματος της εποχής και αφετέρου την άποψη ότι ο εχθρός αντιμετωπίζεται μόνο δια μέσω της βίας.

Αρκετά διαφωτιστική ως προς τις απόψεις της οργάνωσης και κυρίως ως προς την ανάγκη χρήσης βίας αποτελεί η προκήρυξη που εξέδωσε το παράρτημα της Κηφισιάς λίγο μετά τα συμβάντα του Κάμπελ. Αφορμή αυτής της προκήρυξης αποτελεί το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *Ελεύθερο Βήμα* στο οποίο ο αρθρογράφος κατακρίνει απερίφραστα τη βίαια συμπεριφορά των ΕΕΕ απέναντι στο Ισραηλιτικό στοιχείο και θεωρώντας ως πρωταίτιους των γεγονότων μόνο τους οπαδούς των εθνικιστικών οργανώσεων και δη των ΕΕΕ. Σύμφωνα, λοιπόν, με την προκήρυξη, η βία δεν αποδοκιμάζεται και καταδικάζεται αλλά τουναντίον τονίζεται η αδήριτη ανάγκη χρήσης της αφού ο εχθρός αντιμετωπίζεται μόνο μέσω των όπλων και όχι μέσω του Ευαγγελίου. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στην προκήρυξη τονίζεται η ελληνική υπεροχή έναντι των υπολοίπων στοιχείων με μία χαρακτηριστική ανάκληση στο κλασικό παρελθόν. Επιπροσθέτως, αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί ο αυτοχαρακτηρισμός της οργάνωσης ως εθνικιστική. Συν τοις άλλοις, διαφαίνεται ξεκάθαρα ο λόγος ύπαρξης της οργάνωσης και ο ρόλος στον οποίο καλείται να διαδραματίσει. Πιο συγκεκριμένα:

«Η οργάνωσις Ε. Ε. Ε. φρουρός του έθνους

- Δεν έχουν θέσιν εδώ οι εχθροί της πατρίδος μας, οι υπονομευταί

- Ο εχθρός φοβείται μόνον τα όπλα και όχι το ιερόν ευαγγέλιον

- Θα συντριβεί η κεφαλή του ελλοχεύοντος οφέως υπό του Γεωργίου

Ο αγνός αγών υπερ των ιδανικών.

Το εν Κηφισία παράρτημα της Εθνικιστικής Οργανώσεως Ε.Ε.Ε. εξέδωκετο κάτωθι ανακοινωθέν..... λαμβάνον αφορμήν εκ δημοσιεύματος εν τω 'Ελευθέρω Βήμα' εις το οποίο κάποιος κύριος προσπαθεί, εκφράζων τας προσωπικάς του γνώμας από τον τίτλον 'Οι νόμοι δεν ελειτουργήσαν εν Θεσσαλονίκη' να κάμη τον συνήγορον των Ισραηλιτών και τον κατήγορον των Εθνικιστικών Οργανώσεων και επειδή και επειδή είνε ενδεχόμενον να υπάρξουν και άλλοι (και υπάρχουν ασφαλώς) σκεπτόμενοι ως αυτός, δια τούτο θεωρεί το παράρτημα ημών υποχρέωσιν να δώση μικράν τινα απάντησιν προς αυτόν και τους έχοντασμε αυτόν την αυτήν νοοτροπίαν, υπομιμνήσκον μια για πάντα τα εξής:

- 1) Η ευγένεια και καλή συμπεριφορά των ατόμων και των κρατών είνε βεβαίως αρεταί αι οποίαι τιμούν τω όντι τους έχοντασ αυτάς, αλλ'όταν αι αρεταί αποβαίνουνσιν εις βάρος των ασκούντων αυτάς, πώς ονομάζει ο κανονισμός ευπρεπείας τους τοιούτους: Ευγενείς ή ηλίθιους;*

¹²¹ Ε.Λ.Ι.Α., αρχείου Δημήτριου Σφαέλλου, Διάφορα της ΕΕΕ, φ. 3.1. έγγρ. 5

Ο Στεργιάδης εν Σμύρνη δεν ήσκησε διαφορετικήν τακτικήν απέναντι των ξένων στοιχείων από αυτήν που θέλει ο αρθρογράφος, όταν κακή τη μοίρα διηύθηεν εκεί ως αρμοστής. Ο φιλοτουρκισμός του υπήρξε τοιούτος, ώστε να υπολείπεται εις αυτόν έναν μόνον φέσι δια να είνε αληθής υπάλληλος και αρμοστής των τουρκικών συμφερόντων και δήμιος των ελληνικών. Και η δικαιολογία ήτο ότι: έτσι πρέπει να φερόμεθα προς τους αλλοεθνείς διότι εδίδομεν εξετάσεις Κράτους πολιτισμένου έναντι της ξένης διπλωματίας. Και εξετάσεις μας τότε εδόθησαν και ο βαθμός μας υπήρξεν άριστα, αλλά τα αποτελέσματα απέβησαν τόσον καταστρεπτικά δι' ημάς, ώστε να σφάζονται οι Έλληνες ενώπιον των προβολέων των ξένων θωρηκτών και ο Στεργιάδης να δραπετεύη και ο βαθμός της καλής μας διαγωγής να δίδεται εις τους σφαγείς μας και ημείς σήμερον να είμαστε οι ζημιωμένοι. Ας λείψουν λοιπόν εις τα εξής αι εξετάσεις της καλής μας διαγωγής. Οι Έλληνες απεδείχθησαν διά μέσου των αιώνων οι πολύ περισσότερον από κάθε άλλον λαό πεπολιτισμένοι και ανεξίκακοι και φιλόξενοι, και εδώ εις την χώραν μας υπέρ πάσαν άλλην άλλην ελατρεύθη η ιδέα της ξενίας υπό την έννοιαν του 'Ξένιου Διός'. Όστε δεν έχομεν ανάγκην διδασκαλίας πολιτισμού από κανένα. Το μάθημα μας το γνωρίζομεν αρκετά καλά και μόνον άλλοι το λησμονούν συχνά, εκείνη δηλαδή που φορούσαν δέρματα θηρίων όταν ημείς εκτίζαμεν τον Παρθενώνα.

- 2) Η διπλωματία ανέκαθεν εξετίμησε την δύναμιν και ουχί την αρετήν.
- 3) Ο εχθρός φοβείται τα όπλα και όχι το Ευαγγέλιον.
- 4) Την ειρήνην εξασφαλίζει η Παρασκευή πολέμου.
- 5) Αι εθνικιστικάί οργανώσεις είνε σε κάθε κράτος η εγγύησις της ασφάλειας και της ακεραιότητος του και οι παραστάται πλησίον της εξουσίας προς επιβουλήν του κράτους και των νόμων κατά των διαφόρων ανταρτικών και ανατρεπτικών στοιχείων. Φυσικά δια τους έχοντας σκοπόν να κλέψουν θα ήτο συμφέρον να μην υπάρχουν χωροφύλακες, αλλά υπάρχουν, εν τούτοις και υπάρχουν χωρίς να έχη ληφθή η άδεια των.
- 6) Το κράτος μπορεί να διαλύση τας οργανώσεις των Εθνικιστών, αλλά ουδέποτε θα ημπορέσει να διαλύση την ιδέαν, η οποία θα υφίσταται, έστω και κρυφή, 'σαν την σπίθα μέσα στην στάχτη' αλλά πάντοτε ισχυρά και ακατάλυτος.
- 7) Τι λοιπόν αρέσει εις τους εχθρούς μας; Να μην είμεθα ημείς ωργανομένοι και να είνε μόνον αυτοί και να τραγουδούν μόνον αυτοί τον ύμνον της Γ' Διεθνούς και να μην τραγουδούμεν ημείς τον ύμνον του κράτους και των νόμων;

Ας παύσουν όθεν αι ψευδοκοσμοπολιτικάί ιδεολογίαι και αι αθροπιστικάί αρθρογραφίαι και αν υπάρχουν οπωσδήποτε δυσανεστημένοι είτε από τους ξένους είτε από τους ιδικούς μας δια την Ελληνικήν Πατρίδα, ας φύγουν και ας εύρουν αλλού πατρίδα καλλίτεραν και πλέον πολιτισμένην και τους βεβαιούμεν ότι καθόλου δι' αυτό δεν πρόκειται να δυσανεστηθώμεν. Ας λείψουν οι όφεις

από τον κόλπον του γεωργού.

*Εντολή του Διοικητικού Συμβουλίου των Ε.Ε.Ε. του παραρτήματος
Κηφισιάς.¹²²*

Παραστρατιωτικός σχηματισμός της είναι οι Χαλυβδόκρανοι, που θα μπορούσε να αντιστοιχισθεί με τα Τάγματα Εφόδου του Χίτλερ ή τους πρώιμους φασιστικούς σχηματισμούς του Μουσολίνι πριν από την άνοδό του στην εξουσία¹²³. Επίσης, η οργάνωση διέθετε και νεολαία ονόματι 'Αλκιμοί' η οποία μάλιστα είχε και τον δικό της ύμνο:

«Σ'εμάς εγγόνια των ημίθεων

Του έθνους μας η φρούρηση

Κληρονομιά είναι δοσμένη

Ηρωικών ενδόξων μας πατέρων.

Στα λάβαρα μας συνεχθείτε

Γίγαντες, κέρβεροι φρουροί

Φύλακες, άγρυπνοι γενείτε

Για της πατρίδας την τιμή.»¹²⁴

Εκτός από τους οργανωμένους νεολαίους της, διαθέτει μια εκτεταμένη οργανωτική δομή στον χώρο του συνδικαλισμού. Τα γραφεία της ΕΕΕ βρίσκονταν στην οδό Πανταζίδου 8¹²⁵. Ο γεν. γραμματέας της είναι ο Δ. Χαριτόπουλος, ο οποίος έχει και την ιδιότητα του προέδρου του Εθνικού Συνδέσμου Καπνεργατών ενώ πρόεδρος της είναι ο ,άλλοτε φανατικός βενιζελικός¹²⁶ εμπορορράπτης Γεώργιος Κοσμίδης¹²⁷, ο οποίος είχε επιδείξει επανειλημμένως αντιεβραϊκή δραστηριότητα¹²⁸.

¹²² *Η Ελληνική*, 8-7-1931

¹²³ Με αφορμή τα γεγονότα του Κάμπελ, η Alliance Israelite Universelle (AIU) ανέφερε ότι η ΕΕΕ είχε ως πρότυπο της οργανώσεις νεολαίας των Ναζί. Βλ. Steven Bowman, «Germans and Jews in Interwar Greece», στο I. K. Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from Fifteenth Century to the End of World War Two*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 79, σημ. 8 Αιμίλιος Δημητριάδης, ό.π., σ. 283-284

¹²⁴ Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλαιάς Θεσσαλονίκης*, (επιμ. Βασίλης Τομανάς), *Εξάντας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 49

¹²⁵ Αιμίλιος Δημητριάδης, ό.π., σ. 286

¹²⁶ *Η Βραδυνή*, 1-7-1931

¹²⁷ Ορισμένες πληροφορίες για το πρόσωπο του Γεώργιου Κοσμίδη παρέχονται στο έργο του Αιμίλιου Ι. Δημητριάδη, *Φοίνιξ Αγήρως*, ό.π., σ. 279. Πιο συγκεκριμένα λέει ότι ήταν ένας μικρός εμπορορράπτης που είχε το μαγαζί του στο πίσω μέρος του Μπεζεστενίου, ενώ την εικόνα του την συμπληρώνει ο Υπουργός Πρόνοιας της κυβέρνησης Βενιζέλου, Λ. Ιασωνίδης, σε συνεδρίαση της Βουλής, στις 10 Δεκεμβρίου 1931, λέγοντας πως ο Κοσμίδης στην Κωνσταντινούπολη ήταν ένας

Ο Γενικός Γραμματέας της οργάνωσης Δημήτριος Χαριτόπουλος διατεινόταν ότι την ίδρυση του «εθνικιστικού σωματείου» εμπνεύστηκαν οι ιδρυτές του «από την μεταπολεμικήν χλιαρότητα και άμβλυνσιν του πατριωτικού αισθήματος, τον κάματον από δεκαετείς πολέμους και τους εσωτερικούς διχασμούς, την κοινωνική αναστάτωση, την οποίαν επέφερεν η Μικρασιατική καταστροφή». Ήθελαν να αποδείξουν ότι το έθνος δεν γονάτισε με την ήττα, έστω και αν εμφανίστηκε ότι αποδέχτηκε τους όρους μίας «καταθληπτικής συνθήκης» που επιβλήθηκε από τις εθνικές ατυχίες και την «καταφανή προδοσία» των συμμάχων¹²⁹. Ο επιδιωκόμενος στόχος ήταν η ένωση των Ελλήνων και η ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος και ως εκ τούτου η απήχηση που είχε η οργάνωση δεν ήταν στενά παραταξιακή.

Πλην του ΚΚΕ, είναι η μόνη πολιτική δύναμη που διαθέτει ερείσματα και ζηλευτή οργάνωση με σωματεία εργατών, αγροτών, επαγγελματιών, φοιτητών, μαθητών, ενώ εκδίδονται προσκείμενες εφημερίδες¹³⁰ στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και άλλες βορειοελλαδικές πόλεις.

Η πιο αντιπροσωπευτική εξ αυτών ήταν η εφημερίδα *Δράσις*: Ήταν «μεγάλη πρωινή εθνική εφημερίς¹³¹» όργανο της εθνικιστικής οργάνωσης «ΕΕΕ» και εκδόθηκε στις 4 Φεβρουαρίου 1933, τη μέρα μιας μεγάλης συγκεντρώσεως της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη. Διευθυντής ήταν ο Άριστος Χασηρτζόγλου και συνεκδότης ο Αντώνης Θεοδωρίδης. Είχε το συνηθισμένο σχήμα των εφημερίδων και εκτυπωνόταν σε τρία χρώματα. Τα γραφεία της βρισκόταν στην οδό Αγίας Σοφίας αρ. 28. Δημοσίευσε σε συνέχειες το βιβλίο του Αδόλφου Χίτλερ «Ο Αγών μου» και τα αντιεβραϊκά «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών». Την *Δράσιν* την αγόραζαν οι οπαδοί των ΕΕΕ και με προκλητικό τρόπο τη μοίραζαν δωρεάν στα καφενεία και στα μέρη όπου σύχναζαν άτομα νεαρής ηλικίας. Αν κάποιος αρνιόταν να πάρει το έντυπο, ακολουθούσε συμπλοκή. Η εφημερίδα ήταν βραχύβια, κυκλοφόρησε για λίγους μόνο μήνες και στη συνέχεια σταμάτησε η κυκλοφορία της. Ο Ι. Μπήτος, αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια*, την κατατάσσει «μεταξύ των βραχυβίων εφημερίδων αι

εθνικός παράγοντας που εδώ βγάζει το ψωμί του με τον ιδρώτα του. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β' – σύνοδος Δ'*, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932, σ. 106. Τέλος ο Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλαιάς Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 48, περιγράφει τον Κοσμίδη ως τουρκόφωνο έμπορο, αγράμματο με μεγάλες μουστάκες..

¹²⁸ Αμ. Δημητριάδης, ό.π. σ. 279-281

¹²⁹ *Μακεδονία*, 5-1-1931

¹³⁰ Αξίζει επίσης να προστεθεί ότι η *Δράσις* είχε εντυπωσιακή σελιδοποίηση και τιτλοφόρηση, αρθρογραφία εκτεταμένα και ζωηρή, δημοσίευε δε έρευνες ανώνυμες για διάφορα θέματα, καλές φωτογραφίες και μαχητικά κείμενα (εναντίον των Εταιρειών Υδάτων και Ηλεκτρικής) και άλλα. Στις 25 Μαρτίου διαφήμιζε την «Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού», ένα σπουδαίο έργο που θα μπορούσαν να αποκτήσουν με κουπόνια οι αναγνώστες της. Στη «*Δράση*», που δεν έχει σχέση με την άλλη, συνώνυμη και μεταπολεμική εφημερίδα του Αν. Νάστου, εργάστηκε ως συντάκτης ο Ελευθέριος Σταυρίδης. Δεν είναι γνωστό μέχρι τότε συνεχίστηκε η έκδοση της εφημερίδας. Το τελευταίο φύλλο που διασώζεται εκδόθηκε στις 12 Απριλίου 1934, ενώ υπάρχει μισθοδοτική κατάσταση του προσωπικού για το Α' δεκαπενθήμερο του Απριλίου. Φύλλα της υπάρχουν στην Εθνική Βιβλιοθήκη (69 φύλλα με ελλείψεις) και στα αρχεία του Μανώλη Κανδυλάκη και στην Ένωση Συντακτών Η.Ε. Μακεδονίας- Θράκης. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τόμος Γ' 1923-1941, εκδ. University Press Studio, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 310-312

¹³¹ 'όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο υπότιτλος της εφημερίδας.

οποίαι ηδύναντο να έχουν κάποια αξίαν, αν ήτο δυνατόν να συνεχίσουν την έκδοσιν των»¹³².

¹³² Ι. Μπήτος. «Η προοδευτική εξέλιξις του ελληνικού τύπου Θεσσαλονίκης κατά τα τελευταία τεσσαράκοντα έτη», *Λεύκωμα Βορείου Ελλάδος του έτους 1935. Φιλολογία – Επιστήμη – Τέχνη*. Έτος πρώτον, Τυπογραφικά και βιβλιοδετικά καταστήματα Ν. Τιλπέρογλου. Αθήνα 1935, σ. 40 Βλ. επίσης Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι*, ό.π., σ. 49, Γ. Αναστασιάδης, *«Οι εφημερίδες»*, ό.π., σ. 315, Κώστας Τομανάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 7

II. Η απεικόνιση της Ε.Ε.Ε. στον Τύπο

Η ΕΕΕ γρήγορα τράβηξε την προσοχή του κόσμου και του Τύπου με πολλές εφημερίδες να ασχολούνται ενδελεχώς με τη φύση και τον χαρακτήρα της οργάνωσης καθώς επίσης και με τις δραστηριότητες της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αφενός ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται η οργάνωση στον Τύπο καθώς επίσης και η στάση του απέναντι στην ίδια και τη δράση της και αφετέρου οι χαρακτηρισμοί οι οποίοι την περιγράφουν.

Η εφημερίδα *Μακεδονία*¹³³ μας παρέχει ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο για την οργάνωση, το καταστατικό, τη στολή, την επιρροή αυτών των εταιρειών, όσο για τις δραστηριότητες τους :

«Η ΕΕΕ δεν κάμνει πολιτικήν, δεν είναι σωματείον με κρυφά σήματα αναγνωρίσεως και πρόγραμμα εργασίας σκοτεινόν. Με το καταστατικόν της, με τας εγκυκλίους της, καθορίζει σαφώς τι θέλει, τι επιδιώκει, τι επιζητεί. Η Ελλάς δια τους Έλληνες, όλοι δια την Ελλάδα! Θρησκεία και πατρίς είναι τα σύμβολα της. Κτυπά τον κομμουνισμό. Πατάσσει τους αναρχικούς. Εκμηδενίζει τας ξένας προπαγάνδας. Τονώνει το εθνικόν αίσθημα.»

Ενώ για το σκοπό της οργάνωσης η ίδια εφημερίδα¹³⁴ αναφέρει :

«Τον σκοπόν τούτον προέθετο το ημέτερον Σωματείον : να οργανώση προ παντός ψυχικώς τας κουρασμένας, αλλά τεράστιας δυνάμεις της Ελληνικής ψυχής, να φωτίσει τα μέλη αυτής και δια αυτών όσον το δυνατόν ένα μεγαλύτερο κύκλο Ελλήνων Ορθοδόξων πολιτών, να διασαλπίση ότι η γεωγραφική θέσις της ελληνικής φυλής, από της εποχής του τρωικού πολέμου μέχρι της στιγμής ταύτης, επιβάλλει όπως το έθνος ημών διατέλῃ αείποτε πανέτοιμον ψυχικώς και υλικώς, με το όπλον παρά πόδα εάν θέλῃ να ζήσῃ ελεύθερον και ανεξάρτητον.»

Ως προς τους λόγους δημιουργίας της οργάνωσης ΕΕΕ αλλά και των υπολοίπων εθνικιστικών οργανώσεων, η εφημερίδα θεωρεί ότι η απάντηση βασίζεται σε ιστορικά γεγονότα τα οποία δικαιολογούν τις «εθνικιστικές ζυμώσεις» και τις εμφανίζουν σαν φυσική συνέπεια κάποιων σοβαρών πολιτικών λαθών, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, όπου η Ελλάδα προδόθηκε από τους συμμάχους της, ξύπνησε το εθνικιστικό αίσθημα του ελληνικού λαού¹³⁵. Το μάθημα που πήρε λοιπόν αυτός ο λαός από την ιστορία του και από τα παραδείγματα που η ιστορία του παρέσχε οδήγησαν στη δημιουργία συλλόγων, τους οποίους η εφημερίδα κατά ευφημισμό χαρακτηρίζει «εθνικούς». Η Τρία Έψιλον είναι η πιο σημαντική από αυτές τις οργανώσεις σύμφωνα με την εφημερίδα. Όπως ο ελληνικός λαός αρνήθηκε

¹³³ *Μακεδονία*, 12-12-1931,

¹³⁴ *Μακεδονία*, 22-7-1931

¹³⁵ *Μακεδονία*, 22-7-1931

ανέκαθεν την ξένη κατοχή, έτσι και τώρα, συνεχίζει η εφημερίδα, πρέπει να επαναστατήσει εναντίον των εσωτερικών εχθρών του κράτους, δηλαδή των κομμουνιστών και των δορυφόρων τους. Ο τελευταίος αυτός όρος αφήνει περιθώρια επιλογής στους οπαδούς της οργάνωσης αυτής. Τέλος ζωτική σημασία διαδραματίζει η Αρχαία Ελλάδα, η οποία αποτελεί ένδοξη κληρονομιά, της οποίας τα μέλη της οργάνωσης αποδεικνύονται αντάξια¹³⁶.

Με θετικούς τόνους, επίσης, παρουσίασε την οργάνωση και η εφημερίδα *Βραδυνή*, η οποία αναφέρθηκε στη δράση της στη Μακεδονία, αλλά και στη Λάρισα και το Βόλο, καθώς και στο φοιτητικό της τμήμα στην Αθήνα, την Παμφοιτητική Ένωσιν. Χαρακτήρισε τα μέλη της «εθνικά στοιχεία» που πρωτοστάτησαν στον αγώνα κατά των Εβραίων, διευκρινίζοντας ότι η οργάνωση δεν στρεφόταν αποκλειστικά εναντίον των ισραηλιτών αλλά αποσκοπούσε να οργανώσει έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κύκλο Ελλήνων Ορθοδόξων πολιτών για να υπερασπίσει και διεκδικήσει τα ελληνικά δίκαια. Ο αρθρογράφος της *Βραδυνής* αντιλαμβανόταν την οργάνωση ως τη «συμβολική διαμαρτυρία ενός υπερήφανου και πολεμικού λαού» που, αν και συνετρίβη πολεμικά, δεν εννοούσε να αναγνωρίσει την ψυχική ήττα του, ως μία φωνή ανάλογη με εκείνη που έβγαλε το έθνος όταν αλώθηκε η Κωνσταντινούπολη¹³⁷.

Θετικά διακείμενη απέναντι στην ΕΕΕ τίθεται και η εφημερίδα *Ακρόπολις* όπου σε πρωτοσέλιδο τίτλο της μετά τα γεγονότα του πογκρόμ *‘Αι εθνικά μας οργανώσεις εις την Μακεδονίαν και την Θράκην’* την εκλαμβάνει στον υπότιτλο ως *‘μία θαυμάσια οργάνωσις από Θεσσαλονίκης μέχρι Κομοτινής- Η πατριωτική των δράσις. Πως διατηρείται εις την βόρειαν Ελλάδα το εθνικόν φρόνημα’*. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

¹³⁶ *Η Ελληνική*, 8-7-1931

¹³⁷ *Η Βραδυνή*, 11-7-1931, (πρωτοσέλιδο άρθρο του Κώστα Ερεσιώτη με τίτλο : «Το Μακεδονικόν Πατριωτικόν Σάλπισμα. Ο Εθνικισμός που ανεπήδησεν από την Θεσσαλονίκη»). Ο αντισημιτισμός καταλαμβάνει ελάσσονα θέση στον αθηναϊκό τύπο και είναι κατά κανόνα διάχυτος και όχι παραταξιακός. Δεν παραβίαζε τις παραταξιακές πολιτικές για τις μειονότητες (για αυτές βλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τομ. Β2, Αθήνα 2003, σ. 9-35, ειδ. σ. 22-23, 25), αλλά δεν τις υπηρετούσε με αποτελεσματικότητα. Κατά την επαναληπτική εκλογή της Θεσσαλονίκης τον Ιούλιο του 1933, τα *‘Αθηναϊκά Νέα’* καταγγέλλουν την τρομοκρατία την οργανωμένη από παράγοντες του Λαϊκού Κόμματος με τη συνεργασία των αρχών και δημοσιεύουν τηλεγραφική διαμαρτυρία αρχηγών των κομμάτων (Βενιζέλος, Καφαντάρης, Παπαναστασίου Μυλωνάς, Σοφιανόπουλος) για την κατάλυση της νομιμότητας κατά την εκλογή (1 και 3-7-1933). Στο ρεπορτάζ του Π. Μοσχοβίτη εκδηλώνεται με σατιρική διάθεση η προκατάληψη έναντι των Εβραίων («χάβρα») όταν τους παριστάνει ως όχλο που αγνοεί αλλά ψηφίζει με φανατισμό και πείσμα (9-7-1933). Η ίδια σατιρική διάθεση εκδηλώνεται με αφορμή την εκλογική στήριξη του Τσαλδάρη από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στο σκίτσο του Φωκ. Δημητριάδη με λεζάντα «Ο Νέος Μωυσής της Θεσσαλονίκης και αι εντολαί του» για τα *Μακεδονικά Νέα* που μεταστρέφονται εντούτοις προς το Βενιζελισμό μετά την επαναληπτική εκλογή και την αποχώρηση από τη διεύθυνση της εφημερίδα του Πέτρου Λούβαρη, υποψηφίου του κυβερνητικού συνασπισμού και του Β. Μεσολογγίτη – το ρεπορτάζ δίνεται με όρους αυστηρού πολιτικού σεβασμού προς τη μειονότητα : «Οι Ισραηλίται συμπολίται έσπευσαν να ψηφίσουν με πολλή προθυμία.» Διαφορετική πρέπει να είναι η εικόνα που συγκροτεί κανείς από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης όπου οι οπαδοί του βενιζελισμού και ιδιαίτερα οι πρόσφυγες εκδήλωσαν ανεξέλεγκτο αντιμειονοτικό μένος. Για τον βενιζελικό αντισημιτισμό, όπως εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1933, βλ. Μαυρογορδάτος, όπ. π., σ. 240-241, 255-262

*«Αι εθνικαί Οργανώσεις της Θεσσαλονίκης και των άλλων πόλεων της Βορείου Ελλάδος, εάν εξαιρέσωμεν μερικές ακρότητας των, τας οποίας οδηγεί και αυτές οδηγεί και αυτές η ανησυχία δια το τμήμα τούτο της χώρας γεννούν μίαν παρήγορον ελπίδα εις τον εξατάζοντα τα Μακεδονοθρακικά πράγματα. Γεννηθείσαι από την ανάγκην ζουν εν μέσω στερήσεων και περιφρονήσεων, ζουν την ζωήν των καθυστερουμένων προφανώς, αλλά δεν αποκάμνουν διότι συναισθάνονται ότι πρέπει να υπάρχουν και όχι μόνον τούτο, αλλά και να φαίνονται ότι υπάρχουν... Προέχει όμως η Έθνική Ένωσις Ελλάς, η οποία μαζί τας ενώσεις Έφεδρων Αξιωματικών και το Έθνικόν Σώμα Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών αποτελούν την μεγάλη μάζα των εθνικοφρόνων. Εις την Θεσσαλονίκην η Έθνική Ένωσις Ελλάς έχει πολλά μέλη, ενεφανίσθη δε τελευταίως εις πολλές εορτάς με τα μέλη της στρατιωτικώς συντεταγμένα. Φροντίζει δια την αναπτέρωσιν του εθνικού φρονήματος και δια την ίδρυσιν, δια την προστασία των μελών της.»*¹³⁸

Εκ διαμέτρου αντίθετη στάση τηρεί, ασφαλώς, ο Ριζοσπάστης αποδοκιμάζοντας πλήρως και απολύτως την οργάνωση, τους οπαδούς και τις πρακτικές της. Πιο συγκεκριμένα, η ΕΕΕ χαρακτηρίζεται ως φασιστική, γεγονός που παρατηρείται μόνο από αυτήν την εφημερίδα, θεωρώντας τους παράλληλα έμμισθα όργανα (δολοφόνους μισθοφόρους) της ελληνικής μπουρζουαζίας και του κράτους καθώς και υπηρέτες του μεγάλου κεφαλαίου¹³⁹. Επιπροσθέτως, ο Ριζοσπάστης εκλαμβάνει τους οπαδούς των ΕΕΕ ως απομεινάρια των παραστρατιωτικών οργανώσεων που έδρασαν πριν και κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Ο πυρήνας των δολοφονικών αφτών φασιστικών συμμοριών αποτελείται από εξ επαγγέλματος ληστές πλιατσικολόγους και δολοφόνους κομιτατζήδες "Μακεδονομάχους". Είναι γνωστό από τι συγκροτούνται τα σώματα των "Μακεδονομάχων". Ληστοφυγόδικοι του ελληνικού βασιλείου στρατολογήθηκαν με λίγες λέρες μισθό και με τη διαβεβαίωση ότι θα τύχουν αμνηστίας όταν επανέλθουν στο ελληνικό βασίλειο. Ύστερα από τους πολέμους οι περίφημοι αυτοί "σταυραετοί" έμειναν χωρίς επάγγελμα και μπορεί κανένας από τις αστυνομικές ειδήσεις να καταλάβει τις νέες τους επιδόσεις.»*¹⁴⁰

Ο Ριζοσπάστης από τη συνεχή του ενασχόληση με την ΕΕΕ με αφορμή το Πογκρόμ χωρίς να το αντιλαμβάνεται συνδράμει και αυτός στην περαιτέρω γνωστοποίηση της οργάνωσης στο ευρύ κοινό πέρα της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός και μόνο που το επίσημο όργανο του Κομμουνιστικό Κόμματος ασχολείται με τη δράση και το ποιόν της ΕΕΕ, της προσδίδει αυτόματα κύρος και ακτινοβολία στους

¹³⁸ Η Ελληνική, 8-7-1931 τίτλος άρθρου «Η οργάνωσις ΕΕΕ φρουρός του έθνους. Ο αγνός αγών υπέρ των ιδανικών.»

¹³⁹ Ο Ριζοσπάστης, 24-11-1932 και 25-11-1932

¹⁴⁰ Ο Ριζοσπάστης, 1-7-1931, (Τίτλος κυρίου άρθρου: Εναντία στο δολοφόνο φασισμό!)

εθνικιστικούς κύκλους της Ελλάδας που δεν χάνει την ευκαιρία να τα αξιοποιήσει.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ενίοτε στον Τύπο η οργάνωση χαρακτηρίζεται ως εθνική ή εθνικιστική αλλά και ως εθνικόφρων¹⁴¹ όπερ σημαίνει ότι για αρκετούς, αν όχι για τους περισσότερους, τα όρια μεταξύ του εθνικού και του εθνικιστικού ήταν αφενός δυσδιάκριτα και αφετέρου ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές πεποιθήσεις του αρθρογράφου γίνονταν οι αντίστοιχοι χαρακτηρισμοί. Η εννοιολογική αυτή σύγχυση μεταξύ του 'εθνικού' και του 'εθνικιστικού' καθώς και του 'εθνικοφρόνος' είναι τόσο συχνή και έντονη ώστε μία εφημερίδα, το *Ελεύθερον Βήμα*, δύναται να κάνει χρήση και των τριών χαρακτηρισμών. Πιο συγκεκριμένα:

*«Σήμερον αι εθνικαί οργανώσεις θα παρουσιασθούν εις τον γενικό διοικητήν δια να μαρτυρηθούν κατά της στάσεως ταύτης των Ισραηλιτών.»*¹⁴²

*«Ο εμπρησμός του συνοικισμού του Κάμπελ θα επρολαμβάνετο αν εις την έξαψιν των εθνικών οργάνωσεων οι Ισραηλίται δεν αντέτασσον την όλως προκλητική των στάσιν.... Ο ερεθισμός όμως των ελληνικών εθνικών οργάνωσεων υπήρξε μέγας.»*¹⁴³

*«Αποδίδοντες λοιπόν οι εθνικισταί εις τους 'Μακαμπί' ενέργειας αντεθνικάς, υποκατέστησαν κράτος, αρχάς, νόμους και από απλή οργάνωσις μεταβλήθησαν εις τρομοκράτας και οργάνωσιν κυβερνώσαν την πόλιν της Θεσσαλονίκης.»*¹⁴⁴

*«Ταυτοχρόνως ήρχοντο εκ Θεσσαλονίκης ομάδες εθνικιστών, αι οποίαι επετέθησαν κατά των κατοίκων του συνοικισμού και έθεσαν το πυρ εις τα παραπήγματα αυτούΜέχρι της 3^{ης} πρωινής ώρας δεν κατωρθώθη ακόμη να εξακριβωθούν λεπτομέρειαι επί της προελεύσεως του πυρός. Είνε όμως γεγονός αναμφισβήτητον ότι εις τον συνοικισμόν Κάμπελ το πυρ ετέθη υπό των εθνικιστών.»*¹⁴⁵

*«Εις την Θεσσαλονίκην επυρπολήθησαν είκοσι παραπήγματα του ισραηλιτικού συνοικισμού Κάμπελ υπό ομάδων εθνικοφρόνων και τινών στρατιωτών.»*¹⁴⁶

Τα δε δύο τελευταία αποσπάσματα είναι ενδεικτικά του βαθμού της εννοιολογικής αυτής σύγχυσης αφού αυτοί οι δύο διαφορετικοί χαρακτηρισμοί βρίσκονται στο ίδιο άρθρο.

Παρόμοια εννοιολογική σύγχυση παρατηρείται και στην εφημερίδα *Καθημερινή* :

¹⁴¹ Ακρόπολις, 30-6-1931 τίτλος άρθρου: Αι εθνικαί μας οργανώσεις εις την Μακεδονίαν και Θράκην», *Ελεύθερον Βήμα*, 29-6-1931: «Σήμερον αι εθνικαί οργανώσεις θα παρουσιασθούν εις τον Γενικόν Διοικητήν δια να διαμαρτυρηθούν κατά της στάσεως ταύτης των Ισραηλιτών.». 2-7-1931: «Ο εμπρησμός του συνοικισμού Κάμπελ θα επρολαμβάνετο αν εις τη έξαψιν των εθνικών οργάνωσεων οι Ισραηλίται δεν αντέτασσον την όλως προκλητικήν των στάσιν.»

¹⁴² *Ελεύθερον Βήμα*, 29-6-1931

¹⁴³ *Ελεύθερον Βήμα*, 1-7-1931

¹⁴⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931

¹⁴⁵ Στο ίδιο, 30-6-1931

¹⁴⁶ Στο ίδιο, 30-6-1931

*«Η Θεσσαλονίκη έχει ανάγκην εθνικιστικών οργανώσεων και προς τας οργανώσεις ταύτας η Κυβέρνησις οφείλει να παρέχη ενθάρρυνσιν και προστασίαν...Και η Κυβέρνησις, προστατεύουσα κατά καθήκον τους αδίκως απειληθέντες Ισραηλίτας, οφείλει να μην αποθαρρύνη κατά βάσιν τους εθνικιστικώς αισθανομένους νέους της πόλεως ταύτης.»*¹⁴⁷

*«Ο Γενικός Διοικητής συνέστησεν εις τα συμβούλια των εθνικών οργανώσεων 'όπως υποδείξουν εις τα μέλη των να παύσουν τας προστριβάς με το ισραηλιτικόν στοιχείον διότι προτίθεται εν εναντία να λάβη αυστηρότατα μέτρα.»*¹⁴⁸

Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει η αρθρογραφία της εφημερίδας *Εθνικός Αγών*, έτερο δημοσιογραφικό όργανο της ΕΕΕ Θεσσαλονίκης, όπου στο ίδιο φύλλο αλλά σε διαφορετικά άρθρα, οι οπαδοί της ΕΕΕ χαρακτηρίζονται στην αρχή ως εθνικιστές, ύστερα ως εθνικόφρονες ενώ η ιδεολογία και αυτό που αντιπροσωπεύει η οργάνωση ως εθνισμός. Διαπιστώνεται δηλαδή μία εννοιολογική σύγχυση ακόμη και από την ίδια την οργάνωση. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ο *Εθνικός Αγών*¹⁴⁹:

«Ο εθνικιστής έχει καθήκον να προβή φρουρός όλων τούτων και να εργάζεται διαρκώς δια την καλλιτέραν επαύριον και την εν τω εθνικώ οίκω γαλήνην και ευημερίαν, τονώνων και παρασκευάζων τα σώματα και τους χαρακτήρας των νέων πολιτών προς πάσαν αρετήν και θυσίαν υπέρ του μεγαλείου του έθνους, τον οποίον πρέπει να αποτελή τον μόνον σκοπόν της ζωής και του θανάτου του.»

«Η Σωματειακή Ε.Ε.Ε. συναδελφώνει πάντας τους Έλληνας Εθνικόφρονες, ανεξαρτήτως πολιτικών φρονημάτων, μορφώσεως, περιουσιακής κατάστασης.»

«Πολλάκις εις το παρελθόν εξετοξεύθη κατά της Ε.Ε.Ε. η κατηγορία ότι μονοπωλεί τον εθνισμόν και τον πατριωτισμόν και τείνει να υποκαταστήση το κράτος.»

Ως αποτέλεσμα τούτου, είναι εμφανές ότι για μία μεγάλη μερίδα του Τύπου καθώς και της κοινωνίας το εννοιολογικό περιεχόμενο των χαρακτηρισμών αυτών όχι απλώς δεν διαφέρει αλλά ταυτίζεται.

Ιδιαίτερο βάρος, όμως, αξίζει να δοθεί στο σχόλιο του Βενιζέλου σχετικά με τη φύση της ΕΕΕ, όπως καταγράφεται στην ανθολογία του Σ. Στεφάνου. Μπορεί για την πλειονότητα του Τύπου οι έννοιες *εθνικός* και *εθνικιστικός* συχνά να ταυτίζονται χωρίς να γίνεται καμία διαφοροποίηση μεταξύ αυτών αλλά για τον

¹⁴⁷ Η Καθημερινή, 26-6-1931

¹⁴⁸ Η Καθημερινή, 30-6-1931

¹⁴⁹ Εθνικός Αγών, 19-4-1934

Βενιζέλο υπάρχει εννοιολογική διαφορά και μάλιστα ουσιώδης. Όταν ο Βενιζέλος αναφέρεται στο χαρακτήρα αυτών των οργανώσεων, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Θα προσθέσω ακόμη ότι φοβούμαι ότι το σωματείον αυτόν δεν είναι εθνικόν, αλλά και εθνικιστικόν ... Το εθνικόν σωματείον είναι πράγμα χρήσιμον, φυσιολογικόν. Το εθνικιστικόν αποτελεί την υπερβολήν του εθνισμού, η οποία οδηγεί εις καταστροφάς»¹⁵⁰

¹⁵⁰ Σ. Στεφάνου, *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου πολιτικά υποθήκαι*, τομ Α, Αθήνα 1965, σ. 229

III. Η «Μουσολινική» πορεία

Μέσα στη συγκεχυμένη πολιτική κατάσταση της δεκαετίας του '30 οι "Τριεψιλίτες" επιχείρησαν και θέλοντας να κάνουν μία επίδειξη δύναμης και εντυπωσιασμού αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν «πορεία προς την Αθήνα»¹⁵¹. Η ονομασία «Πορεία προς την Αθήνα» δεν έγινε καθόλου τυχαία αφού, προφανώς, ήθελαν το γεγονός αυτό να συνδεθεί με την αντίστοιχη «Πορεία προς τη Ρώμη» των Ιταλών Φασιστών τον Οκτώβριο του 1922 που σήμανε για εκείνους την απαρχή της εξουσίας τους στην Ιταλία.¹⁵² Πιο συγκεκριμένα, την Κυριακή 18 Ιουνίου 1933 συγκεντρώθηκαν στη Θεσσαλονίκη όλοι οι τομεάρχες και οι επικεφαλής των Παλαιών Αξιωματικών, για να λάβουν τις σχετικές οδηγίες για την κάθοδο τους στην πρωτεύουσα. Στις 20 Ιουνίου διανεμήθηκε στον τοπικό Τύπο το ακόλουθο ανακοινωθέν των μελών της "Τρία Έψιλον":

"Ανακοινούται ότι η από μηνών εξαγγελθείσα κάθοδος των μελών της ΕΕΕ Θεσσαλονίκης μετά αντιπροσωπειών των απανταχού της Ελλάδος παραρτημάτων αυτής, πραγματοποιείται οριστικώς το εσπέρας του προσεχούς Σαββάτου 24ην τρέχοντος, με επιστροφήν την πρωίαν της Τρίτης, 27η Ιουνίου. Δια της καθόδου ταύτης, ήτις πρόκειται να προσλάβη τον χαρακτήρα Πανελληνίου Εθνικού συναγερμού, εκπληρούται η ζωνρά επιθυμία της ΕΕΕ όπως τρανώσουν την ευγνωμοσύνη αυτών προς τους αφανείς εργάτας του μεγαλείου της ελληνικής πατρίδος δια της στέψεως του Ηρώου αυτών¹⁵³. Πάσα αντίθετος διάδοσις οποθενδήποτε προερχομένη είτε περί τον χρόνο της μεταβάσεως και επιστροφής ή τον σκοπόν της καθόδου, είναι ανακριβής.

Το Ανώτατον Διοικητικόν Συμβούλιον της ΕΕΕ".¹⁵⁴

Στην πραγματικότητα, πέρα από τη "Μουσολινική" πορεία που επιχείρησαν τα Τρία Έψιλον αποσκοπούσαν όχι στην "επιβολή της κοινωνικής ειρήνης και του κράτους προνοίας", αλλά αφενός στον παραμερισμό των κομμουνιστών και των άλλων "αντεθνικών στοιχείων" και αφετέρου στην επίδειξη δύναμης και προβολής τους. Στις 25 Ιουνίου 1933 δύο ειδικά ναυλωμένα τραίνα μετέφεραν στην Αθήνα περισσότερους από 1.500 χαλυβδόκρανους¹⁵⁵. Το προηγούμενο βράδυ της 24ης προς την 25η Ιουνίου και ενώ η πρώτη αμαξοστοιχία εισερχόταν στη Λάρισα, δύο

¹⁵¹ Χονδροματίδης, όπ. π., σ. 15, βλ και Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες*, . Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 64-65

¹⁵² Για την «πορεία προς τη Ρώμη» και για ένα παράλληλο αλλά με τις δικές του ιδιομορφίες περιστατικό, δηλαδή την «πορεία προς τη Βαρσοβία» το 1926 βλ. Serge Bernstein – Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, όπ. π., 83, 91-92

¹⁵³ εννοεί το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη.

¹⁵⁴ *Μακεδονικά Νέα*, 20-6-1933

¹⁵⁵ *Μακεδονία*, 26-6-1933, *Μακεδονικά Νέα*, 26-6-1933, Κώστας Τομανάς, *Χρονικό*, όπ. π., κάνει λόγο για 1000 τριεψιλίτες, προφανώς για να μειώσει τη μαζικότητα και την επιτυχία της «πορείας»

πολυπληθείς ομάδες κομμουνιστών διαδηλωτών λιθοβόλησαν τα βαγόνια στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης. Στη συνέχεια τα επεισόδια γενικεύθηκαν, αφού πολλά μέλη της ΕΕΕ κατέβηκαν από την αμαξοστοιχία και συνεπλάκησαν με τους διαδηλωτές¹⁵⁶. Μάλιστα συνέλαβαν έναν κομμουνιστή, τον Π. Ηλιόπουλο, τον οποίο παρέδωσαν στην αστυνομία. Κατά τη διάρκεια των λιθοβολισμών τραυματίστηκε στο κεφάλι ένας χαλυβδόκρανος, ο Κερτινιάδης από τη Θεσσαλονίκη. Το επόμενο πρωί στις 8 έφθασε στην Αθήνα η πρώτη αμαξοστοιχία. Ακολούθησε η δεύτερη με επιβάτες τους φοιτητές της οργάνωσης και τους Άλκιμους (τη νεολαία της ΕΕΕ)¹⁵⁷.

Στο δεύτερο τραίνο επέβαιναν επίσης τα μέλη της Εθνικοκοινωνικής Ένωσης "*Ξίφος Βυζαντινών*" και αντιπροσωπεία των Εφέδρων Αξιωματικών Μακεδονίας-Θράκης, κατέληξε εν μέσω των χειροκροτημάτων των πολιτών στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Προηγούμενως τα μέλη της οργάνωσης Τρία Ξύλιον παρατάχθηκαν και χαιρέτησαν τη σημαία τους. Επικεφαλής της πορείας ήταν οι ποδηλάτες Άλκιμοι με τις μπλε μπλούζες και η μουσική μπάντα του δήμου Αθηναίων. Ακολουθούσε η φάλαγγα των χαλυβδόκρανων με φαλαγγάρχη τον Αναστ. Νταλίπη, υπασπιστή τον Σ. Ασβεστά, επιτελάρχη της οργάνωσης τον Χαρ. Βασιλογεώργο και επιτελείς των διαφόρων υπηρεσιών, όπως π.χ. Στρατωνισμού και Στρατολογίας τον Δημ. Γούλα, Υγειονομικού τον Αχ. Τζηρίδη, Πληροφοριών τον Στ. Αγγελομάτη και υφομαδάρχη τον Παττερίδη.

Στη συνέχεια με απόλυτη πειθαρχία ακολουθούσαν οι χαλυβδόκρανοι των επαρχιακών τμημάτων και αντιπρόσωποι τους: Ασπετάκης από την Έδεσσα, Σμυρλής από τη Βέροια, Πέκος από την Κλεισούρα, Φάκαλος από τα Γιαννιτσία, Παντελής από την Πτολεμαΐδα, Παπαθανασίου από το Αμύνταιο, Ρωμπαράς από τη Φλώρινα κ.ά. Στο τέλος της πορείας βρίσκονταν το προεδρείο και ο αρχηγός της οργάνωσης μαζί με την αντιπροσωπεία της ΕΠΕ. Οι Τριεψιλίτες αφού αποβιβάστηκαν στο σταθμό Λαρίσης στην Αθήνα, απέδωσαν χαιρετισμό στη σημαία τους και παρήλασαν σε κεντρικούς δρόμους, «χειροκροτούμενοι ζωηρότατα υπό του πλήθους». Κατά την παρέλαση όμως έγιναν και διάφορα επεισόδια με κομμουνιστές που σκοπό είχαν να ματαιώσουν την κατάθεση στεφάνων αλλά και την εν γένει «πορεία προς την Αθήνα».

Πιο συγκεκριμένα στους Μύλους της Αττικής «ομάς τεσσαράκοντα κομμουνιστών καιροφυλακτούσα, ελιθοβόλησε την αμαξοστοιχίαν...»¹⁵⁸. Στη λεωφόρο Κωνσταντινουπόλεως ανταλλάχθηκαν πυροβολισμοί ανάμεσα σε ομάδα κομμουνιστών και τους επιβάτες του τραίνου, με αποτέλεσμα τον φόνο ενός 35χρονου λιμενεργάτη, του Ανάργυρου Πικραμένου. Στη διασταύρωση των οδών Βουλής και Καραγεώργεβιτς μια άλλη ομάδα αριστερών διαδηλωτών επιτέθηκε εναντίον των αστυνομικών που προστάτευαν τον χώρο της τελετής. Συμπλοκές έγιναν και στον σταθμό Λαρίσης. Στη Μητροπόλεως, όπου μερικές δεκάδες κομμουνιστές επιχείρησαν να οργανώσουν αντιδιαδήλωση προς το Σύνταγμα, Χαλυβδόκρανοι και αστυνομικοί τους ξυλοκόπησαν και 31 από τους διαδηλωτές

¹⁵⁶ Ριζοσπάστης, 27-6-1933

¹⁵⁷ Δημοσθένης Χ. Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 170, βλ. και Μαργαρίτης, όπ. π., σ. 64

¹⁵⁸ Καθημερινή, 26-6-1933

συνελήφθηκαν. Το ίδιο βράδυ πάνω από 100 κομμουνιστές επιτέθηκαν στο Βαρβάκειο, όπου είχαν στρατωνισθεί οι Αλκιμοί. Ακολούθησε πετροπόλεμος, συμπλοκή με γκλομπ και σφαίρες από την αστυνομία και τους Τριεψιλίτες¹⁵⁹. Ένας διαδηλωτής, ο Π. Θωμόπουλος, τραυματίστηκε θανάσιμα από αδέσποτη σφαίρα¹⁶⁰. Η αστυνομία για να αποτρέψει τη "διασάλευση της τάξης" συνέλαβε "προληπτικά" 200 περίπου κομμουνιστές¹⁶¹. Η πομπή, εν τέλει, κατέληξε στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, όπου κατέθεσαν στεφάνι. Είχαν προηγηθεί προσφωνήσεις εκ μέρους των Δήμων Πειραιά και Έδεσσας και της Εθνικοκοινωνικής Οργάνωσης Επιστράτων. Στεφάνια κατέθεσαν επίσης οι Έλληνες Εθνικιστές Εργάτες και οι δήμοι Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Σερρών¹⁶². Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει δημοσίευμα της εφημερίδας *Μακεδονικά Νέα* που γράφει ότι:

«στην ύπαιθρο απ'όπου περνούσε το τραίνο, πολλοί χαιρετούσαν τους Τριεψιλίτες με το χέρι σηκωμένο αλλά Μουσολίνι... και τα ΕΕΕ έδωσαν στη Αθήνα με το λεβέντικο πέρασμα των, με τις συμπλοκές των...κάποιον αέρα σημερινού Βερολίνου».

Βρισκόμαστε σε μία χρονική περίοδο, όπου στη Ιταλία έχει εδραιωθεί το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι, ενώ στη Γερμανία, μετά από μία προεκλογική εκστρατεία που διεξήχθη σε κλίμα τρομοκρατίας, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του Χίτλερ ήλθε πρώτο στις εκλογές του Μαρτίου 1933, και στις 23 Μαρτίου παραχωρήθηκαν στον Χίτλερ απόλυτες εξουσίες για τέσσερα χρόνια. Το σχόλιο της εφημερίδας φανερώνει τη γοητεία και την έλξη που ασκούσαν σε ένα, τουλάχιστον, τμήμα του ελληνικού πηθυσμού τα πολιτικά δρώμενα στις δύο αυτές χώρες.

Στην τελετή της Πλατείας Συντάγματος παραβρέθηκαν ο υπουργός Εσωτερικών Ι. Ράλλης, ο φρούραρχος Μπακόπουλος, ο πρόεδρος της Γερουσίας Στυλιανός Γονατάς, ο υπουργός Δικαιοσύνης Ταλλιαδούρος, αρκετοί βουλευτές, ενώ οι Αλκιμοί¹⁶³, ευλογήθηκαν από τον Μητροπολίτη Βέροιας Πολύκαρπο¹⁶⁴. Κατά τη διάρκεια της κατάθεσης των στεφάνων από τις εθνικιστικές οργανώσεις μία διμοιρία ευζώνων απέδιδε τιμές¹⁶⁵. Η κομματική οργάνωση του ΚΚΕ στο λεκανοπέδιο της Αττικής προσπάθησε κινητοποιώντας τα μέλη του να εμποδίσει με κάθε τρόπο την κάθοδο των μελών της Τρία Έψιλον στην πρωτεύουσα¹⁶⁶. Χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός ότι οπαδοί και μέλη του ΚΚΕ κρατούσαν κόκκινες σημαίες με την

¹⁵⁹ *Ριζοσπάστης*, 26-6-1933, (τίτλος άρθρου: «Οι φασίστες πυροβολούν τους εργάτες που τους αποδοκιμάζουν»)

¹⁶⁰ *Ριζοσπάστης*, 28-6-1933, (Τίτλος άρθρου: «Η οργή της εργατιάς για την άτιμη δολοφονία του εργάτη Θωμοπούλου από τη φασιστική συμμορία της Ε.Ε.Ε.»)

¹⁶¹ *Ριζοσπάστης*, 26-6-1933, (Τίτλος άρθρου «Διενεργήθηκαν πάνω από 200 συλλήψεις εργατών»)

¹⁶² *Μακεδονικά Νέα*, 28-6-1933

¹⁶³ Να σημειωθεί ότι πολλά χρόνια αργότερα η δικτατορία των Συνταγματαρχών αντέγραψε αυτή την οργάνωση με αυτό το πρότυπο και την ονομασία για την νεολαία της.

¹⁶⁴ Ιάκωβος Π. Χονδροματίδης., *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα*, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα 2001, σ. 16

¹⁶⁵ *Ριζοσπάστης*, 26-6-1933

¹⁶⁶ *Ριζοσπάστης*, 18-6-1933, (Τίτλος κυρίου άρθρου: «Ματαιώστε την κάθοδο των συμμοριτών της Ε.Ε.Ε.»)

επιγραφή: «Κάτω ο φασισμός, Κάτω η ΕΕΕ, Ζήτω το κομμουνιστικό κόμμα».¹⁶⁷ Ο τότε γραμματέας της ΚΟΑ, Βασίλης Νεφελούδης, έγραψε στα απομνημονεύματα του:

"Αποφασίσαμε να παρατάξουμε τις δυνάμεις μας σε πυκνές ομάδες κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής για να υποδεχτούμε τους φασίστες των ΕΕΕ με αποδοκιμασίες, πριν ακόμα πατήσουν το πόδι τους στην Αθήνα".

Ο Τύπος της εποχής κατέγραψε με λεπτομέρειες τα επεισόδια που τάραξαν την ηρεμία της πρωτεύουσας¹⁶⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι απ'όλες τις εφημερίδες αυτή που δεν έκανε καθόλου μνεία στα γεγονότα αυτά ήταν η *Εφμερή των Βαλκανίων* και τούτο εύλογο, λόγω της πολιτικής της τοποθέτησης υπέρ του Παπαναστασίου. Η απήχηση που είχε στην κοινή γνώμη η κάθοδος στην Αθήνα των Τρία Έψιλον, ιδιαίτερα στη βόρεια Ελλάδα, ήταν αρκετά μεγάλη.¹⁶⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρωτοσέλιδο άρθρο των *Μακεδονικών Νέων*¹⁷⁰ που τόνιζε με έμφαση:

«Ναι ένωση εθνικιστών ενώνει τους Έλληνες. Η κάθοδος των μελών της Εθνικής Ενώσεως Ελλάς εις την πρωτεύουσαν και το προσκύνημα αυτών εις τον τάφον του Αγνώστου στρατιώτου υπήρξε εκδήλωσις, την οποίαν εξετίμησε δεόντως η κοινή γνώμη ολοκλήρου της χώρας, η ποία περιέβαλε πάντοτε την ισχυράν αυτήν μακεδονικήν οργάνωσιν με συμπάθειαν και στοργήν... Η Εθνική Ένωσης Ελλάς ιδρυθείσα εδώ επάνω εις την πόλιν αυτήν, όπου αι διάφοροι υπονομεύσεις και οι αντιοί κίνδυνοι που επαναπειλούν την κρατικήν και εθνικήν μας υπόστασιν είναι περισσότερον έκδηλοι και βαθύτερον αισθητοί, παρά εις την παλαιν Ελλάδα, έτυχεν ανεπισήμου μεν πλην στοργικής ενισχύσεως εκ μέρους των αρχών και ορισμένων στρατιωτικών παραγόντων και κατόρθωσε βαθμιαίαν και, κατόπιν επιμόνου και δύσκολου εργασίας, να φθάση εις την σημερινήν περιωπήν ". Και το άρθρο κατέληγε: "... Η εθνική αύτη εταιρία οφείλει να μείνει εκεί όπου την τοποθετεί η εθνική και κοινωνική αποστολή της ίνα ανέλθη εις μεγαλυτέραν ακόμη περιωπήν και αποτελέση έναν ηθινόν εθνικόν και κοινωνικόν δεσμόν μεταξύ των Ελλήνων, τους οποίους χωρίζει τα κόμμα και η πολιτική».

Η ίδια η εφημερίδα την επομένη συνεχίζει και πλέκει το εγκώμιο της οργάνωσης γράφοντας για τα ΕΕΕ ότι τα διακρίνει στρατιωτική οργάνωση, ψυχική σύνδεση, γερμανική πειθαρχία, συγκινητική αλληλεγγύη, σαν ένα στράτευμα εν κινήσει. Τα μέλη των ΕΕΕ βρίσκονταν στην Αθήνα με πλήρη στρατιωτική εξάρτηση (πολεμικό υλικό, σφαίρες, τρόφιμα). Στο ίδιο άρθρο ανασκευάζονται οι φήμες που ήθελαν τους

¹⁶⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 26-6-1933

¹⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 26-6-1933, (Τίτλος κυρίου άρθρου: «Οι εργάτες της Αθήνας και του Πειραιά με αποδοκιμασίες και αντιφασιστικές διαδηλώσεις υποδέχτηκαν χτες τις φασιστικές συμμορίες της Ε.Ε.Ε. Λιθοβολισμός αμαξοστοιχιών και αιματηρές συγκρούσεις. Οι φασίστες πυροβολούν και τραυματίζουν έναν εργάτη.»)

¹⁶⁹ Χονδροματίδης, όπ. π., σ. 17

¹⁷⁰ *Μακεδονικά Νέα*, 27-6-1933

αρχηγούς της οργάνωσης ως αιμοβόρους και βάρβαρους, παρουσιάζοντας τους ως ανθρώπους ήρεμους, απλούς, ευγενέστατους ακόμη και φιλόμουςους.¹⁷¹ Για "δολοφονικές επιθέσεις των κομμουνιστών" στην μεγαλοπρεπήν παρέλαση της ΕΕΕ" έκαναν λόγο και οι υπόλοιπες εφημερίδες¹⁷². Τη δεύτερη μέρα της διαμονής τους στην Αθήνα, τα μέλη της ΕΕΕ παρέυθησαν στην εορτή του Λυκείου των Ελληνίδων στο Παναθηναϊκό Στάδιο.

Η αναχώρηση τους για τη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε στις 26 Ιουνίου 1933. Με κάθε αφορμή οι Τριεψιλίτες διακήρυσσαν τον αντικομμουνισμό (και ποτέ τον αντισημιτισμό ίσως επειδή ήθελαν να ξεφύγουν από τον τοπικό τους χαρακτήρα, ρόλο και σκοπό) που πρέσβευε η οργάνωση. Επίσης περιέγραφαν την αποστολή τους ως υπερκομματική και στόχευαν στην άμυνα των κοινωνικών και εθνικών ιδεωδών και την ένωση όλου του ελληνικού έθνους.¹⁷³

Η «Πορεία προς την Αθήνα» ήταν, από κάθε άποψη, επιτυχημένη για τη ΕΕΕ. Κατόρθωσε να τραβήξει πάνω της τα φώτα της δημοσιότητας, ήταν άρτια οργανωμένη και επιβλητική, ως προς τον συνολικό αριθμό των συμμετεχόντων. Η δυναμικότητα των μελών της αποδείχθηκε μέσα από τις συγκρούσεις με τους κομμουνιστές. Τέλος η υποδοχή που της επιφύλαξε ο αστικός πολιτικός κόσμος ήταν κάτι παραπάνω από θερμή.

Η ΕΕΕ δεν σταμάτησε εκεί τη μίμηση των πρακτικών του φασιστικού και ναζιστικού καθεστώτος. Παρόμοια πορεία και λαμπαδηφορία¹⁷⁴ αντίστοιχη με αυτές των SS και των SA στη Γερμανία¹⁷⁵ πραγματοποίησαν 100 περίπου χαλιβδόκρανοι στους δρόμους του Πειραιά. Όμως και αυτή η πορεία δεν τελείωσε ομαλά. Κομμουνιστές, αστυνομικοί και Τριεψιλίτες συγκρούστηκαν μεταξύ τους και οι επικεφαλής της πορείας συνελήφθησαν. Η αντισημιτική δράση εκδηλώθηκε και μετά το πογκρόμ του Κάμπελ, τον Απρίλη του 1933, όπου οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι έκλεισαν τα μαγαζιά τους σε εκδήλωση διαμαρτυρίας για τα αντισημιτικά μέτρα της ναζιστικής Γερμανίας και σε απάντηση η ΕΕΕ οργάνωσε φασιστική παρέλαση μέσα στην έρημη εμπορική συνοικία, χαιρετίζοντας χιτλερικά και βάφοντας αγκυλωτούς στους τοίχους¹⁷⁶. Μία κίνηση που θεωρήθηκε μεμονωμένη και μικρής αξίας που δεν απασχόλησε παρά μόνο τον τοπικό τύπο καθώς και τον *Ριζοσπάστη*

¹⁷¹ *Μακεδονικά Νέα*, 28-6-1933

¹⁷² *Ελεύθερο Βήμα*, 27-6-1933, *Καθημερινή*, 27-6-1933

¹⁷³ *Μακεδονικά Νέα*, 25-6-1933, 26-6-1933, 26-6-1933, 27-6-1933, 28-6-1933, *Ελεύθερον Βήμα*, 25-6-1933, 26-6-1933 και 28-6-1933

¹⁷⁴ *Ριζοσπάστης*, 1-4-1934, *Καθημερινή*, 2-4-1934, βλ. και Χονδροματίδης, όπ. π., σ. 17

¹⁷⁵ Κωστής Λαναράς, *Εθνικοσοσιαλισμός. Κίνημα-κόμμα-Κράτος*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2005, σ. 210

¹⁷⁶ *Μακεδονικά Νέα*, 26-4-1933

IV. Η κάθοδος στην πολιτική

Πολύ γρήγορα η οργάνωση με τη μαζικότητα της και τον δυναμικό εθνικιστικό προσανατολισμό της ξεπέρασε τα όρια της Θεσσαλονίκης και ίδρυσε παραρτήματα σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Παραρτήματα της λειτούργησαν στο Αμύνταιο, την Αξιούπολη, τη Βέροια, τη Δράμα, την Έδεσσα, την Καστοριά, το Κιλκίς, την Κοζάνη, τις Μουριές, τα Νέα Μουδανιά, τη Νιγρίτα, την Πτολεμαΐδα, τις Σέρρες, το Σιδηρόκαστρο, τη Σκύδρα, τη Φλώρινα, το Ξυνό Νερό, την Κλεισούρα, την Αθήνα, την Κηφισιά, τον Πειραιά, σε χωριά της Αττικής, το Βόλο, τις Σοφάδες, Τα Ιωάννινα, τη Μυτιλήνη και την Κρήτη. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι υπάρχουν παραρτήματα ακόμη και στις παροικίες των Ελλήνων του εξωτερικού, π.χ. στην Αίγυπτο, στη Λωζάνη της Ελβετίας, τη Νέα Υόρκη και αλλού.¹⁷⁷ Το έτος 1933 αποτελεί για την ΕΕΕ την περίοδο της μέγιστης εξάπλωσης και ακμής της, αλλά σηματοδοτεί και την αρχή της αποδυναμώσής της.

Τον Ιούνιο του 1933, το Διοικητικό Συμβούλιο του Κέντρου της ΕΕΕ αποφάσισε τον το διαχωρισμό του ήδη υπάρχοντος Συμβουλίου σε α) Ανώτατο Διοικητικό Συμβούλιο ΕΕΕ που καταρτίστηκε προσωρινά από τους Αθ. Παπακυριαζή ως πρόεδρο, Ιωάννη Γραμματικόπουλο ως αντιπρόεδρο, Δημ. Χαριτώπουλο ως Γενικό Γραμματέα, Εμμ. Δημοτάκη ως ταμία, Κ. Ιωαννίδη, Αναστ. Νταλίπη και Δημ. Δημητριάδη ως Συμβούλους και β) και Διοικητικό Συμβούλιο ΕΕΕ Θεσσαλονίκης που αποτελείτο από τους Γ. Κοσμίδη ως Πρόεδρο, Αλεξ. Σάλτα ως Αντιπρόεδρο, Περ. Τσάλλη ως Γενικό Γραμματέα, Δημ. Γούλα ως Ταμία, Χρ. Κατώπη, Γεώργιο Τσιβόπουλο και Στυλιανό Καρακαντά ως Συμβούλους.¹⁷⁸

Ο διαχωρισμός του μέχρι τότε ενιαίου Διοικητικού Συμβουλίου σε δύο επιμερους εξυπηρετούσε αφενός τις αυξημένες ανάγκες και απαιτήσεις που είχαν προκύψει από την απότομη αύξηση ισχύος της ΕΕΕ, αλλά υπέκρυπτε και την υποβόσκουσα αντίθεση ανάμεσα στα δύο καινούρια Διοικητικά Συμβούλια, το κάθε ένα από τα οποία διατηρούσε τους δικούς του πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τις δικές του φιλοδοξίες. Συγκεκριμένα, τα καθοδηγητικά στελέχη των ΕΕΕ, τα οποία απάρτιζαν και τα δύο Διοικητικά Συμβούλια προέρχονταν από διάφορους κομματικούς χώρους, αντίθετα, τα απλά μέλη σε ποσοστό 90% άνηκαν στη βενιζελική παράταξη¹⁷⁹ δηλαδή στο επίπεδο της ηγεσίας δεν υπήρχε η απαραίτητη για τη συνοχή της οργάνωσης ομοιογένεια.

Τα δύο, πλέον, Διοικητικά Συμβούλια είχαν διαφορετικούς οραματισμούς για

¹⁷⁷ Γ. Χ. Γαβριηλίδης, ό.π., σ. 112, 542-543, *Μακεδονικά Νέα*, 19-4-1932, 28-6-1933, *Ελεύθερον Βήμα*, 25-6-1933, Εξαίρεση στην επιτυχημένη επέκταση της οργάνωσης, τόσο την αριθμητική όσο και τη γεωγραφική, αποτελούν τα παραρτήματα αφενός των Ιωαννίνων και αφετέρου των Αθηνών, αλλά για διαφορετικούς λόγους το κάθε παράρτημα. Steven Bowman, ό.π., σ. 79 Παναγιώτης Νούτσος, «Τα Γιάννινα, ο Ελιγιά και το δίπολο 'Φασισμός' και 'Αντιφασισμός' του Μεσοπολέμου», *Χρονικά* (Όργανον του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος), αριθμός φύλλου 126, Μάιος – Ιούνιος 1993, σ. 25

¹⁷⁸ *Μακεδονικά Νέα*, 19-6-1933

¹⁷⁹ Κώστας Τομανάς, ό.π., σ. 49

το μέλλον της οργάνωσης. Το Δ.Σ. Θεσσαλονίκης θέλησε να εκμεταλλευτεί την απήχηση και να μετασχηματίσει το Σωματείο σε πολιτικό, αντίθετα, το Ανώτατο (Κεντρικό) Δ.Σ. επιθυμούσε τη διατήρηση της οργάνωσης με την υπάρχουσα νομική μορφή. Η ρήξη ανάμεσα στις δύο παρατάξεις εκδηλώθηκε στις 5-11-1933, όταν σε Γενική Συνέλευση των μελών αποφασίσθηκε η διάλυση του Σωματείου και η αυθημερόν μετατροπή του σε πολιτικό κόμμα με την ονομασία *Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Εθνική Ένωσης Ελλάς*.¹⁸⁰ Στη Συνέλευση υπερείχαν αριθμητικά οι οπαδοί του Δ.Σ. Θεσσαλονίκης. Ωστόσο οι μειωσιφούντες δεν πειθάρχησαν και στις 15-12-1933 αποφάσισαν την επανίδρυση του Σωματείου ως *Εθνική Ένωσης Ελλάς* διότι θεωρούσαν ότι κατά αυτόν τον τρόπο εξυπηρετούνται καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα.

Η συγκρουση είναι πλέον ξεκάθαρη το Δεκέμβριο όταν υπάρχουν στη Θεσσαλονίκη δύο φορείς: το *Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Εθνική Ένωσης Ελλάς* και το Σωματείο *Εθνική Ένωσης Ελλάς* που ισχυρίζονται και οι δύο ότι αυτοί είναι οι νόμιμοι εκπρόσωποι της ΕΕΕ και εκφράζουν αυθεντικά την ιδεολογία και τους στόχους της. Οι δύο ομάδες διακρίνονται στην παράταξη των Κοσμίδη και Γούλα που εκφράζουν την επικρατούσα αντίληψη υπέρ μετασχηματισμού σε κόμμα και την παράταξη των Χαριτόπουλου, Γραμματικόπουλου, Θωμαΐδη και Νταλίπη που υπεραμύνονται της διατήρησης της σωματειακής μορφής της οργάνωσης. Στις 15 Δεκεμβρίου ο Κοσμίδης κατηγορεί τον Χαριτόπουλο ότι είναι όργανο του Λαϊκού Κόμματος και ότι επιδίωξη του είναι να ιδρύσει την *Εθνική Ένωση Ελλήνων Εβραίων*, δηλαδή τα ΕΕΕΕ, και ότι υποστηρίζει την εγγραφή και αλλοθρήσκων, και όχι μόνον Ορθόδοξων Χριστιανών, στην ΕΕΕ. Η παράταξη Κοσμίδη διαβεβαιώνει ότι, εν αντιθέσει με την παράταξη του Χαριτόπουλου, ποτέ δεν θα μπορούσαν να γίνουν οι ίδιοι 'όργανα του διεθνούς κεφαλαίου'. Το παράρτημα της Βέροιας και κάποια άλλα δηλώνουν την προσχώρηση τους στην παράταξη του Χαριτόπουλου.¹⁸¹ Στις 16 Δεκεμβρίου ανακοινώνεται η διαγραφή του Χαριτόπουλου και των υποστηρικτών του. Σύμφωνα με τον Κοσμίδη, ο Χαριτόπουλος «ηθέλησε να προσδέσει την ΕΕΕ εις το άρμα της κυβερνητικής παρατάξεως (δηλ. του Λαϊκού Κόμματος) με μελλοντικόν σκοπόν την πολιτικήν αυτής εκμετάλλευσιν». Αντίθετα, η παράταξη Κοσμίδη και Γούλα υιοθετεί στάση «εναντίον όλων ανεξαιρέτως των εν Ελλάδι υπαρχόντων κεφαλαιοκρατικών κομμάτων». Ο Χαριτόπουλος αντικρούει κατηγορίες, αλλά την εξάρτηση του από το Λαϊκό Κόμμα προδίδει το γεγονός ότι την παράταξη του την υπερασπίζει ο φιλοκυβερνητικός τύπος. Από την άλλη, μέλη της παράταξης Κοσμίδη ζητωκραυγάζουν συνθήματα υπέρ του Βενιζέλου και του Πλαστήρα. Την υποστήριξη τους στον Κοσμίδη εκφράζουν τα παραρτήματα Αθηνών και Πειραιώς καθώς και η *Φοιτητική Φάλαγξ ΕΕΕ Θεσσαλονίκης*.¹⁸²

¹⁸⁰ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5-11-1933. Τις εξελίξεις γύρω από τη διάσπαση της ΕΕΕ καταγράφει λεπτομερώς κυρίως η *Εφημερίς των Βαλκανίων* με 'ουδέτερο' ύφος, αλλά στην πραγματικότητα ασχολείται με το θέμα για να τονίσει την αποτυχία και τις εσωτερικές διενέξεις ενός ιδεολογικού φορέα, που βρέθηκε στο στόχαστρο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, τον οποίο υποστήριζε ένθερμα η εφημερίδα.

¹⁸¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 15-12-1933

¹⁸² *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16-12-1933

Συνοψίζοντας, οι δύο παρατάξεις πήραν ξεχωριστούς δρόμους με κοινό όμως παρονομαστή τη σταδιακή τους αποδυνάμωση και παρακμή. Πιο αξιοσημείωτη είναι πάντως, η προσπάθεια της μίας ομάδας, του *Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος ΕΕΕ*, που δοκίμασε τις δυνάμεις στις δημοτικές εκλογές του Φεβρουαρίου του 1934, στη Θεσσαλονίκη. Βέβαια, είναι γνωστό ότι οι δημοτικές εκλογές δεν επηρεάζονται μόνον από τη γενικότερη πολιτική ατμόσφαιρα, αλλά και από παράγοντες καθαρά τοπικής εμβέλειας (όπως η προσωπικότητα του δημάρχου, η εξάρτηση του από πολιτικούς παράγοντες, η προβολή του από τον Τύπο της πόλης). Επομένως, και τα συμπεράσματα που εξάγονται από την εκλογική δύναμη των υποψηφίων, πρέπει να αξιολογούνται σε σχέση με όλες τις παραπάνω παραμέτρους.

Δήμαρχος της Θεσσαλονίκης εκλέγεται ο προσκείμενος στους αντιβενιζελικούς Ν. Μάνος. Ο βασικός αντίπαλος του, ο Μ. Πατρίκιος υποστηρίζεται από τους βενιζελικούς καθώς και από την εφημερίδα *Μακεδονία* ο διευθυντής της τελευταίας, προκειμένου να αντλήσει τις ψήφους των Ισραηλιτών δημοτών, υπόσχεται να αποδείξει ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν σχετίζεται καθόλου με την οργάνωση ΕΕΕ και προαναγγέλλει τη συγκρότηση ελληνοϊσραηλιτικής σύσκεψης για την άρση των παρεξηγήσεων. Η αλλαγή της στάσης της Μακεδονίας απέναντι στην ΕΕΕ, σηματοδοτεί για το Κόμμα ΕΕΕ την απώλεια του σημαντικότερου μέσου προπαγάνδας των θέσεων του.

Αξίζει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην άποψη της εφημερίδας *Εθνικής Ένωσης*, δημοσιογραφικό όργανο του παραρτήματος της ΕΕΕ Αθηνών, για την εκλογική αναμέτρηση της Θεσσαλονίκης και πως μέσω αυτής της άποψης αντικαταπρίζεται η φιλοδοξία της ΕΕΕ να σπάσει το δίπολο βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού και να αποτελέσει την εναλλακτική – τρίτη πρόταση. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Οι δύο παλαιοί πολιτικοί κόσμοι, βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί, αγωνίζονται εις αγώνα λυσσαλέον δια την επικράτησιν των τας προσεχείς εκλογάς. Και οι δύο ήδη έχρισαν τους υποψηφίους των κατόπιν πολλών ‘πολιτικών διακυμάνσεων’ και ήδη ασχολούνται εις τον καταρτισμόν του ψηφοδελτίου των Δημοτικών Συμβούλων. Οι υποψήφιοι Σύμβουλοι και εις τας δύο Παρατάξεις μετρώνται κατά εκατοντάδας. Αι φιλοδοξίαι πολλάί και το μαλλιοτράβηγμα μεγάλο... Εκείνο όμως το οποίον ενεποίησε χειρίστην εντύπωσιν είνε τούτο: Οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι μέχρι τούδε, αφαίνοντο, ότι ήσαν αντισημίται ήδη ήρχισαν να περιποιούνται το Ισραηλιτικόν στοιχείον. Και αυτή η ‘Μακεδονία’, η οποία προ ελαχίστων ημερών καθύβριζε τους Εβραίους, έρχεται εν κυρίω άρθρω να τους κολακεύση. Εννοείται τώρα πόσον οι άνθρωποι θα είναι συνεπείς και με τας υποσχέσεις που δίδει ο εκλεκτός (!) των κ. Μηνάς Πατρίκιος. Αμφότεροι οι υποψήφιοι είναι γνωστοί: Ο Νικόλαος Μάνος και ο Μηνάς Πατρίκιος. Ο πρώτος, φίλος του Εβραϊκού στοιχείου, εκδιωχθείς κακήν κακώς από τον δημαρχιακόν θώκον δια τας διαφόρους ‘λοβιτούρας’. Ακόμη η δικογραφία εκκρεμεί. Αυτός λοιπόν κατέρχεται ως κυβερνητικός εις τας δημοτικές εκλογάς με μόνον σκοπόν, εάν επιτύχη, να κατασπαλήση το ιερόν χρήμα του λαού εις όφελος αυτών. Ο άλλος, ο Μηνάς Πατρίκιος, υποψήφιος της Αντιπολιτεύσεως κι’ αυτός ευρίσκεται εις ιδίαν κατάστασιν. Από κομμουνιστής,

το 1926, κατά τας πρώτας δημοτικές εκλογάς, ήδη, αφού επεσκέφθη όλα τα κόμματα κατέληξεν εις το Φιλελεύθερον και εχρίσθη παρά του αρχηγού του επισήμως. Και αυτόν τον βαρύνουν κατηγορίες πολλάι δηλαδή 'λοβιτούρες'. Οι δύο αυτοί άνθρωποι κατέρχονται εις τας εκλογάς με την ελπίδα ότι και πάλιν θα κατορθώσουν να υποκλέψουν τας ψήφας του λαού. Αλλά ως φαίνεται 'κάμουν τον λογαριασμόν δίχως τον ξενοδόχον'... Διότι εις το μέσον εμφανίζεται ο εκλεκτός υποψήφιος της ΕΕΕ κ. Κ. Βορτσέλας. Ένας άνθρωπος τίμιος, λευκός που τα χέρια του ποτέ δεν έθιζαν ξένο χρήμα. Προερχόμενος από τα σπλάχνα αυτού τούτου του λαού, απέδειξε μέχρι του δε εις τας θέσεις που του ενεπιστεύθη η πολιτεία, ότι πάντοτε σκέπτεται μόνον δι'αυτόν. Η υποψηφιότης του κ. Βορτσέλα έσχεν εξαιρετικώς αρίστην απήχησιν εις όλας τας τάξεις της κοινωνίας. Τα γραφεία της Ε.Ε.Ε. από πρωΐας κατακλύζονται από χιλιάδας κόσμου, οίτινες δήλουν με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπον, ότι με κάθε θυσίαν θα ενισχύσουν τον τίμιον υποψήφιον της Εθνικής Ενώσεως Ελλάδος. Όπως φαίνεται εξ αυτών των τούτων πραγμάτων υπάρχουν μεγάλαι πιθανότητες, την 12^{ην} Φεβρουαρίου ν'ανέλθη εις τον δημαρχικόν θώκον ο εκλεκτός υποψήφιος της ΕΕΕ. Ήδη ήρchiσε την προεκλογικήν του περιοδείαν ανα τους συνοικισμούς και συνοικίας της πόλεως μας και γίνεται δεκτός μετά εξαιρετικού όλως ενθουσιασμού.»¹⁸³

Υποψήφιος του Κόμματος ήταν ο Κ. Βορτσέλας, ο οποίος φυσικά δεν είχε κανένα Ισραηλίτη στο συνδυασμό του. Ο ίδιος ο κ. Βορτσέλας σε συνέντευξη του στην εφημερίδα *Εθνική Ένωση*, δημοσιογραφικό όργανο του παραρτήματος της ΕΕΕ Αθηνών δήλωσε:

*«Παρακολουθώ από καιρού την οργάνωσιν ταύτην μετ'ενδιαφέροντος. Είδον τόσον το περιεχόμενον της όσον και την ιδεολογίαν και διαπίστωσα ότι πρόκειται περί της τιμιωτέρας Ελληνικής υποθέσεως και είμαι ενθουσιασμένος διότι θ'αγωνισθώ μέσα σε ένα εντελώς αγνόν και Πατριωτικόν περιβάλλον. Όσον αφορά το πρόγραμμα μου το Δημοτικόν τούτο θέλω εκθέση ενώπιον του Λαού της πολυπαθούς Θεσσαλονίκης και ελπίζω να με προσέξη.»*¹⁸⁴

Ο Κ. Βορτσέλας ήταν Πρώην Εισαγγελέας Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης και πρώην Γενικός Γραμματέας Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και επιφανές πρόσωπο στην τοπική κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Παρόλα αυτά, ο Κ. Βορτσέλας συγκέντρωσε τελικά το 2,4%, ποσοστό χαμηλό. Από την επεξεργασία των δεδομένων προκύπτει ότι ο Βορτσέλας στα εκλογικά τμήματα προσφυγικής πλειοψηφίας συγκέντρωσε ποσοστά 4,5%, στα τμήματα γηγενούς ελληνικής πλειοψηφίας ποσοστό 1,8% και στα τμήματα με ισχυρή ισραηλιτική παρουσία ποσοστό 1,3%.¹⁸⁵ Οι ψηφοφόροι του προέρχονταν, επομένως, κατά κύριο λόγο από τον προσφυγικό κόσμο, σε μικρότερο ποσοστό από τους γηγενείς Έλληνες και στο ελάχιστο, όπως είναι εύλογο, από τους

¹⁸³ *Εθνική Ένωση*, 4-2-1934

¹⁸⁴ *Εθνική Ένωση*, 4-2-1934

¹⁸⁵ Ιωάννης Κακουλίδης, «Η συμμετοχή των Εβραίων», ό.π., σ. 448-449

Ισραηλίτες της πόλης.

Τα πενιχρά αυτά αποτελέσματα και την διάσπαση της ΕΕΕ πρέπει να είχε υπ' όψιν του ο Γερμανός πρεσβευτής Eisenlohr, όταν τον Μάιο του 1934, με φανερή την απογοήτευση του σημειώνει «Οι αντικομμουνιστικές, φασιστικές και εθνικοσοσιαλιστικές ελληνικές οργανώσεις είναι κατακερματισμένες και η ανάπτυξη τους εμποδίζεται από τη φυσική απειθαρχία του λαϊκού χαρακτήρα, την τάση να λένε πολλά λόγια και την αντίθεση προς δυναμικής μορφής δράση. Ο ελληνικός λαός είναι πατριώτης, αλλά το κράτος και η ανάγκη να προσφέρει οποιάδήποτε θυσία για το κράτος του είναι σαν ιδέες ξένα». Ειδικότερα για την ΕΕΕ, την οποία και χρηματοδότησε το Ναζιστικό Κόμμα Γερμανίας, σχολιάζει: «Πέρισσ, στην προσπάθεια της να μετατραπεί σε πολιτικό κόμμα, κατακερματίστηκε με αποτέλεσμα να μειωθεί σημαντικά η σημασία της».¹⁸⁶

Στις βουλευτικές εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936, τις τελευταίες δημοκρατικές εκλογές στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, η ΕΕΕ λαμβάνει μόλις 505 ψήφους (0,04%) πανελλαδικώς,¹⁸⁷ αποδεικνύοντας την αποτυχία να διεισδύσει, υπό την κομματική της μορφή, σε ευρύτερα στρώματα του ελληνικού λαού. Το πενιχρό ωστόσο εκλογικό αποτέλεσμα δεν την αποτρέπει από το να συνεχίσει τη δράση στη Θεσσαλονίκη ως τη δικτατορία του Μεταξά.

Η ΕΕΕ, μάλιστα, μετά την εκλογική της αποτυχία επιθυμεί να επιστρέψει στην προγενέστερη της μορφή, διεκδικώντας πάλι την κρατική επιχορήγηση που έχασε όταν μετατράπηκε σε πολιτικό κόμμα. Ενδεικτική είναι η αλληλογραφία του Δραγούμη, Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, με τον διευθυντή των παραρτημάτων της ΕΕΕ Αναστάσιο Νταλίπη και τον Γενικό Γραμματέα της οργάνωσης, Δήμητριο Χαριτόπουλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιστολή του Νταλίπη προς τον Δραγούμη όπου αναφέρει χαρακτηριστικά:

«διάφορα κονδύλια εψήφισαν ο Δήμος Θεσσαλονίκης, το Υπουργείο Προνοίας και αι Τράπεζαι Εθνική και Εκδοτική επειδή όμως αι ανάγκαι είναι μεγάλαι και τα παραρτήματα του εσωτερικού ζητούν σχεδόν όλα ενίσχυσιν από το κέντρον, υποβάλλω αίτηση για πρόσθετη χρηματοδότηση από τα αποθέματα των πατριωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Σκέφθηκα πως η Πάγκειος θα μπορούσεν ίσως να μας διαθέσει ένα ποσόν. (...) Να μη μου προτείνετε τας ταμειακάς δυσκολίας που έχει τώρα. Οι σκοποί της οργάνωσης είναι οι αυτοί

¹⁸⁶ Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού*, ό.π., σ. 56 – Το 1938, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά και υπό τον φόβο της «βαθμιαίας συνθηκολόγησης» της Ελλάδας «στην γερμανική επιρροή», ο Βρετανός πρεσβευτής και το Foreign Office οδηγούνται σε μία διαπίστωση παρόμοια με εκείνη του Γερμανού πρεσβευτή τέσσερα χρόνια νωρίτερα, ότι δηλαδή «οι Έλληνες δεν αποτελούσαν πρόσφορο υλικό για το ναζιστικό πείραμα» Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 105

¹⁸⁷ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως και την 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 344

με τους της Παγκείου Επιτροπής και με κάθε σωματείο που έχει εθνικιστικούς σκοπούς»¹⁸⁸.

Ως αντάλλαγμα, προτείνεται διακριτικά η υποστήριξη της ΕΕΕ προς το "Εθνικό Αγροτικό Κόμμα" που είχε στα σκαριά ο Δραγούμης. Πρόταση που γίνεται δεκτή υπό όρους:

«Η οργάνωσις αυτή φαντάζομαι πως μόνο στες πόλεις θα μπορούσε να μας φανή χρήσιμη. Δεν αποκρούω να μας υποστηρίξει, αλλά δε νομίζω συμφέρουσα την εμφάνισή της φανερά μαζί μας, ιδίως εις τα χωριά. Καθώς αντιλαμβάνομαι, η οργάνωση αυτή δεν είναι πολιτική και δεν επιδιώκει να πολιτευθή ενεργώς ως κόμμα, αλλά αφανώς να υποστηρίξει άτομα ή κόμματα που συμφωνούν προς το πρόγραμμά της. Αν είναι έτσι, μας συμφέρει απολύτως η αφανής συνεργασία»¹⁸⁹

Το απολυταρχικό καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου απαγόρευσε τη λειτουργία όλων των πολιτικών κομμάτων και σωματείων, επομένως και της ΕΕΕ.¹⁹⁰ Η οργάνωση θα διαλυθεί και θα επανεμφανισθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής.¹⁹¹

¹⁸⁸ .Γενάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Φιλίππου Δραγούμη, αλληλογραφία Νταλίπης προς Δραγούμη, 8/2/32, φ.7.3, εγγρ.131

¹⁸⁹ .Γενάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Φιλίππου Δραγούμη, αλληλογραφία, Δραγούμης προς Νταλίπη 4/2/32, φ.5.2, εγγρ.130

¹⁹⁰ George Maurogordatos, *Stilborn Republic*, ό.π., σ. 255

¹⁹¹ Πληροφορίες για την οργάνωση ΕΕΕ έχουμε και στην περίοδο της Κατοχής π.χ. στην κατοχική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Νέα Ευρώπη* δημοσιεύονται όλο το μήνα Μάιο του έτους 1941 άρθρα και ειδήσεις σχετικά με την ΕΕΕ. Τα δημοσιεύματα έχουν πολεμικό τόνο, όταν αναφέρονται στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Για τα ΕΕΕ αναφέρεται, εν συντομία, ότι η δράση και οι εθνικοσοσιαλιστικές αρχές τους, ήταν γνωστές όχι μόνο στο Πανελλήνιο αλλά και στο εξωτερικό. Ως έτος ίδρυσης της προσδιορίζεται το 1924 και υποστηρίζεται ότι ως το 1927 λειτουργούσε ως μυστική οργάνωση με πρόγραμμα καθαρά εθνικό. Τέλος, γίνεται η εκτίμηση ότι με την κατάρρευση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου ανοίγει ο δρόμος για την πραγμάτωση των ιδανικών του εθνικοσοσιαλισμού. Βλ. *Νέα Ευρώπη*, 12-5-1941. Τα δημοσιεύματα του Τύπου της κατοχικής περιόδου χρήζουν προσεκτικής ανάγνωσης, λόγω των συνθηκών της Κατοχής, δηλαδή της αυστηρής λογοκρίσις και της προπαγάνδης των συμφερόντων των γερμανών κατακτητών. Λ.χ. η πληροφορία περί ίδρυσης της ΕΕΕ ήδη από το 1924 και της μυστικής λειτουργίας της επί 3 χρόνια, δεν επιβεβαιώνεται από καμία άλλη πηγή και δεν διασταυρώνεται από την βιβλιογραφία, επομένως η αξιοπιστία της τίθεται υπό αμφισβήτηση. Για την εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* βλ. Κώστας Τομανάς, «Οι εφημερίδες», ό.π., σ. 368. Για τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης κατά την Κατοχή βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Οι εφημερίδες», ό.π., σ. 306-308, Χρήστος Λαμπρινός, «Συνοπτική Ιστορία του Τύπου», ό.π., σ. 280-281

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟ ΠΟΓΚΡΟΜ ΤΟΥ ΚΑΜΠΕΛ.

I. Το χρονικό των γεγονότων

Η ΕΕΕ αν και ιδρύθηκε το 1927, για αρκετό χρονικό διάστημα δεν έκανε αισθητή την παρουσία της στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι προθέσεις της διαφαίνονται δειλά από τον Οκτώβριο του 1929, όπου στη νυχτερινή Εμπορική Σχολή του Γαλλικού Λυκείου ένα επεισόδιο μεταξύ του καθηγητή των Ελληνικών στην Τρίτη τάξη και των μαθητών, που ήταν Εβραίοι εργαζόμενοι οι περισσότεροι, έδωσε την ευκαιρία για την πρώτη δημόσια και δυναμική επίδειξη δύναμης από την ΕΕΕ. Την επόμενη από το συμβάν ημέρα Τριεψιλίτες μαθητές, φοιτητές και άνθρωποι της αγοράς συγκεντρώθηκαν μπροστά στο σχολείο στη Λεωφόρο Στρατού με απειλητικές διαθέσεις εναντίον των εβραίων μαθητών προκειμένου να συμπαρασταθούν στον καθηγητή, που φαίνεται πώς ήταν και ο ίδιος Τριεψιλίτης. Τα πνεύματα ηρέμησαν αφού μεσολάβησε ο Γενικός Επιθεωρητής Λάιος.¹⁹² Επόμενο γεγονός που υποδήλωσε τις απόψεις της οργάνωσης συνέβη τον Μάρτιο του 1931, όπου με επιστολή της στο Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τον πληροφορεί ότι «*από εβδομάδων περιέρχονται τας διαφόρους οικίας της πόλεως μας επιτροπαί Κυριών, διανέμουνσαι φυλλάδια ‘Σπουδαστών Αγίας Γραφής’ προτρέπονσαι επιμόνως τας οικοδέσποινας ν’αγοράσωσι βιβλία ιδίου περιεχομένου*» και ζητάει από τον Μητροπολίτη να προβεί σε ενέργειες εναντίον του παράνομου αυτού προσηλυτισμού. Η επιστολή κλείνει με τη διαβεβαίωση της αφοσίωσης των μελών της ΕΕΕ προς το πρόσωπο του.¹⁹³ Η αποστολή αυτής της επιστολής συνάδει απόλυτα στο ιδεολογικό πνεύμα *‘Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια’* που η ΕΕΕ επιθυμούσε να υπερασπίσει.

Τον Απρίλιο του 1930, αντιμιλιταριστικά δημοσιεύματα της εβραϊκής εφημερίδας *Avanti* προκάλεσαν την αντίδραση της ΕΕΕ, η οποία έγινε, στην ουσία, γνωστή με τις σύντομες προκηρύξεις αντισημιτικού περιεχομένου και με το σλόγκαν «Θα τους βάλουμε (τους Εβραίους) στη θέση του». Η τοποθέτηση αυτή των ΕΕΕ, προβάλλοντας τις απόψεις της *Avanti* στο σύνολο της εβραϊκής κοινότητας, στρέφεται ενάντια στους Σιωνιστές, δηλαδή στον εβραϊκό εθνικισμό, ο οποίος όμως, όπως ήταν διαμορφωμένος ο συσχετισμός των δυνάμεων, ήταν η μοναδική δύναμη που μπορούσε να αναχαιτίσει τους εβραίους κομμουνιστές.¹⁹⁴

¹⁹² Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921-1944*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 124-125

¹⁹³ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης από το 1912 έως το 1951 υπήρξε ο Γεννάδιος Αλεξιάδης. Βλ. Γεώργιος Ν. Σταμπούλης, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά – Ήθη – Έθιμα. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης 315 – 1985*. εκδ. Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 533

¹⁹⁴ *Documents of the history of the Jews*. Constantopoulou Photini – Veremis Thanos (eds.), Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Foreign Affairs of Greece, University of Athens, Department of Political Science and Public Administration / Kastaniotis Edition, Αθήνα 1998, σ. 157, 159-160, 161-162

Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ήλθε στη Θεσσαλονίκη ο Βενιζέλος και εγκανίασε το κτήριο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου στην οδό Τσιμισκή. Στο σιδηροδρομικό σταθμό τον υποδέχθηκαν οι τοπικές αρχές, πλήθος κόσμου, σχολεία και διάφορες οργανώσεις, ανάμεσα τους και η ΕΕΕ. Λίγο πριν φτάσει το τραίνο με τον πρωθυπουργό, ο πρόεδρος των ΕΕΕ, Κοσμίδης, δημιούργησε επεισόδιο, επειδή αξίωσε να απομακρυνθούν από την παράταξη οι μαθήτριες του Διδασκαλείου Θηλέων που φορούσαν κόκκινα μαντήλια στο λαιμό. Το επεισόδιο, εν τέλει, έληξε εκεί με την επέμβαση του αστυνομικού διευθυντή Καλοχριστιανάκη¹⁹⁵.

Σταδιακά, η οργάνωση άρχιζε να αποκτά περισσότερους οπαδούς και μέλη καθώς και συμπαράσταση από διάφορους παράγοντες του κατεστημένου της πόλης, δηλαδή τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές, γεγονός που συνέδραμε καταλυτικά στην περαιτέρω καθιέρωση της οργάνωσης.¹⁹⁶

Προεόρτιο του πογκρόμ του Κάμπελ αποτέλεσε, εν τέλει, η αντιπαράθεση που προκλήθη με την προβολή της ταινίας «Ο Βασιλεύς των Βασιλέων» τον Απρίλιο του 1931. Η ταινία αυτή, σύμφωνα με τον Αβραάμ Ρεκανάτι, πρόεδρο της Ισραηλιτικής κοινότητας, ήταν προσβλητική για τους Εβραίους. Ο Ρεκανάτι συνέχισε όμως να επιτίθεται εναντίον των Χριστιανών κατηγορώντας τους ότι αυτοί καλλιεργούν τον αντισημιτισμό και ζήτησε τη διακοπή της προβολής της. Η Διεύθυνση της Αστυνομίας διαβεβαίωσε επίσημα ότι τίποτα το προσβλητικό για τη χριστιανική θρησκεία δεν είχε ειπωθεί από τον Ρεκανάτι, αλλά η ΕΕΕ σε ανακοίνωση της, που δημοσιεύτηκε στον Τύπο τον Μάιο, περιείχε μία περίληψη της ομιλίας του Ρεκανάτι, που απεδείκνυε, σύμφωνα με τα ΕΕΕ, την πρόκληση απέναντι στην επίσημη θρησκεία του κράτους.¹⁹⁷ Το γεγονός αυτό όξυνε τα πνεύματα και προετοίμασε το έδαφος για το πογκρόμ του Κάμπελ¹⁹⁸.

Το πρωί της 20ης Ιουνίου η εφημερίδα *Μακεδονία* που έκλεινε τα 20 χρόνια λειτουργίας της, βγήκε με πρωτοσέλιδο άρθρο του αρχισυντάκτη της Νίκου Φαρδής¹⁹⁹, κατηγορώντας τους Μακαμπί ότι ένα χρόνο πριν είχαν συμμετάσχει σε συνέδριο τον «Κομιτατζήδων» στην Σόφια και ότι ήταν υπέρ της αυτονόμησης της

¹⁹⁵ Κώστας Τομανάς, *Χρονικό*, ό.π., σ. 133. Για τον Καλοχριστιανάκη βλ. Αλέξανδρος Δάγκας, ό.π., σ. 48, 66-67, 322.

¹⁹⁶ Γεώργιος Μουτάφης, «Η οικονομική και κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης», ό.π., σ. 400-401

¹⁹⁷ Αιμίλιος Δημητριάδης, *Φοίνιξ Αθήρως*, ό.π., σ. 281

¹⁹⁸ Σχετικά για το Κάμπελ βλ. Βίλμα Χαστάογλου, «Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ – Βότση, Βυζαντίου και Καλαμαριάς», στο *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη Νέα Πατρίδα. Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, 189-191, 209. Γ.Χ. Γαβριηλίδης (επιμ.), *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-1933*, σ. 518. Έρικα Κούνιο Αμαρίλιο – Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια – Επίμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 300. Αλμπέρτος Ναρ, «Κειμένη επί ακτής θαλάσσης». *Μελετες και άρθρα για την Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, Έκφραση – University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 159

¹⁹⁹ Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου. 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, Δρούλια Λουκία- Κουτσοπανάγου Γιούλα (Επιμ), εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, τόμος 4^{ος}, Αθήνα 2000, σ. 281

Ελληνικής Μακεδονίας²⁰⁰.

Το εβραϊκό σωματείο Μακαμπί²⁰¹ είχε ιδρυθεί το 1908 με στόχο τη διάδοση του αθλητικού ιδεώδους στην εβραϊκή νεολαία²⁰². Η πρώτη Μακαμπί ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη και έγινε γρήγορα μια διεθνής οργάνωση της εβραϊκής νεολαίας. Με πρωτοβουλία των Χαΐμ Βενέτσια, Ααρών Πάρδο, Αβραάμ Ματαράσο, Αβραάμ Ρικανάτι, συστήθηκε το 1908, ο Αθλητικός Σύλλογος «Μακαμπί» (Μακαβαίοι) σε κτήριο της οδού Αρχαιολογικού Μουσείου. Από το 1912 απέκτησε μια πλατιά βάση μελών, έχοντας διαχρονικά 250-400 μέλη. Κατά το 1916, είχε μια μικτή χορωδία 100 νέων και μια ορχήστρα πνευστών με 40 μουσικούς. Η Μακαμπί, εκτός από αθλητικές δραστηριότητες και τη χορωδία, διοργάνωνε εκδρομές και γίνονταν σε όποιον επιθυμούσε μαθήματα εβραϊκής γλώσσας και ιστορίας. Από το 1913 εξέδιδε την εφημερίδα *Ελ Μακαμπέο* (Ο 'Μακαβαίος' ισπανιστί), αλλά οι δυσχερείες που προέκυψαν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και τους Βαλκανικούς πέρασε μία προσωρινή παρακμή περιοριζόμενος μόνο σε αθλητικές δραστηριότητες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη φύση του σωματείου των Μακαμπί παρουσιάζουν οι δηλώσεις του ίδιου του αντιπροέδρου των Μακαμπί Ζ. Ερρέρα, απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις δημοσιογράφων της εφημερίδας *Μακεδονία* για το χαρακτήρα του σωματείου των Μακαβαίων, δήλωσε τα ακόλουθα:

«Σωματείον μορφωτικόν και γυμναστικόν. Είμεθα ζηλωταί των παλαιών Μακαβαίων, οι οποίοι ήταν αθλητικοί και ηθικοί άνδρες. Φυσικά δεν φιλοδοξούμε να τους μιμηθούμε και στο πολεμικόν των μέρος, καθώς και εις τας απελευθερωτικάς ενεργείας των... Το σωματείον μας δεν έχει εθνικόν σκοπόν... Ουδεμία πολιτική και μάλιστα αυτονομιστική διακρίνει την πορεία μας».

Ωστόσο, οι σιωνιστικές αποχρώσεις το σωματείου έδωσαν αφορμή σε επιστολογράφο της ίδιας εφημερίδας να αναφέρει τα ακόλουθα :

«Γνωρίζω ότι το υπό τύπον αθλητικόν Σωματείον 'Μακαμπί' είναι κατ'ουσίαν εθνικόν και ότι οι απανταχού της υφηλίου Μακαμπίσται έχουν κοινόν πρόγραμμα, κοινήν δράσιν, αλληλλένδετοι πάντοτε δια τας πράξεις αλλήλων αποσκοπούντες την εξυπηρέτησιν και πιστήν εφαρμογήν του προγραμμάτος των προτοκόλλων των Σοφών της Σιών...»²⁰³

Αξίζει όμως να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στο γεγονός ότι διατυπώθηκαν από μερίδα Τύπου και απόψεις αρκετά νηφάλιες και ψύχραιμες απέναντι στον εβραϊκό σύλλογο

²⁰⁰ *Μακεδονία*, 20-6-1931, βλ. και Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μτφρ. Γιώργος Σαρασιώτης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 216

²⁰¹ Βλ. Ραφαήλ Α. Φρεζής, *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007, σ. 158, βλ. επίσης και Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μία ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 237-239

²⁰² *Μακεδονία*, 20-6-1931, και βλ. Α. Λιάκος,, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων :το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1988, σ. 25

²⁰³ *Μακεδονία*, 26-6-1931 (Τίτλος άρθρου: «Η αγανάκτησις του λαού»)

όπως της εφημερίδας *‘Η Βραδυνή’*, η οποία αφού κάνει μία ιστορική αναδρομή στο όνομα Μακαμπί – Μακκαβαίοι εκλαμβάνει εν τέλει την Μακαμπί σαν μία αθλητική οργάνωση αντίστοιχη του ΠΑΟΚ και του Ολυμπιακού. Το όνομα, μάλιστα, της οργάνωσης είχε δημιουργήσει περίεργους, αν όχι ύποπτους, συνειρμούς σε πολλούς, για το λόγο αυτό η εφημερίδα *Η Βραδυνή* σε πρωτοσέλιδο άρθρο της καταπιάνεται αναλυτικά και με νηφαλιότητα αφενός με την ονομασία και το νόημα του ονόματος της Μακαμπί και αφετέρου μέσω μίας συνέντευξης ενός επιφανούς μέλους της οργάνωσης με τους σκοπούς και τη δράση της οργάνωσης. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Αι εφημερίδες έγραψαν και ωνόμασαν την οργάνωσιν ‘μυστηριώδη’. Τώρα που υπάρχει το μυστήριο εις όλην αυτήν την απλήν υπόθεσιν της υπάρξεως των Μακαμπί και η δικαιολόγησις του τίτλου είνε δικός του λογαριασμός. Τον Σεπτέμβριον του 1930 έγινεν στη Σόφια συνδιάσκεψις των Μακαμπί εις την οποίαν παρερεύθην ως αντιπρόσωπος των Ελλάδι Μακαμπί. Εκεί ε συζητήθησαν θέματα σχετιζόμενα με τον αθλητισμόν. Αυτά τουλάχιστον ήκουσα από εκείνους που μίλησαν εβραϊστί. Εις την συνδιάσκεψιν αυτήν λέγεται ότι ο Βούλγαρος αντιπρόσωπος κατά το γεύμα που εδόθη μίλησε για αυτονομία της Μακεδονίας, αλλά κατά το πόσον αληθεύει αυτό δεν μπορώ να το ξέρω, καθ’όσον δεν γνωρίζω την βουλγαρική γλώσσαν. Αυτοί είνε οι Μακαμπί για τους οποίους τόσοσ λόγος έγινε για την ανθελληνική τους δράση, πρωτοστατούντος του τύπου της Θεσσαλονίκης, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τον λόγο του Βούλγαρου Μακαμπί, εκήρυξεν τον πόλεμον κατά των Εβραίων ενθαρρύνων και τους εθνικιστάς εις την κατά των Εβραίων εξέγερσιν των.» Φυσικά δεν πρόκειται να ζητηθούν τα βαθύτερα αίτια του Πογκρόμ της Θεσσαλονίκης. Εκείνο που ενδιαφέρει ήτο η οργάνωσις των Μακαμπί ως οργάνωσις με ωρισμένον πρόγραμμα και σκοπόν. Εκ των υστέρων φαίνεται ότι τόσοσ μυστηριώδης είνε όσον και η ΠΑΟΚ, ο Ολυμπιακός και οι λοιπές αθλητικές οργανώσεις.»²⁰⁴

Με αφορμή την αποκάλυψη της συμμετοχής²⁰⁵ των Μακαμπί η *Εθνική Παμφοιτητική Ένωση* (ΕΠΕ) της Θεσσαλονίκης, που λειτουργούσε ως αντίβαρο στην εξαπλούμενη δράση των κομμουνιστών στα Πανεπιστήμια, στις 23 Ιουνίου κυκλοφόρησε φυλλάδια με τα οποία καλούσε τους Θεσσαλονικείς να μποϊκοτάρουν τους Εβραίους της πόλης παρουσιάζοντας τους ως ξένα στοιχεία με κερδοσκοπικά ενδιαφέροντα και αντεθνική δράση, αφού συνεργάζονταν με τους κομμουνιστές και με Βούλγαρους κομιτατζήδες²⁰⁶. Κατά την ημέρα της διανομής των φοιτητικών αυτών φυλλαδίων νεαροί Ισραηλίτες, επιδεικτικά, τις έσχιζαν και τις έκαιγαν. Η πράξη αυτή διαδόθηκε πολύ γρήγορα σε όλη την πόλη με αποτέλεσμα να προκαλέσει την οργή των εθνικιστικών οργανώσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εφημερίδα *‘Ακρόπολις’* εκλαμβάνει αυτή την κίνηση ως την αρχή του κακού, καταδικάζοντας την εν θερμώ αντίδραση των Ισραηλιτών φοιτητών και θεωρώντας ότι εάν οι νεαροί Εβραίοι δεν είχαν προβεί σε αυτήν την κίνηση, το θέμα με τους Μακαμπί θα είχε ξεχαστεί. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

²⁰⁴ *Η Βραδυνή*, 4-7-1931 τίτλος άρθρου: Μακαμπί... οι νέοι Μακκαβαίοι»

²⁰⁵ Το θέμα συζητήθηκε και στη Βουλή όπου ο Βενιζέλος δέχθηκε ότι οι κατηγορίες εις βάρος της Μακαμπί είναι ψευδείς και επινοημένες. Pierron, όπ. π., σ.220

²⁰⁶ *Μακεδονία*, 24-6-1931

«Και εάν οι νεαροί και ζωηροί Ισραηλίται δεν προεκάλουν, ούτε επεισόδια θα είχαμε, ούτε θορύβους και επιθέσεις, ούτε κατά μείζονα λόγο, πυρπολήσεις συνοικισμών. Κατά την ημέρα της διανομής των φοιτητικών προκηρύξεων μερικοί Ισραηλίται έσχισαν επιδεικτικώς ταύτας. Ως ήτο επόμενο, τούτο εξηρέθισε τους φοιτητάς και εδημιουργήθη το πρώτον επεισόδιον. Είχεν ανάψει η φωτιά. Από στόματος εις στόμα, μετεδόθη το επεισόδιον και εσημειούντο νεωτέρα. Εάν δεν ευρίσκοντο Ισραηλίται να προκαλέσουν, το ζήτημα θα περιωρίζετο εις γραπτάς και αθόρυβους μόνον διαμαρτυρίας. Αι εθνικιστικάί μας οργανώσεις θα εξέδιδον από εν ανακοινωθέν και από μίαν προκήρυξιν, θα εξήτουν την τιμωρίαν των αντεθνικώς εργαζομένων και θα παρεπέμπετο η υπόθεσις εις τας ελληνικάς καλένδας, ως συμβαίνει πάντοτε, τότε καλώς και τότε κακώς.»²⁰⁷

Η αρθρογραφία της εφημερίδας *Μακεδονία*, επιθετική κατά των Μακαμπί και την επόμενη μέρα με έκτακτο χτύπημα στην τελευταία σελίδα, αναφέρεται στο ποιες θα είναι οι αντιδράσεις των Μακαμπί. Οι *Εθνικές Λεγεώνες* απαίτησαν από την εβραϊκή κοινότητα να αποκηρύξει τη Μακαμπί. Το απόγευμα της 24ης Ιουνίου εθνικιστές φοιτητές μέλη της ΕΠΕ, πέταξαν προκηρύξεις και στα εβραϊκά καταστήματα της συμπρωτεύουσας. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αντέδρασαν και συνεπλάκησαν με τους φοιτητές στην περιοχή του Βαρδάρη, στην Ερμού, στη Βενιζέλου και αλλού. Δύο μέλη της ΕΠΕ, ο Εύθυμης Καρπαθούσης και ο Βασίλης Σκουβαλής, συνελήφθησαν από την αστυνομία αλλά αφέθηκαν σύντομα ελεύθεροι μετά από παρέμβαση του διοικητικού συμβουλίου της ΕΠΕ.

Την ίδια μέρα η Ισραηλιτική Κοινότητα διαμαρτύρεται με ανακοίνωσή της στον Τύπο επισημαίνοντας τους κινδύνους που κρύβει η δαιμονοποίηση των Εβραίων και αποφεύγοντας να διαχωριστεί από τη δράση της Μακαμπί. Καλεί τις αρχές να πάρουν μέτρα για να μην ξεσπάσουν αντισημιτικές ταραχές. Ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις, με επικεφαλής τον αστυνόμο Γαβριλάκη και τον διαμερισματάρχη Γιουλούντρα, κατέλαβαν τα επίκαιρα σημεία της πόλης για να αποτρέψουν την κλιμάκωση των επεισοδίων. Στο γνωστό ζαχαροπλαστείο του Φλόκα απαγόρευσαν στα μέλη της ΕΠΕ να μοιράσουν προκηρύξεις, ενώ ο πρότανης του Πανεπιστημίου Βογιατζίδης ανέκρινε τους φοιτητές που συμμετείχαν στη διανομή των φυλλαδίων²⁰⁸.

Οι Εβραίοι προσπάθησαν βίαια να σταματήσουν την κυκλοφορία των προκηρύξεων και νέοι της Μακαμπί συγκρούστηκαν με φοιτητές και εθνικιστές των Τρία Ψίλων που έσπευσαν να επωφεληθούν από την κατάσταση²⁰⁹. Τη στιγμή που ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Στυλιανός Γονατάς πληροφορήθηκε τα δρώμενα, διέταξε την κατάσχεση των φυλλαδίων και τη σύλληψη των πρωταίτιων²¹⁰.

Εντούτοις, το αναστατωμένο πλήθος διαδήλωσε την πρόθεση του να συνεχίσει τον αγώνα έχοντας εξασφαλίσει την αμέριστη συμπαράσταση των διαφόρων εθνικιστικών οργανώσεων και δη της ΕΕΕ. Την επομένη οι Εβραίοι καταστηματαρχες κρατούν δυο ώρες κλειστά τα μαγαζιά τους σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Η εφημερίδα *Μακεδονία* εκφράζει την ικανοποίησή της για την εξέλιξη και ρίχνει την ευθύνη για την επιδρομή των φασιστών στη Μακαμπί. Σε άρθρο του Μελίδη²¹¹ αναφέρεται η σχέση της Μακαμπί με τα περίφημα

²⁰⁷ Ακρόπολις, 1-7-1931

²⁰⁸ Φρεζής, όπ. π., σ. 169

²⁰⁹ Μάρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων*, όπ. π., σ. 485

²¹⁰ Αιμίλιος Δημητριάδης, όπ. π., σ. 286

²¹¹ Bernard Pierron, όπ. π., σ. 219

«Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών».

Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών είναι ένα πλαστογράφημα που κατασκευάστηκε στη Ρωσία για την Οχράνα (Okhrana, μυστική αστυνομία), που κατηγορεί τους Εβραίους για τα δεινά της χώρας. Τυπώθηκε αρχικά εν κρυπτώ το 1897 και δημοσιοποιήθηκε το 1905. Έχει αντιγραφεί από ένα μυθιστόρημα του 19ου αιώνα του Hermann Goedsche (Biarritz, 1868), και ισχυρίζεται ότι μια μυστική εβραϊκή φατρία συνωμοτεί για να εξουσιάσει τον κόσμο. Η αρχική ιστορία δημιουργήθηκε από τον Goedsche, έναν Γερμανό συγγραφέα και αντισημίτη, ο οποίος χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Sir John Retcliffe. Ο Goedsche έκλεψε τη βασική ιστορία από έναν άλλο συγγραφέα, τον Maurice Joly, το βιβλίο του οποίου *Dialogues in Hell Between Machiavelli and Montesquieu* (1846) (Διάλογοι μεταξύ του Μακιαβέλλι και του Μοντεσκιέ στην Κόλαση) περιλαμβάνει ένα διαβολικό σχέδιο ενάντια στο Ναπολέοντα ΙΙΙ. Η πρωτότυπη συνεισφορά του Goedsche είναι ότι παρουσίασε τους Εβραίους να συνωμοτούν για την κατάληψη του κόσμου.

Ο Ρώσοι χρησιμοποίησαν μεγάλα μέρη από τη ρωσική μετάφραση του μυθιστορήματος του Goedsche, τα εξέδωσαν ξεχωριστά ως τα Πρωτόκολλα και υποστήριξαν ότι ήταν αυθεντικά. Ο σκοπός τους ήταν πολιτικός: να ενδυναμώσουν τη θέση του Τσάρου Νικολάου ΙΙ με το να ξεσκεπάσουν τους αντιπάλους του ως συμμάχους σε μια γιγάντια συνωμοσία για την κατάκτηση του κόσμου. Συνεπώς, τα Πρωτόκολλα είναι ένα πλαστογράφημα μιας φαντασίωσης-προϊόν λογοκλοπής. Τα Πρωτόκολλα αποκαλύφθηκαν σαν πλαστογραφήματα από τον Lucien Wolf²¹². Το 1921 ο Philip Graves, ανταποκριτής των London Times, δημοσιοποίησε την απάτη. Ο Herman Bernstein²¹³ επίσης προσπάθησε και απέτυχε να πείσει τον κόσμο για την απάτη.

Τα Πρωτόκολλα τυπώθηκαν το 1920 από μια εφημερίδα του Χένρυ Φορντ στο Μίσιγκαν, κυρίως για να επιτεθεί στους Εβραίους και τους Κομμουνιστές. Ακόμα και αφού είχαν αποκαλυφθεί σαν απάτη, η εφημερίδα του Φορντ συνέχισε να κάνει αναφορές σε αυτά. Εντούτοις τα «Τα Πρωτόκολλα» γνώρισαν μεγάλη εμπορική επιτυχία ειδικά στη μεσοπολεμική Γερμανία και έγιναν κατά το Εκο «μια μυθοπλασία που εξελίχθηκε σε εφιάλτη». Μόνο στη Γερμανία μέσα στον πρώτο χρόνο κυκλοφορίας τους (1920) πουλήθηκαν πάνω από 120.000 αντίτυπα και οργανώθηκαν πολυάριθμες αποκαλύψεις.

Από το 1923 ανέλαβε το έργο της διάδοσης τους, ο επίσημος «φιλόσοφος» του ναζιστικού κόμματος, ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, με το βιβλίο *Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών και η διεθνής εβραϊκή πολιτική*, έτσι ώστε όταν κατέλαβε την εξουσία ο Χίτλερ το 1933, η γερμανική μετάφραση του βιβλίου να έχει ήδη φτάσει στη 33^η επανέκδοση. Το καθεστώς των εθνικοσοσιαλιστών τα ανέδειξε φυσικά σε κύριο μοχλό της αντισημιτικής του προπαγάνδας και προέτρεπε τους πολίτες «να μελετήσουν τις τρομερές ομολογίες των Σοφών της Σιών και να φροντίσουν ώστε το βιβλίο να φτάσει στα χέρια όλων των Γερμανών». Το 1935 το γερμανικό Υπουργείο Παιδείας συμπεριέλαβε τα «Πρωτόκολλα» στα επίσημα σχολικά εγχειρίδια.

Η πρώτη γνωστή ελληνική έκδοση του βιβλίου έγινε το 1924 στη Θεσσαλονίκη, ενώ η μαζική διάδοση του έγινε το 1928 με την παράλληλη κυκλοφορία του από τις εκδόσεις «Δράσις» και τη δημοσίευση του από την

²¹² στο *The Jewish Bogy and the Forged Protocols of the Learned Elders of Zion* (London: Press Committee of the Jewish Board of Deputies, 1920) (Ο Εβραϊκός Μπαμπούλας και Τα Πλαστογραφημένα Πρωτόκολλα των Λογίων Σοφών της Σιών)

²¹³ στο *The Truth About "The Protocols of Zion": A Complete Exposure* (1935) (Η Αλήθεια για "Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών": Μια Ολοκληρωτική Αποκάλυψη)

εφημερίδα *Μακεδονία*²¹⁴.

Πολλοί πανεπιστημιακοί και άλλοι παράγοντες της πόλης διαχωρίζονται από το κλίμα του εθνικισμού. Στην Αθήνα ο πρωθυπουργός Βενιζέλος αναγγέλλει τη διεξαγωγή έρευνας για τα επεισόδια, αλλά και εναντίον της (κατά τα άλλα βενιζελικής) *Μακεδονίας* για το περιεχόμενο των άρθρων της. Στη Βουλή ο πρωθυπουργός, κρατώντας τις ισορροπίες, ζητά να διερευνηθεί ενδελεχώς η κατηγορία εναντίον της Μακαμπί, ενώ ταυτόχρονα εξαίρει τη νομιμόφρονα στάση του εβραϊκού πληθυσμού της συμπρωτεύουσας²¹⁵.

Στις 25 Ιουνίου η εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσίευσε ανακοίνωση της ΕΠΕ η οποία αιτιολογούσε τους λόγους της αντισημιτικής κίνησης:

«Η αναστάτωση... οφείλεται εις την συσσώρευσιν, επί έτη, της αγανακτήσεως της ελληνικής ψυχής λόγω της ανήκουστου διαγωγής των Εβραίων. Και συγκεκριμένως:

*1. Διότι είναι κατά τα ¾ ξένοι υπήκοοι*²¹⁶.

2. Διότι τα ¾ των κομμουνιστών είναι Εβραίοι.

*3. Διότι εκδίδουν 3 γαλλόφωνου*²¹⁷*ς εφημερίδας και ουδεμίαν ελληνικήν*²¹⁸.

*4. Διότι προτρέπουν –μέσω της εφημερίδας Αβάντι- τους Έλληνας στρατιώτας να στρέψουν τα όπλα κατά των αξιωματικών των*²¹⁹.

5. Διότι επέταζαν τας σταυρούς ων σημαιών των καταστημάτων των, διότι λυσσώδώς ειργάσθησαν και επέτυχον το μη σημαιοστολισμό των καταστημάτων των κατά τας θρησκευτικές μας εορτάς.

*6. Διότι ειργάσθησαν και επλήρωσαν ξένους δημοσιογράφους δια να γίνει η Θεσσαλονίκη αυτόνομος πόλις με εβραϊκάς εορτάς (Salonique ville libre*²²⁰*).*

²¹⁴ βλ. και Flemming, όπ. π., σ. 148-149, βλ. επίσης Pierre- Andre Taguieff, *Ο μύθος των «Σοφών της Σιών»*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιάδης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 11-27, βλ και Ζήσης Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Ευρωπαϊκός ρατσισμός. Εισαγωγή στ φυλετικό μίσος*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 218-219

²¹⁵ Αμ. Δημητριάδης, όπ. π., σ. 293-294

²¹⁶ η αλήθεια είναι ότι οι περισσότεροι Εβραίοι είχαν ιταλικά διαβατήρια.

²¹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το γαλλόφωνο εβραϊκό τύπο βλέπε Κανδυλάκης, όπ. π., σ. 546-586

²¹⁸ Η Εβραϊκή κοινότητα εξέδιδε 3 ελληνόφωνες εφημερίδες όπως η *Νέα Σιών*, το *Εβραϊκό Βήμα* και *Ισραήλ*. Επίσης υπήρχαν άλλες εβραϊκές εφημερίδες που είχαν συμπεριλάβει και ελληνόφωνες σελίδες και στήλες όπως οι γαλλοεβραϊόφωνες εφημερίδες *Προ Ισραέλ*, η *Λε Ζεν Ζουίβ*, *Ελ Προφесиονάλ* καθώς επίσης και η *Ρενασένσια Τζουδιάδ*. Για περισσότερες πληροφορίες για τις ελληνόφωνες εφημερίδες βλ. Κανδυλάκης, όπ. π., σ. 461-472

²¹⁹ *Μακεδονία*, 24-6-1931

²²⁰ Για το ζήτημα της αυτονομίας ή της διεθνοποίησης της Θεσσαλονίκης, βλ. Μ. Ν. Gelber, «An attempt to internationalize Salonika», *Jewish Social Studies*, 17/2(1955), σ. 105-120, βλ. Επίσης και Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 254-257, βλ. επίσης Flemming, όπ. π., σ. 111, Η μυστική αλληλογραφία ανάμεσα στην εβραϊκή ηγεσία της Θεσσαλονίκης και στις διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις παρουσιάζει ανάγλυφα τη θέση των Εβραίων της πόλης. Στις 15 Δεκεμβρίου 192, ο Νταβίντ Φλωρεντίν έστειλε μία άκρως μυστική επιστολή στην Επιτροπή Σιωνιστικής Οργάνωσης στο Βερολίνο όπου αναφέρει : «Η διεθνής

7.Διότι υποχρεώνουν αδικαιολογήτως τους Έλληνες διδασκάλους των να εργάζονται τας Κυριακάς²²¹.

8.Διότι και το Ελάχιστον ζήτημα φέρουν ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών δυσφημούντες την Ελλάδα.

9.Διότι δια το ζήτημα της Κυριακής αργίας εκίνησαν το παν κατά της Ελλάδος

10.Διότι το ζήτημα των εβραϊκών νεκροταφείων²²² έφερον ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών αδικαιολογήτως.

11.Διότι δια να αποφύγουν την στρατιωτικήν θητείαν δημιουργούν εκατοντάδας συναγωγών και δήθεν ιεροψαλτών.

12.Διότι έγιναν ήρωες του Μισιόν Λαϊκ²²³.

13.Διότι εδήλωσαν οι αρχηγοί του Μακαμπί προς τον αρχηγόν των Σιωνιστών Σαμποτίνσκη ότι διδάσκουν τας βαθύτατας εθνικιστικές εβραϊκάς αρχάς και το εβραϊκόν εθνικιστικόν πνεύμα εις τους Μακαμπί.

14.Διότι υπό του ονόματος Μισραχή απεθράσύνθησαν τόσον ώστε να ζητήσουν την διακοπή της προβολής της ταινίας «Τα Πάθη του Χριστού»

15. Διότι εδήλωσαν εις Γαλλοεβραϊόν καθηγητήν απερίφραστως ότι μισούν τους Έλληνες.

16.Διότι απέσχον όλοι γενικώς του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου.

17.Διότι μπούκοτάρουν παν το Ελληνικόν.

18.Διότι αποφεύγουν την ελληνικήν παιδείαν συντηρούντες ούτω πληθος ξένων σχολείων.

19.Διότι αποφεύγουν μετά πείσματος και θρασύτητος να ομιλούν την ελληνικήν γλώσσαν προτιμώντες την ξένην προς αυτούς ισπανική²²⁴, ήτις δεν τους ενθυμίζει παρά μίαν πολύ κακήν περίοδον της ζωής των²²⁵.

Θεσσαλονίκη, όπως η Ταγγέρη ή η Νταλιέν στη Ματζουρία, θα χτιστεί πάνω στην οικονομική ευμάρεια, με την ενθάρρυνση πολλών κρατών, διότι θα πάψει να είναι αρένα για ατελείωτες διαμάχες και συνομωσίες. Υπάρχουν πιθανότητες να συνεχίσει να είναι μία έξοδος για τα περισσότερα βαλκανικά κράτη. Η διεθνοποίηση θα είναι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η καλύτερη λύση για εμάς, τους εβραίους.» David Recanati, *Memoir of Salonica: Thw glory and Destruction of Jerusalem of the Balkans*, Τελ αβιβ 1972, σ. 26

²²¹ Σχετικά με την αργία της Κυριακής βλ. Pierron, όπ. π., σ. 187-194, βλ και Ι. Σκούρτης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και η καθιέρωση της Κυριακής αργίας (1924-1925, ΙΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1991), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 387-406, βλ. και Fleming, όπ π., σ. 149*

²²² Για το ζήτημα των εβραϊκών νεκροταφείων βλ. Μ. Μόλχο, «Η εβραϊκή νεκρόπολις της Θεσσαλονίκης». Αφιέρωμα εις την μνήμη των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 403-417 και βλ. Γιακοέν, όπ. π., σ. 84-88, βλ. και Pierron, όπ. π., σ. 235-239

²²³ *Μακεδονία*, 29-6-1931: «Εν Θεσσαλονίκη λειτουργεί η προπαγανδιστική και αντεθνική σχολή της Μισιόν Λαϊκ.... Η σχολή αυτή εκτάκτως κερδοσκοπική επιχείρησις... απολαύεις τελείας φορολογικής ασυδοσίας.»

20. Διότι ετήρησαν αχαρακτήριστον στάσιν κατά την καταστροφήν της Μικράς Ασίας.

21. Και τέλος διότι στέλλουν εις τα κομιτατζήδικα συνέδρια αντιπροσώπους δια να κηρυχθούν υπέρ της αυτονομίσεως της Μακεδονίας (Χθές ομόφυλος των έλεγχες προς Έλληνα καταστηματάρχη κρατών την προκήρυξιν: να γιατί θέλομε την αυτονομίσιν-για να λείψουν αυτά).

Εν τέλει δηλούμε ότι ένα οι συμπολίται μας Εβραίοι ευρίσκοντο ουχί εις το λίκνον της Ελευθερίας και της ισότητος, την Ελλάδα, ασφαλώς θα εδοκίμαζαν πράγματα τα οποία δεν τους τα ευχόμεθα. Τους καλούμεν να γίνουν καλοί Έλληνες πολίται απορρίπτοντες τον εβραϊκόν ψευτοεθνισμό ο οποίος κατά δηλώσεις ομοφύλου των κοινωνιολόγου εκ Ζυρίχης τους άγει εις την καταστροφήν. Καλούμεν τους συμπολίτες Εβραίους να παύσουν πάσαν κίνησιν εναντίον των μελών της Ενώσεως μας διότι ούτως αυτοί πρώτοι προκαλούν τας σκηνός και τα επεισόδια των οποίων την ευθύνην φέρουν ακεραίαν και να διαλύσουν τη Μακαμπή».

Επιπροσθέτως στο φύλλο της 25ης Ιουνίου τα άρθρα τα συνοδεύουν και επιστολές, μια επώνυμη κάποιου Συννεφίδη που γενικά κατηγορεί ότι τις καλές δουλειές τις παίρνουν οι ξένοι και μια ανώνυμη “Ενός Δασκάλου” που κατηγορεί το Γαλλικό Σχολείο²²⁶ για αντεθνική²²⁷ στάση και διδασκαλία της ιστορίας όπου, μάλιστα, οι Μακεδόνες εμφανίζονται απόγονοι Σλάβων.

Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Εις το Γαλλικόν Λυκείον (Γαλλική Λαϊκή Αποστολή) όπου ως γνωστόν φοιτούν... κατά τα τέσσερα πέμπτα Ισραηλίται.... Διδάσκεται μία παράξενη ελληνική ιστορία... εν βιβλίον υπό τον τίτλον ‘Η Ανατολή και η Ελλάς’ των Κ. Μαλέ και Ισαάκ (L'Orient et la Grece. Cours complementaire d'histoire. Enseignement Secondaire) Εις την σελίδα 359 ... γράφονται τα εξής : ‘Les Macedoniens actuels ne descendent guere de ceux Philippe. Ils sont surtout Slaves’, ‘Οι σημερινοί Μακεδόνες δεν προέρχονται ποσώς από τους Μακεδόνες του Φιλίππου. Είναι προπαντός Σλάβοι’»

Στην δε τελευταία σελίδα η εφημερίδα λέει

²²⁴ Πιο συγκεκριμένα η σιωνιστική εφημερίδα *La Renascencia Giudia* επιχειρηματολογούσε εναντίον της χρήσης της ελληνικής γλώσσας. Fleminn, όπ. π., σ. 156

²²⁵ Μία άλλη εβραϊκή εφημερίδα επέπληττε τους σιωνιστές: «Γιατί να αντιστεκόμαστε στην αντικατάσταση της λαντίνο με την ελληνική? Ποιος ο λόγος να θυμόμαστε την Ιερά Εξέταση της Ισπανίας?» *El pueblo*, 19-3-1927

²²⁶ σήμερα Γαλλικό Ινστιτούτο

²²⁷ *Μακεδονία*, 25-6-1931: «Ένας λόγος για τον οποίον οι συμπολίται μας Ισραηλίται φέρονται έτσι είναι τα ξένα σχολεία... Κάποιος εκπαιδευτικός πήγε στην τελετή του Γερμανικού Σχολείου... και έμεινε έκπληκτος όταν είδε ότι πουθενά δεν υπήρχε Ελληνικόν χρώμα και δεν ηκούσθη ένα ποιημάτακι στην Ελληνική... Και έπειτα ο διευθυντής εις τον λόγον του είπε, ότι στο Γερμανικό Σχολείο μορφώνονται τα παιδιά ελληνοπρεπώς!!!! Και ότι προσπαθεί να τους κάμη ανθρώπους».

«Η προκλητική στάσις των Εβραίων εξηρέθησε τους Έλληνες πολίτας και αι εθνικιστικάί οργανώσεις απεφάσισαν να τιμωρήσουν τους κακοποιούς συμπολίτας».

Παράλληλα ο *Σύνδεσμος Εφένδρων Αξιοματικών* έστειλε το παρακάτω τηλεγράφημα προς την κυβέρνηση και τον Τύπο²²⁸:

«Οργανώσεις ημών διατελούσαι εν αναστατώσει και κατάπληκτοι προ αποκαλυφθεισών προδοτικών αντεθνικών ενεργειών Μακαμπή, εξαιτούνται άμεσον διάλυσιν ταύτης και απέλασιν οργάνων διοικήσεως. Εις περίπτωσιν συνταγματικής ή νομικής αδυναμίας ήμεθα ηναγκασμένοι να εφαρμόσωμεν άγραφους νόμους και σύνταγμα προστασίας ελληνικής Μακεδονίας επιβάλλοντες αυτόματον διάλυσιν Μακαμπή και αναγκάζοντες θρασύδειλα όργανα ταύτης μεταβώσι πάραυτα συνάντησιν «αρκουδιαρέων αυτονομιστών»»²²⁹.

Τη νύκτα της 25ης Ιουνίου ένας φανατισμένος όχλος από 200 άνδρες της ΕΠΕ, της ΕΕΕ και εφένδρων αξιοματικών, επιτέθηκε στα γραφεία της Μακαμπή που βρίσκονταν στη διασταύρωση των οδών Καραϊσκάκη και Πραξιτέλους. Μέσα στα γραφεία της εβραϊκής οργάνωσης βρισκόταν ο πρόεδρος της Μακαμπή Αλμπέρτος Κοέν, ο αντιπρόεδρος Ζακ Ερρέρα, ο γενικός γραμματέας Σιακή Σαλώμ και δέκα ακόμα άτομα. Οι επιτιθέμενοι, αφού εκραύγασαν διάφορες κατηγορίες και συνθήματα όπως *«εργάζεσθε προδοτικώς και ήλθαμε να εκδικηθούμε»*, άρχισαν να σπάζουν πόρτες, γραφεία και παράθυρα. Ο εμπρησμός του οικήματος αποφεύχθηκε την τελευταία στιγμή από διερχόμενους αστυφύλακες του 2ου Αστυνομικού Τμήματος, ενώ συνελήφθηκαν δύο εθνικιστές εργάτες και μέλη της ΕΕΕ, οι Νικ. Γιαγκάς και Αριστείδης Αποστόλου, που έλαβαν μέρος στα επεισόδια. Επιτροπή της Ισραηλιτικής Κοινότητας ζήτησε από τον αστυνομικό διευθυντή Καλοχριστιανάκη την εφαρμογή πρόσθετων μέτρων ασφαλείας, ενώ έντονες διαμαρτυρίες εκφράστηκαν και στον Γενικό Διοικητή.²³⁰

Την επόμενη μέρα και ενώ ο Γονατάς καλούσε τα προεδρεία της ΕΠΕ, της ΕΕΕ, των Εθνικών Λεγεώνων και των εφένδρων αξιοματικών για να τους κάνει συστάσεις, τα γραφεία της ΕΕΕ κατακλύσθηκαν από συγχαρητήρια τηλεγραφήματα ανωνύμων πολιτών και παραρτημάτων εθνικών οργανώσεων από τις επαρχιακές πόλεις της Βόρειας Ελλάδας, Κοζάνη, Κατερίνη, Δράμα, Ξυνό Νερό κ.ά. Κατά τη διάρκεια των ταραχών τραυματίστηκε ο αντιπρόεδρος της Μακαμπή Ζακ Ερρέρα. Το φύλο της επομένης²³¹ έχει μια πρώτη σελίδα σχεδόν μονοθεματική και εμπρηστική ξεπερνώντας τα όρια της Μακαμπή και βάζοντας όλους σε ένα torβά, Υπάρχει δε στοχοποίηση του καταυλισμού 151²³², αναφέροντας παράπονα των ιερέων του Αγ. Φανουρίου. Στην τελευταία σελίδα μεταφέρει και το κλίμα της Αθήνας για την

²²⁸ Αιμ. Δημητριάδης, όπ. π., σ. 288

²²⁹ *Μακεδονικά Νέα*, 25-6-1931

²³⁰ *Νέα Αλήθεια*, 26-6-1931, *Πρωϊα*, 30-6-1931

²³¹ *Μακεδονία*, 26-6-1931

²³² στην περιοχή της Κλεάνθους σήμερα.

υπόθεση.

Το άρθρο στην πρώτη σελίδα της 27^{ης} ενώ φαίνεται ότι πάει να ηρεμήσει τα πράγματα²³³, εν τούτοις πυροδοτεί περαιτέρω την ήδη έκρυθμη κατάσταση, καταδεικνύοντας το πρόβλημα μεταξύ των κατοίκων της πόλης. Στις 28/6 η *Μακεδονία* επιτίθεται σε δημοσιεύματα του εβραϊκού τύπου (γαλλόφωνα και Ισπανόφωνα), ενώ στην τελευταία σελίδα έχει μια σειρά επιστολών συμπαράστασης προς την *Μακεδονία*²³⁴. Στο κεντρικό άρθρο της 29ης Ιουνίου η εφημερίδα ζητά να τελειώνουμε με το θέμα ενώ περιγράφει επεισόδια της προηγούμενης νύχτας με τον δικό της τρόπο²³⁵.

Στις 29 Ιουνίου στην πόλη επικρατούσε γενικός αναβρασμός. Μια ομάδα χριστιανών δέχθηκε επίθεση στον εβραϊκό συνοικισμό Χαριλάου αρ. 6 από Εβραίους οπλισμένους με λοστούς και ρόπαλα²³⁶. Πέντε άτομα τραυματίστηκαν, οι περισσότεροι χριστιανοί, ενώ διάχυτος υπήρχε ο φόβος για περαιτέρω επεισόδια.

Οι μικροταραχές αυτές οδήγησαν, εν τέλει, το απόγευμα της ίδιας ημέρας ένα ετερόκλητο πλήθος από 150-200 άτομα προς τον εβραϊκό συνοικισμό κοντά στην προσφυγική συνοικία της Τούμπας με πρόθεση να τον πυρπολήσει, αλλά λίγο πριν φθάσει στον προορισμό του η αστυνομία το σταμάτησε. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τον συνοικισμό²³⁷ του Κάμπελ ενισχυμένο από 1.500-2.000 πολίτες από τις προσφυγικές συνοικίες. Λίγη ώρα πριν από τα μεσάνυχτα εκδηλώθηκε πυρκαγιά στον συνοικισμό. Στη φτωχογειτονιά του Κάμπελ ζούσαν περίπου 220 φτωχές ισραηλιτικές οικογένειες, οι περισσότερες σε παράγκες. οι κάτοικοι των οποίων, τρομοκρατημένοι από το κλίμα και τις φήμες που κυκλοφορούσαν, είχαν ταμπουρωθεί στα σπίτια τους.

Στις εννέα το βράδυ εκδηλώθηκε η επίθεση μιας ομάδας με επικεφαλής κάποιον Σπύρο, μέλος των ΕΕΕ, που κράδαινε ένα πελέκι και απειλούσε τους 'ανθέλληνες Εβραίους'. Εισβάλανε σε ένα καφενείο και απαίτησαν από τους θαμώνες να βγουν έξω. Η αστυνομία έστειλε δυο αυτοκίνητα, αλλά ήταν ήδη πολύ αργά. Περίπου 2000 εθνικιστές, καθοδηγούμενοι από τους οπαδούς της ΕΕΕ είχαν περικυκλώσει τη γειτονιά²³⁸. Πολλοί απ' αυτούς ήταν ένοπλοι. . Πρώτα κάηκε το παντοπωλείο του Γιοσέ Βρέζια, μετά το παράπηγμα του Σαλαμών Βεντούρα. Μέσα σε μια ώρα καταστράφηκαν έντεκα σπίτια που φιλοξενούσαν 54 άτομα, το σχολείο, το φαρμακείο, το σπίτι του ραβίνου και ιατρού του Κάμπελ. Μηχαήλ Πέσσα καθώς και η συναγωγή. Δεκάδες κάτοικοι τραυματίστηκαν. Ο πρώτος νεκρός ήταν ένας χριστιανός, ο φούρναρης Λεωνίδας Παππάς, ο οποίος πυροβολήθηκε στην κοιλιά, καθώς προσπαθούσε να προστατέψει τους φίλους του ισραηλίτες από την οργή των

²³³ Pierron, όπ. π., σ. 220

²³⁴ Flemming, όπ. π., σ. 149

²³⁵ *Μακεδονία*, 29-6-1931, (Τίτλος κυρίου άρθρου: «Οι Εβραίοι προκάλεσαν χτες αιματηρά επεισόδια. Ας τελειώνουμε με αυτούς»), βλ. και Pierron, όπ. π., σ. 221

²³⁶ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, όπ. π., σ. 485

²³⁷ Ας σημειωθεί ότι ο όχλος δεν κινήθηκε μόνο εναντίον του συνοικισμού του Κάμπελ αλλά και σε άλλες περιοχές όπως στις εβραϊκές εργατογειτονιές Ρεζί και Βαρδάρη.

²³⁸ Pierron, όπ. π., σ. 221

ταραχοποιών²³⁹. Πέντε άτομα, μεταξύ των οποίων δύο στρατιώτες και μία γυναίκα τραυματίστηκαν.

Το ίδιο βράδυ δέχτηκε δολοφονική επίθεση και η συνοικία 151²⁴⁰. Ο Ισραηλίτης Λεόν Βιντάλ σκοτώθηκε με σφαίρα στο στήθος. Στη συνοικία του Χαριλάου, επίσης, τριάντα άτομα πολιορκήσαν και κατέλαβαν τη συναγωγή²⁴¹. Η φωτιά επεκτάθηκε και στα άκρα του συνοικισμού, στα αποκαλούμενα "Καναρίνια". Ο πανικός που προκλήθηκε κατέστησε το έργο της κατάσβεσης πολύ δύσκολο, με αποτέλεσμα να αποτεφρωθούν τελικά 20 σπίτια και να μείνουν άστεγοι περίπου 100 Εβραίοι, στην πλειοψηφία τους φτωχοί βιοπαλαιστές²⁴². Στα οδοφράγματα που χώριζαν τους εβραϊκούς από τους προσφυγικούς οικισμούς, έγιναν πραγματικές μάχες ενώ ο ρόλος της αστυνομίας και του Όρχου της Αεροπορίας που κλήθηκε να βοηθήσει ήταν τουλάχιστον αμφιλεγόμενος²⁴³. Επιθέσεις έγιναν και σε άλλες δύο γειτονιές, αλλά εκεί οι κάτοικοι κατάφεραν να τις αποκρούσουν.

Την επομένη διαμαρτυρήθηκε έντονα η Ισραηλιτική κοινότητα στην κυβέρνηση ενώ παράλληλα μία ομάδα 200 κομμουνιστών της Θεσσαλονίκης διαδήλωσε με συνθήματα κατά των ΕΕΕ και της κυβέρνησης.²⁴⁴ Κατευθύνθηκαν, μάλιστα, προς το Διοικητήριο για να επιδώσουν ψήφισμα που ζητούσε, για πρώτη φορά, τη διάλυση της ΕΕΕ. Το επόμενο βράδυ χαράχθηκαν στις πόρτες εβραϊκών σπιτιών μυστηριώδη σήματα "Κ". Είναι γνωστό ότι το σήμα αυτό σημαίνει "ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΕΣΑΙ", και χρησιμοποιήθηκε πολύ από διάφορες τρομοκρατικές οργανώσεις και κυρίως στη Βουλγαρία. Η κίνηση αυτή σε συνδυασμό με διάφορες απειλητικές επιστολές που στάλθηκαν σε εβραϊκά σπίτια επαύξησε ακόμη περισσότερο την ανησυχία και την ανασφάλεια στους Ισραηλίτες:

«Οι Ισραηλίται εξακολουθούν να είνε τρομοκρατημένοι παρ'όλας δε τας προτροπάς των αρχών αρνούνται να επανέλθουν εις τας οικίας των. Εις την μεγάλην των ανησυχίαν συμβάλλουν ωρισμένα μυστηριώδη όπως δύναται να τα χαρακτηρίση κανεις γεγονότα, τα οποία δίδουν την εντύπωσιν ότι υπάρχει φόβος να επαναληφθή μία νέα νύξ Αγίου Βαρθολομαίου. Ούτω εις τας θύρας των οικιών πολλών Ισραηλιτών εχαράχθη κατά τρόπον μυστηριώδη το στοιχείον του αλφαβήτου Κ. Είνε γνωστόν ότι το σήμα τούτο σημαίνει "ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΕΣΑΙ". Χρησιμοποιείται πολύ από τας τρομοκρατικές οργανώσεις και μάλιστα εν Βουλγαρία όπου οι προγραφόμενοι

²³⁹ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, όπ. π. σ. 486, Ακρόπολις, 1-7-1931: «Εις το Δημοτικόν Νοσοκομείον απεβίωσε την μεσημβρίαν, υποκύψας εις τα τραύματα του, ο Λεωνίδας Παππάς, εκ των τραυματίσθέντων υπό των δολοφονικών σφαιρών των εβραίων εις τον συνοικισμό Κάμπελ. Ο αποθανών ήτο 35 ετών, ράπτης το επάγγελμα, ο δε θάνατος του εξηρέθισε τα πνεύματα εις βαθμόν τοιούτων, ώστε να υφίστανται σοβαροί φόβοι ότι θα επαναληφθούν οι έκτροποι σκηναί»

²⁴⁰ Αιμ. Δημητριάδης, όπ. π., σ. 304

²⁴¹ Pierron, όπ. π., σ. 22

²⁴² *Μακεδονικά Νέα*, 1-7-1931

²⁴³ Μαργαρίτης, όπ. π., σ. 62

²⁴⁴ Οι κομμουνιστές κατηγορούσαν τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας Στυλιανό Γονατά ως ηθικό αυτουργό του εμπρησμού και το ότι υπήρξε ο αφανής οργανωτής της φασιστικής ιδεολογίας στη βόρεια Ελλάδα. Βλ. Φοίβος Γρηγοριάδης, *«Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935»*, τ.3, Κεδρηνός, Αθήνα 1972, σ. 262-263

προειδοποιούνται με το μυστηριώδες αυτό Κ. Σήμερα την πρωίαν εγνώσθη χωρίς όμως να διαπιστωθή ότι τα μυστηριώδη Κ εχάραζαν εις τας θύρας των Ισραηλιτών εκείνων οι οποίοι δεν τους επλήρωναν τακτικά. Η εκδοχή αυτή γίνεται αποδεκτή μάλλον και εκ μέρους των αρχών, καταβαλλομένης ούτω προσπαθείας δια την καθυσύχασιν του εβραϊκού στοιχείου. Εξ'άλλου κατά τας υπάρχουσας πληροφορίας πολλοί Εβραίοι έλαβον απειλιτικές επιστολάς δια των οποίων διατάσσονται να εγκαταλείψουν την Θεσσαλονίκην εντός ωρισμένου χρονικού διαστήματος. Ως ποινή της παρακοής εις την διαταγήν αυτήν ορίζεται ο θάνατος. Οι λαβόντες τας επιστολάς αυτάς είνε, κατά το πλείστον σημαίνοντες Ισραηλίται.»²⁴⁵

Τις επόμενες μέρες οι κάτοικοι τρομαγμένοι εγκατέλειψαν την ρημαγμένη συνοικία κι αναζήτησαν καταφύγιο σε κοινοτικά κτήρια του κέντρου, χωρίς ποτέ να επιστρέψουν στις εστίες τους. Σε επίπεδο τοπικών αρχών γίνονταν συζητήσεις για ενδεχόμενη επιβολή στρατιωτικού νόμου, ενώ ο Γενικός Διοικητής²⁴⁶ και οι στρατιωτικές δυνάμεις της Θεσσαλονίκης ήταν αντίθετοι, θεωρώντας ότι πιθανόν το μέτρο αυτό θα όξυνε περισσότερο την κατάσταση και ότι ήταν δύσκολο να επιβληθεί «*par ces temps de chaleurs*»²⁴⁷. Χαρακτηριστικό της κατάστασης αυτής αποτελεί το απόσπασμα της εφημερίδας *Νέα Αλήθεια*:

«Ερωτηθείς κατόπιν ο Γενικός Διοικητής αν πρόκειται να κηρύξη τον στρατιωτικόν Νόμον, ως εγγράφη υπό των πρωϊνών εφημερίδων, ανεκοίνωσε ότι δεν συντρέχουν οι εκ του Συντάγματος προβλεπόμενοι όροι προς κήρυξιν του Στρατιωτικού Νόμου... Εκτός τούτου, έχω την γνώμη, ότι το τοιούτον... θα επέφερε την οικονομικήν κρίσιν...»

Την ίδια μέρα η *Νέα Αλήθεια* γράφει :

«Να συγκρατήσωμεν τας φιλονείκους διαθέσεις μας. Επιβάλλεται εις όλους να το κάμωμεν αυτό δια την ησυχίαν και την γαλήνην της χώρας, η οποία δοκιμάζεται σήμερα από τα μύρια επακόλουθα της γενικής κρίσεως»²⁴⁸.

Μόλις έλαβε την αναφορά του διευθυντή της αστυνομίας Καλοχριστιανάκη σχετικά με τα γεγονότα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος συσκέφθηκε με τον υπουργό Εσωτερικών Λιδωρίκη και τον γραμματέα της Γενικής Διοίκησης της Μακεδονίας Καλλιγά, ο οποίος πήγε στην πρωτεύουσα από τη Θεσσαλονίκη ειδικά για το σκοπό

²⁴⁵ Ακρόπολις, 2-7-1931 τίτλος άρθρου: «Οι Εβραίοι περιμένουν Νύκτα του Αγίου Βαρθολομαίου. Τα μυστηριώδη σήματα "Κ" που επισημαίνουν τα σπίτια των.», 3-7-1931, *Εστία*, 2-7-1931, Πατρίς, 5-7-1931, «Εξηκριβώθη ότι η επισήμανσις μερικών εβραϊκών οικιών εγένετο υπό κομμουνιστών. Συνελήφθη δε υπό των οργάνων παίς όστις προέβαινε εις την επισήμανσιν, συγχρόνως συνελήφθησαν πέντε Έλληνες ενεχόμενοι εις τον εμπρησμόν.

²⁴⁶ Ο Γονατάς, γνωστός από τη συμμετοχή του στο κίνημα του 1922 με τους Κονδύλη, Πάγκαλο και Πλαστήρα, είχε τη φήμη του σκληρού και άμεμπτου αξιωματικού. Αρνήθηκε να κηρύξει στρατιωτικό νόμο.

²⁴⁷ *Νέα Αλήθεια*, 30-6-1931

²⁴⁸ *Νέα Αλήθεια*, 30-6-1931

αυτό.²⁴⁹ Στη σύσκεψη αποφασίστηκε να τεθεί στη διάθεση του Γενικού Διοικητή το Γ' Σώμα Στρατού και να κυκλοφορούν περίπολοι σε ολόκληροι την πόλη, ώστε να φρουρούν τις περισσότερες εκτεθειμένες εβραϊκές συνοικίες.

Παράλληλα, έφτασαν στη Θεσσαλονίκη ο υπουργός Αεροπορίας Ζάννας και ο υπουργός Δικαιοσύνης Αβραάμ²⁵⁰. Ο πρώτος ήταν επιφορτισμένος προσωπικά από τον Βενιζέλο να καθησυχάσει τον ισραηλιτικό πληθυσμό. Για το λόγο αυτό ήλθε αμέσως σε επαφή με τους υπεύθυνους της κοινότητας και υποσχέθηκε την άμεση αποζημίωση των θυμάτων καθώς και την απελευθέρωση δεκαεπτά ισραηλιτών που συνελήφθησαν κατά τη διάρκεια των ταραχών²⁵¹. Από την μεριά του, ο Αβραάμ διέταξε τον εισαγγελέα να επιληφθεί αμέσως της υπόθεσης, ώστε οι ένοχοι να συλληφθούν και να δικασθούν το ταχύτερο.

Την 1^η Ιουλίου, μάλιστα, ο υπουργός Δικαιοσύνης παραχώρησε ειδική ακρόαση στο συμβούλιο της εβραϊκής κοινότητας κατεστραμμένη συνοικία, με συνοδεία τον Γονατά. Ο Γενικός διοικητής Γονατάς κάλεσε τους διευθυντές όλων των εφημερίδων, προκειμένου να τους διαβεβαιώσει ότι αρχές θα κάνουν ό,τι μπορούν για να εντοπίσουν, να δικάσουν και να καταδικάσουν τους ταραχοποιούς. Οι δυνάμεις της αστυνομίας ενισχύθηκαν και πήραν διαταγή να πυροβολούν κάθε άτομο, ξένο προς τις εβραϊκές συνοικίες, που θα προσπαθεί να εισχωρήσει σε αυτές. Επιπλέον, ζητήθηκε από τον τύπο να καταβάλει κάθε προσπάθεια ώστε να ηρεμήσουν τα πνεύματα. Τέλος, απευθύνθηκε προειδοποίηση προς τους επικεφαλής των εθνικιστικών οργανώσεων, οι οποίοι υποσχέθηκαν ότι θα επιδείξουν μετριοπάθεια, ακολουθώντας τις υποδείξεις των αρχών²⁵².

Μετά το πογκρόμ έγινε ολότελα καθαρό στην εβραϊκή κοινότητα, ήδη βαριά χτυπημένη από τις διακρίσεις και την καταστροφή του '17, ότι ήταν παγιδευμένη σε μια απελπιστική κι επικίνδυνη κατάσταση. Οι φτωχοί και ανίσχυροι να αντιδράσουν Εβραίοι κάτοικοι του Κάμπελ, μέσα από το παραμορφωτικό φακό της άπειρης συνείδησης των προσφύγων οπαδών των εθνικιστικών οργανώσεων, αντιμετωπίστηκαν σαν τα αντιπροσωπευτικά υποκείμενα μιας τάξης προνομιούχου που ευθυνόταν για την κρίση που έπληττε στην πραγματικότητα τους ίδιους.

Η αστυνομία συνέλαβε για τα επεισόδια 26 άτομα- οι περισσότεροι εκ των οποίων πόντιοι πρόσφυγες- που παραπέμφθηκαν σε δίκη μαζί με τα ηγετικά στελέχη της ΕΕΕ, Γ. Κοσμίδη και Γ. Χαριτόπουλο «ότι δια των προκληρύνσεων διέσπειραν αμοιβαία διχόνοια μεταξύ των δύο στοιχείων», και τον αρχισυντάκτη της *Μακεδονίας* Νίκου Φαρδή που κατηγορήθηκε ως ηθικός αυτουργός «ότι εξήγειρεν την αμοιβαίαν εχθροπάθειαν δια της εν τη Μακεδονία αρθρογραφίας του». Ο εμπρησμός της συνοικίας του Κάμπελ τραυμάτισε ανεπανόρθωτα τις ελληνοεβραϊκές σχέσεις και οδήγησε 10.000 Εβραίους της Θεσσαλονίκης στο δρόμο της μετανάστευσης προς διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις και την Παλαιστίνη²⁵³. Οι

²⁴⁹ Pierron, όπ. π., σ. 222

²⁵⁰ Ο οποίος παρά το όνομα του ήταν ορθόδοξος, πελοποννησιακής καταγωγής.

²⁵¹ Αιμ. Δημητριάδης, όπ. π., σ. 308, *Πατρίς*, 2-7-1931, «Το Υπουργείο Οικονομικών διέθεσε 500 χιλιάδες δραχμών προς ανέγερσιν των καιόντων παρατηγμάτων του συνοικισμού Κάμπελ.

²⁵² Pierron, όπ. π., σ. 222-223

²⁵³ Βλ. Steve Bowman, «Jews in wartime Greece», *Jewish Social Studies*, 48/1 (1986), σ. 48

συνθήκες οικονομικής κρίσης και ανασφάλειας επηρέαζαν τα φτωχά λαϊκά στρώματα και τον προσφυγικό πληθυσμό που ζούσε εξαθλιωμένος και γρήγορα στράφηκε εναντίον του εύκολου στόχου, «των πλουσίων φιλότουρκων Εβραίων». Ακόμα και οι προσπάθειες προστασίας της σεφαρδίτικης κοινότητας από την ελληνική κυβέρνηση, προσέκρουαν συχνά στις αγκυλώσεις της κρατικής μηχανής και τον διοικητικό μηχανισμό των υπαλλήλων της, που προέτασσαν τον κρατικό έλεγχο και τα συμφέροντα τους από τη διακηρυγμένη αναγκαιότητα της ισονομίας.

Το προεδρείο της Μακαμπί κατήγγειλε αργότερα ότι ανάμεσα στους "εμπρηστές" υπήρχαν νέοι των ΕΕΕ, της *Αντικομμουνιστικής Οργάνωσης Μακεδονίας-Θράκης* και πρόσφυγες των συνοικισμών Τούμπας, Καλαμαριάς και Σέδες.

Κατά τις επόμενες ημέρες τα επεισόδια μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων γενικεύθηκαν με αποτέλεσμα το ενδεχόμενο επιβολής στρατιωτικού νόμου να τεθεί εκ νέου²⁵⁴. Τελικά στις 2 Ιουλίου η αναστάτωση που προκλήθηκε, θεωρήθηκε συμβάν λήξαν²⁵⁵, εκτονώθηκε και η γενική διοίκηση διέθεσε το ποσό των 500.000 δρχ. για την επισκευή των κατεστραμμένων παραπηγμάτων²⁵⁶ στις οποίες προστέθηκε και μία ενίσχυση που ψήφισε το δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Παράλληλα οι αρχές της πόλης έκαναν έκκληση στους Εβραίους να επιστρέψουν στις εστίες²⁵⁷ τους. Οι μαρτυρίες των ισραηλιτών σχετικά με την ηρεμία που επιβλήθηκε στη Θεσσαλονίκη την επομένη των ταραχών στο συνοικισμό Κάμπελ προκάλεσαν υποψίες σχετικά με τα μελλοντικά σχέδια των ταραχοποιών στοιχείων²⁵⁸.

Ο εβραϊκός πληθυσμός, έχοντας συναίσθηση της σοβαρότητας των γεγονότων, και ζώντας εδώ και πολύ καιρό σε μία ατμόσφαιρα βαριά και δηλητηριασμένη από τα δημοσιεύματα ενός επιθετικού και εμπαθούς τύπου, φοβόταν²⁵⁹ την επανάληψη του πογκρόμ του Κάμπελ και ιδιαίτερα οι κάτοικοι των περιφερειακών συνοικιών, οι οποίοι άρχισαν να τις εγκαταλείπουν και να εγκαθίστανται στο κέντρο της πόλης, ελπίζοντας ότι έτσι θα προφυλάσσονταν από τις επιθέσεις των εθνικιστικών ομάδων και δη της ΕΕΕ. Μάλιστα, λόγω της ανασφάλειας και του φόβου, αρκετοί Ισραηλίτες επισκέφτηκαν προξένους ξένων χωρών και ζήτησαν προστασία καθώς και άδεια να υψώσουν ξένες σημαίες στα σπίτια τους²⁶⁰. Άλλοι δε προτίμησαν εξοπλιστούν και να ετοιμαστούν για περαιτέρω κλιμάκωση των ταραχών. Πιο συγκεκριμένα:

«Κατά τας πληροφορίας, σήμερον αρκετοί Ισραηλίται εξωπλίζοντο πυρετωδώς, προβαίνοντες εις την αγοράν περιστροφών και φυσιγγίων, προς εξοπλισμόν των

²⁵⁴ Fleming, όπ. π., σ. 154

²⁵⁵ *Νέα Αλήθεια*, 2-7,3-7,4-7-1931 και *Μακεδονία*, 3-7-1931 και *Πρωΐα*, 2-7 – 3-7-1931

²⁵⁶ *Νέα Αλήθεια*, 1-7-1931

²⁵⁷ *Νέα Αλήθεια*, 1-7-1931: «Οι Ισραηλίται, οι οποίοι εξεκένωσαν υπό το κράτος πανικού τους συνοικισμούς των, πρέπει να επανέλθουν εις αυτούς, διότι έπαυσε πλέον κάθε κίνδυνος», βλ. και *Μακεδονία*, 3-7-1931

²⁵⁸ Pierron, όπ. π., σ. 223

²⁵⁹ Λέγεται ότι περισσότερα από 1.500 άτομα – γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι- αναζήτησαν καταφύγιο στα εβραϊκά σχολεία. Pierron, όπ. π., σ. 223

²⁶⁰ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, όπ. π., σ. 485-486

*‘‘ομάδων αυτοαμόνης’’, τας οποίας συνέστησαν σήμερον προς φρούρησιν των συνοικισμών των. Η κατάστασης είνε εξαιρετικά έκρυθμος.»*²⁶¹

Για ακόμη μία φορά η προσφυγιά έγινε η μόνη ουσιαστική διέξοδος σωτηρίας κι ένα μεγάλο κύμα μετανάστευσης αποψίλωσε ακόμη περισσότερο την εβραϊκή κοινότητα²⁶². Η ισραηλιτική κοινότητα με ανακοινώσεις στον τοπικό Τύπο απάλλαξε τις αστυνομικές και δικαστικές αρχές της συμπρωτεύουσας από τις όποιες ευθύνες καταλογίσθηκαν σε αυτές. Παράλληλα η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης μέσω του Ελληνικού τύπου τέθηκε και δημόσια υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας και αποδοκίμασε κάθε υπόνοια που αμφισβητούσε την άποψη αυτή:

*«Το διοικητικόν Συμβούλιον της Ισραηλιτικής Κοινοτήτος απηύθυνε σήμερον εις την Διεύθυνσιν Τύπου του Υπουργείου των Εξωτερικών το εξής τηλεγράφημα: Μέσω του Ελληνικού Τύπου περιήλθεν εις γνώσιν της Ισραηλιτικής κοινότητος Θεσσαλονίκης δημοσίευμα της εν Σόφια βουλγαρικής εφημερίδος ‘‘Μακεδόνια’’. Δι’ ου ρίπτεται υπαινιγμός εναντίον μερίδος του Ισραηλιτικού πληθυσμού Θεσσαλονίκης ως ευνοούσης δήθεν την αυτονόμισιν της Ελληνικής Μακεδονίας. Το διοικητικόν Συμβούλιον της Κοινοτήτος, διερμηνεύουν εν προκειμένω τα ομόθυμα αισθήματα των Ισραηλιτών της πόλεως μας, διαμαρτύρεται εντόνως κατά του συκοφαντικού δημοσιεύματος και αποδοκιμάζει μετ’αγανακτήσεως πάσαν προσπάθειαν και πάσαν χωριστικήν διάθεσιν εις βάρος του Ελληνικού Κράτους. Δράττεται της ευκαιρίας, όπως διακηρύξει ότι από του έτους 1913, οπότε και επισήμως ο Εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης ετάχθη υπέρ της Ελληνικότητος της Μακεδονίας, δια του προς την Συνδιάσκεψιν του Λονδίνου διαβήματος του τότε Αρχιραββίνου Ιακώβ Μείρ, οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης συνήνωσαν τας τύχας των αρρήκτως μετά της Ελληνικής Πατρίδος, την οποία, ως φιλόνομοι πολίται, υπηρετούν και είνε πρόθυμοι να υπερασπίσουν εναντίον πάσης ξένης επιβουλής.»*²⁶³

Επιπροσθέτως, η Ισραηλιτική κοινότητα ζήτησε επίσημα να επιταχυνθούν οι ανακρίσεις ως προς τη δράση της Μακαμπί και παράλληλα δήλωσε ότι αν αποδειχθούν οι υπονομευτικές ενέργειες της εις βάρος της Ελλάδας αφενός θα τιμωρηθούν άμεσα οι υπεύθυνοι και αφετέρου θα διαλυθεί το σωματείο. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

²⁶¹ *Ημερήσιος Τύπος*, 1-7-1931

²⁶² *Ακρόπολις*, 1-7-1931: «Εκ του φόβου επαναλήψεων σκηνών, παρετηρήθη καθόλην την ημέραν της σήμερον αθρόα εκκένωσις των ακραίων ισραηλιτικών συνοικισμών. Οι μετακινούμενοι συναπεκόμιζον και τα έπιπλα των και κατευθύνοντο εις την πόλιν, πλησίον των συγγενών των ή εις την συναγωγήν όπου και διέμενον. Επίσης, πολλοί Ισραηλίται ανεχώρησαν εις την Λάρισσαν, βόλον και άλλους λιμένας δια των ατμοπλοίων, τα οποία απέπλευσον σήμερον.» , *Η Ελληνική*, 1-7-1931: «Όλοι οι ισραηλιτικοί συνοικισμοί την εβδόμην εσπερινή εγκαταλείφθησαν, συγκεντρωθέντων των κατοίκων των εις τα ισραηλιτικά κατάστηματα. Ουδείς έχει εμπιστοσύνην εις τα κυβερνητικάς ενεργείας. Πλούσιοι Εβραίοι ανεχώρησαν εντεύθεν δι’ Αθήνας και Ευρώπην, δια ν’αποφύγουν τον κίνδυνο.»

²⁶³ *Εστία*, 3-7-1931 τίτλος άρθρου: Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας»

«Η επιτροπή, αφού διετράνωσε την απόλυτην εμπιστοσύνην της προς τας αρχάς Θεσσαλονίκης, δια την στάσιν των οποίων ουδέν παράπονον εξέφρασεν, εξήτησε, όπως επιταχυνθή η διενέργεια ανακρίσεως κατά της δράσεως των ‘Μακαμπί’ επί παραβάσει του ιδιωνύμου. Εδήλωσε δε ότι δέχεται, αν αποδειχθή η ενοχή των δι’υπονομευτικὰς κατά της Ελλάδος ενέργειας, όχι μόνον να τιμωρηθούν οι υπεύθυνοι, αλλά και να διαλυθή το σωματεῖον.»²⁶⁴

Ωστόσο αργότερα ο Γονατάς²⁶⁵ κατηγορήθηκε ως ηθικός αυτουργός για τον εμπρησμό του συνοικισμού. Λίγο μετά απομακρύνθηκε από τη γενική διοίκηση Μακεδονίας και ανέλαβε την προεδρία της Γερουσίας στην Αθήνα. Ο συνοικισμός Κάμπελ μετονομάσθηκε σε συνοικισμό Στυλιανού Γονατά και αυτό αποδίδεται στην επιρροή που ασκούσε η ΕΕΕ στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης.

²⁶⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 2-7-1931

²⁶⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Στυλιανός Γονατάς είχε στενές σχέσεις με την ΕΕΕ. Ενδεικτικό γεγονός αποτελεί ο χαιρετισμός του ίδιου στα εγκαίνια του κέντρου της ΕΕΕ στη Θεσσαλονίκη από τη θέση του ως Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας επί της κυβερνήσεως Βενιζέλου.

II. Ο ρόλος της εφημερίδας *Μακεδονία* και η αντιεβραϊκή της στάση

Ο ρόλος που η εφημερίδα *Μακεδονία*²⁶⁶ διαδραμάτισε κατά τη διάρκεια των ταραχών, μοιάζει να ευθύνεται αρκετά τόσο για την εκδήλωσή τους, όσο και για την τροπή την οποία πήραν²⁶⁷. Δεν είναι, άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι ο αρχισυντάκτης της *Μακεδονίας*, Νίκος Φαρδής, κατηγορήθηκε ως ηθικός αυτουργός του πογκρόμ, μολοντί αθωώθηκε στη δίκη που διεξήχθη ύστερα. Καθημερινά δημοσιεύματα με πηχάιους τίτλους και άρθρα εμπρηστικά και προκλητικά εναντίον της Ισραηλίτικης κοινότητας όξυναν αρκετά τα πνεύματα. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι αυτή η αντιεβραϊκή στάση της εφημερίδας δεν ήταν εφήμερη και πρόσκαιρη. Τουναντίον, από το 1911 που ιδρύθηκε η *Μακεδονία* έγινε γνωστή για την αντιεβραϊκή αρθρογραφία της.

Σε πρώτη φάση, ο αντι-Εβραϊσμός της αντικατόπτριζε τον ανταγωνισμό της εβραϊκής κοινότητας με τον ελληνισμό της Θεσσαλονίκης, και ιδίως το Βενιζελικό τμήμα του. Οι Βενιζελικοί της Θεσσαλονίκης δυσφορούσαν με το γεγονός ότι η εβραϊκή ψήφος πήγαινε στους μοναρχικούς- παρά τα μέτρα που έπαιρνε ο Βενιζέλος για να καλοπιάνει την εβραϊκή κοινότητα. Κορύφωμα αυτής της εποχής ήταν το άρθρο της εφημερίδας την επόμενη των μοιραίων εκλογών της 1ης Νοεμβρίου «*Εβραίοι και Τούρκοι κατά Βενιζέλου*». Ο τίτλος αναφέρεται μεν στα πρώτα αποτελέσματα σε λίγα εκλογικά τμήματα της πόλης της Θεσσαλονίκης- αλλά ο μεγάλος τίτλος δεν αφήνει αμφιβολίες για τα συναισθήματα του βενιζελικού αρχισυντάκτη. Μια μέρα αργότερα, όταν πια ήταν σίγουρο ότι ο Βενιζέλος είχε χάσει τις εκλογές, ακόμη και στην εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, η εφημερίδα αυτή μιλάει για ενθουσιώδεις διαδηλώσεις εβραίων- «*ούτε όταν έπεσαν τα Τείχη της Ιερικούς υπό τους ήχους των σαλπίγγων του Ιησού του Ναυή, ούτε όταν ανεκηρύχθη η αυτονομία της Παλαιστίνης, δε διαδήλωσαν οι Ισραηλίτες συμπολίτες με τόσο ενθουσιασμό- εθίγοντο βλέπετε και αυτοί από την τυραννία του Βενιζέλου και επρόκειτο για ημέραν λυτρώσεως*»²⁶⁸. Η είδηση αυτή όμως δεν ανταποκρίνεται καθόλου στο περιεχόμενο των εβραϊκών εφημερίδων, οι οποίες αναφέρουν τα αποτελέσματα των εκλογών σε εσωτερικές σελίδες και ασχολούνται κυρίως με τους πυροπαθείς του 1917 και το μεγάλο κύμα μετανάστευσης από την Πόλη.

Άλλωστε, και η *Μακεδονία* τρεις μέρες αργότερα παραδέχεται ότι η μικρή πλειοψηφία του Βενιζέλου στην πόλη της Θεσσαλονίκης εξανεμίζεται μπρος στην ολοκληρωτική ήττα του σε όλη την υπόλοιπη εκλογική περιφέρεια²⁶⁹. Η θεωρία,

²⁶⁶ Flemming, όπ. π., σ. 148, βλ. και Pierron, όπ. π., σ. 214-221

²⁶⁷ *Νέα Αλήθεια*, 3-7-1931: «Συνιστώ εις τον τύπον της Θεσσαλονίκης όπως δια της αρθρογραφίας του συντελέσει εις την άρσιν της δημιουργηθείσης δυσaráστου καταστάσεως». *Ελεύθερον Βήμα*, 4-7-1931: «Ο υπουργός της δικαιοσύνης κ. Αβραάμ... ετόνισε ότι εκ των κυρίων αιτίων των προκαλεσάντων τας ταραχάς της Θεσσαλονίκης είναι και η ερεθιστική αρθρογραφία των ισραηλιτικών γαλλοφώνων εφημερίδων της Θεσσαλονίκης και μερίδος του ελληνικού τύπου».

²⁶⁸ *Μακεδονία*, 2-11-1920

²⁶⁹ *Μακεδονία*, 5-11-1920

όμως, ότι ο Βενιζέλος έχασε λόγω της εβραϊκής ψήφου εξακολουθεί να επανεμφανίζεται μέχρι και σήμερα σε διάφορες εκδόσεις.

Το αντιεβραϊκό παραλήρημα της εφημερίδας *Μακεδονία* αποτέλεσε την αφορμή για την εκδηλώση του πογκρόμ όπου στο πρωτοσέλιδο άρθρο της στις 20 Ιουνίου 1931, χρησιμοποιώντας άκρως εμπρηστικό²⁷⁰ λόγο κατηγόρησε τους Μακαμπή ότι δια του αντιπροσώπου τους στο συνέδριο στη Σόφια υποστήριζαν τις βουλγαρικές αξιώσεις για την αυτονομία της Μακεδονίας²⁷¹, δικαιολογώντας έτσι τους φόβους κάποιων για διεξαγωγή αντεθνικής προπαγάνδας.

«Προ ενός ακριβώς έτους είχε γραφεί εις τα βουλγαρικά φύλλα, ότι κατά το έκτακτον συνέδριον της Μακεδονικής επαναστατικής οργανώσεως, το οποίο συνεκροτήθη εις την Σόφιαν, είχαν λάβει μέρος και Ισραηλίται αντιπρόσωποι των Μακαμπή, οι οποίοι λαβόντες τον λόγον εξήραν την δράσιν των Βουλγάρων κομιτατζήδων και τάσσονται παρά το πλευρόν τούτων δια τον αγώνα της αυτονομήσεως της Μακεδονίας».

Η ίδια εφημερίδα με εμπρηστικό της άρθρο στις 25-6-1931 όξυνε περισσότερο την κατάσταση.

«Όταν ο Σοφολογιώτατος Αρχιραββίνος Σόφιας ύψωνε τας χείρας του προς τον Ύψιστον και παρεκάλει τον Ιεχωβά να απελευθερώση την Μακεδονίαν από την σκλαβιά των Ελλήνων και όλοι παριστάμενοι Ισραηλίται της Βουλγαρίας τον ηκολούθουν, ο κ. Κοέν δεν ησθάνθη καμμίαν περιέργειαν να ερωτήσει τι συμβαίνει. Και αν τυχόν ο κ. Κοέν, ο τρομερός αυτός φιλλέλην δεν αντελήφθη εντός της αιθούσης τα γενόμενα δεν έτυχε τάχα να αναγνώσει την επομένη εις την γαλλόφωνον ‘Βουλγαρία’ της Σόφιας; Μπορεί επιτέλους να υποστηριχθεί σοβαρώς, ότι ένας αντιπρόσωπος ενός συνεδρίου δεν αντελήφθη... μίαν απόφασιν τόσον σοβαρού πολιτικού περιεχομένου... θίγουνσαν τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας, την οποίαν αντιπροσώπευε;»²⁷²

Άλλωστε η ίδια εφημερίδα κατηγορεί επανειλημμένως τους Εβραίους ότι δραματοποίησαν τα γεγονότα, τηλεγραφώντας στις ξένες εφημερίδες και στις ξένες οργανώσεις «... ότι σφάζονται, ότι καίονται, ότι ευρίσκονται εν διωγμώ»²⁷³, δίνοντας έτσι αφορμή στον ξένο τύπο να κατηγορήσει το ελληνικό κράτος για οργανωμένο αντισημιτικό κίνημα. Αντίστοιχη άποψη περί δραματοποίησης και υπερβολής εκφράζει και το *Ελεύθερον Βήμα*²⁷⁴.

Από όλο αυτό το ειδησεογραφικό σύμφυρμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η επιλογή και η οργάνωση των διαφόρων λεκτικών σχημάτων, οι

²⁷⁰ Fleminnng, όπ. π., σ. 148

²⁷¹ Στο ίδιο σ. 153

²⁷² *Μακεδονία*, 25-6-1931

²⁷³ *Μακεδονία*, 26-6-1931

²⁷⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931, Στο σημείο αυτό ταυτίζεται πλήρως με την εφημερίδα *Μακεδονία* όπου ύστερα από το πογκρόμ, κατηγορεί μερίδα του ισραηλιτικού τύπου ως υπερευαίσθητου και υπερβολικού που για, σχετικά, ασήμαντους λόγους κακολογεί με την πρώτη ευκαιρία στο εξωτερικό την ελληνική κοινωνία και πολιτεία για αντισημιτισμό

φράσεις που στέκονται αυτόνομα ως τίτλοι²⁷⁵, η περιγραφή και η ανάλυση των γεγονότων, τα σχόλια που καταγράφονται και ο λόγος που χρησιμοποιείται. Τα στοιχεία αυτά στο σύνολο τους και σε συνδυασμό με το θεσμικό και εμπειρικό πλαίσιο της εποχής φαίνεται να προσανατολίζουν την κρίση του αναγνώστη σε διεξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων, που να καθαγιάζουν το αντισημιτικό περιεχόμενο των δηλώσεων. Χωρίς να θεωρείται η ιδιαιτερότητα του γλωσσικού ιδιώματος ως το μοναδικό στοιχείο προσδιορισμού και ενδυνάμωσης της πολιτισμικής ταυτότητας της σεφαρδικής κοινότητας, το γεγονός ότι οι Ισραηλίτες δεν μίλαγαν ελληνικά αλλά λαντίνο (Ισπανοεβραϊκά) χρησιμοποιήθηκε για μία ακόμα πειστικότερη επιχειρηματολογία γύρω από το μη ελληνικό χαρακτήρα της εβραϊκής κοινότητας:

«Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης εμφανίζουν ένα ξενόγλωσσο και κακοήθες σύνολον ... το οποίον αναγιγνώσκει ξενόγλωσσον τύπον, συζητεί εις ξένην γλώσσαν ...ομιλεί περί 'αυτών των Ελλήνων και 'ημών' των Ισραηλιτών και εμφανίζει εις την μεγάλην του πλειονότητα το αλλόκοτον φαινόμενον ενός πλήθους που ενώ περιφέρεται εις την χώραν του και μεταξύ των συμπολιτών του, ζή νοερώς εις μίαν άλλην, και μέσων ξένων»²⁷⁶.

Μία τέτοια διαπίστωση αποτέλεσε σοβαρό έρεισμα για την εξαπόλυση κατηγοριών σχετικά με το ανθελληνικό χαρακτήρα των Εβραίων²⁷⁷, διευκολύνοντας έτσι την ευρεία απήχηση των δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Μακεδονία*.

Εντούτοις, οι κατηγορίες που εκφράζονταν μέσω του Τύπου απέφευγαν να προσβάλλουν τους Εβραίους εκείνους, των οποίων η εμπορική δραστηριότητα ήταν ζωτικής σημασίας για την πόλη. Ακόμα και αυτή η εφημερίδα *Μακεδονία* στις 26 Ιουνίου γράφει :

«Ημείς από της στήλης αυτής ουδέποτε διενοήθημεν να κατηγορήσωμεν ολόκληρον το Εβραϊκόν Έθνος ως συννυεύθυνον μίας ατιμίας εις βάρος της Ελλάδος...»²⁷⁸.

Πολλοί Εβραίοι επαινούνται για την πατριωτική τους συμπεριφορά²⁷⁹ και καλούνται να μη δώσουν συνέχεια σε ανούσια και μεμονωμένα συμβάντα, τα οποία

²⁷⁵ Η σημασία του ρόλου των τίτλων έγκειται στο ότι διαβάζονται πρώτα, συνοψίζουν το περιεχόμενο του κειμένου, και μολονότι δεν αποτελούν παρά μόνο μία υποκειμενική θεώρηση της πραγματικότητας, επηρεάζουν την ερμηνεία των γεγονότων εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού. Α. Van Dijk Teum, «Racism and the press», *Critical Studies in Racism and Migration*, London 1991, σ. 51

²⁷⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931

²⁷⁷ Αν και η γλωσσική ιδιαιτερότητα από μόνη τους δεν επαρκεί για την επισήμανση ξεχωριστού πολιτισμικού χαρακτήρα, η συστηματική καλλιέργεια της την καθιστά κυρίαρχο χαρακτηριστικό της εθνικής ταυτότητας. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992, σ. 142-155

²⁷⁸ *Μακεδονία*, 3-7-1931: «Η "Μακεδονία" απεκάλυψε μίαν είδησιν. Κατηγόρησε ένα πρόσωπον κι ένα σωματείον. Το πράγμα θα εσταματούσε εδώ, εάν εδίδοντο ωρισμένοι εξηγήσεις,. Δεν εδόθησαν αυτά και κατεβλήθη προσπάθεια να θεωρηθή, ότι επρόκειτο περί επιθέσεως καθ'ολοκλήρου του Ισραηλιτικού στοιχείου, του οποίου ημείς ουδέποτε διημφισβητήσαμεν την νομιμοφροσύνην».

²⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 26-6-1931: «Ο κ. βενιζέλος ωμίλησε μετ'αγανακτήσεως ...επ'ουδενί λόγω δυνάμεθα νε δεχθώμεν όπως δημιουργούν ζητήματα εις βάρος 60 χιλιάδων Ισραηλιτών, οίτινες είναι άριστοι πολίται και εργάται της προόδου δια τον τόπον».

προκαλούν κάποιοι «υδροκέφαλοι» και «ψευδοπατριώτες», αλλά να συμβάλουν ποικιλοτρόπως, ώστε να ξεπεραστεί η οξεία οικονομική κρίση. Όλες οι εφημερίδες δημοσιεύουν ανακοινώσεις Ισραηλιτών της μετριοπαθούς τάσεως²⁸⁰ που τόνιζαν την άμεμπτη συμπεριφορά του εβραϊκού στοιχείου, όσον αφορά στην ένδειξη σεβασμού απέναντι στους νόμους, την αφοσίωση του στην ελληνική πατρίδα, στον ελληνικό στρατό και τον ελληνικό ορθόδοξο κλήρο. Πολλά άρθρα αναφέρονταν τέλος στην επείγουσα ανάγκη συμφιλίωσης Χριστιανών και Εβραίων και αποκλιμάκωσης της υπάρχουσας έντασης²⁸¹. Άλλωστε η απεργία των αρτεργατών της Θεσσαλονίκης, την ίδια ακριβώς περίοδο με τον αναβρασμό στους εβραϊκούς συνοικισμούς, παρουσιάζεται μέσα από τα δημοσιεύματα εφημερίδων να έχει καταστεί σοβαρό πρόβλημα για την οικονομική ζωή της πόλης και τις δημοτικές της αρχές, και να ευθύνεται μερικώς για τυχόν ανεπάρκεια της αστυνομικής επέμβασης στην αποσόβηση των εμπρηστικών ενεργειών²⁸².

²⁸⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 7-7-1931: «Πιστεύσατε και διακηρύξατε. Οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης είναι επίσης πατριώται και αγαπούν την πατρίδα των Ελλάδα όπως όλοι οι Έλληνες», και βλ. Σκούρτης,, όπ. π., σ. 387-406

²⁸¹ *Νέα Αλήθεια*, 30-6-1931: «Η ησυχία της χώρας επαιτείται. Η ησυχία της χώρας κινδυνεύει. Έναντι της απειλής αυτής ... πρέπει να συγκρατήσωμεν τας φιλονείκους διαθέσεις μας ... να εξαφανίσωμεν και τα ίχνη ακόμη μιας κακής αναμνήσεως ... Και εκείνο που πρέπει να γίνη, ως ετονίσαμεν, εκείνο που πρέπει να συντελεσθή, εκείνο που πρέπει να επέλθῃ είναι η λήθη, η λήθη του κακού εφιάλτου, ο οποίος επεζήτησε να αιματοκυλήσῃ την ωραίαν πόλιν μας, και η επανοδος εις τα ημέρας της ηρέμου διαβιώσεως».

²⁸² *Πρωΐα*, 26-6-1931: «Η απεργία των αρτεργατών εξακολουθεί. Σήμερα εσημειώθησαν διάφορα επεισόδια μεταξύ απαργών και χωροφυλάκων ...», *Ελεύθερον Βήμα*, 4-7-1931: «... όσον αφοράν την ετέραν βεβαίωσιν ..οτι εις την ανεπάρκεια της αστυνομίας συνέβαλε και σύμπτωσις άλλων γεγονότων - όπως η αρτεργατική απεργία και το κλείσιμον των κλωστοϋφαντουργείων- μαζί με τας ταραχάς δεν πρόκειται να την αμφισβητήσωμεν».

III. Ο αντίκτυπος του πογκρόμ στον Τύπο

Το πογκρόμ του Κάμπελ και η εν γένει δράση των εθνικιστικών οργανώσεων και δη των Ε.Ε.Ε. απασχόλησε εντόνως την ελληνικό τύπο και όλες οι εφημερίδες, μεγάλες και μικρές, ασχολήθηκαν ενδελεχώς και προσπάθησαν αφενός να εντοπίσουν τους υπαίτιους και αφετέρου να ερμηνεύσουν το συμβάν αυτό.

Όπως ήταν φυσικό δεν αντιμετώπισαν όλες οι εφημερίδες ομοίως τα γεγονότα του Κάμπελ και τη δράση των Ε.Ε.Ε. Με βάση, λοιπόν, τη στάση που τήρησαν οι διάφορες εφημερίδες απέναντι στα του Κάμπελ και των Ε.Ε.Ε. θα μπορούσε να γίνει η εξής κατηγοριοποίηση: αφενός σε ένα μέρος του τύπου που πήρε θέση ευμενώς απέναντι στη δράση των εθνικιστικών οργανώσεων δικαιολογώντας και επομένως νομιμοποιώντας τη συμπεριφορά αυτή, επικροτώντας παράλληλα την κυβέρνηση και τις τοπικές αρχές για τη σωστή αντιμετώπιση των ταραχών και αφετέρου σε ένα άλλο μέρος του τύπου, σαφώς μικρότερο, που δεν πήρε θέση απέναντι στη δράση των εθνικιστών, με εξαίρεση την εφημερίδα *Ο Ριζοσπάστης*, αλλά κατηγορήσε και καταδίκασε αποκλειστικά και μόνο τις τοπικές αρχές και την πολιτεία για την αδράνεια, αμέλεια και αδιαφορία που επέδειξαν αποσιωπώντας τις ευθύνες των ΕΕΕ και των υπολοίπων εθνικιστικών οργανώσεων. Αξίζει όμως να σημειωθεί το γεγονός ότι η μερίδα του Τύπου που υπερασπίζεται την αντίδραση της πολιτείας και των τοπικών αρχών κατατάσσεται στη φιλοβενιζελική - φιλοκυβερνητική παράταξη ενώ η μερίδα του Τύπου που κατακρίνει και αποδοκιμάζει τη στάση που επέδειξαν οι αρχές κατατάσσεται στον αντικυβερνητικό Τύπο.

Η πρώτη κατηγορία, μάλιστα, θα μπορούσε να υποδιαιρεθεί σε τρεις συνιστώσε με την πρώτη να αποτελείται από τις εφημερίδες που διακριτικά δικαιολογούν και, εμμέσως πλην σαφώς, νομιμοποιούν τη δράση των ΕΕΕ και τα του Κάμπελ αλλά αποδίδοντας ένα μικρό μερίδιο ευθύνης στον υπερβολικό εθνικιστικό ζήλο που επέδειξαν οι οπαδοί των οργανώσεων αυτών. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι περισσότερες εφημερίδες συντηρητικού ή και ακόμη υπερσυντηρητικού χαρακτήρα, συχνά μάλιστα, φιλοβενιζελικές. Αυτές είναι οι *Νέα Αλήθεια*²⁸³, *Πρωΐα*, *Έθνος*²⁸⁴, *Ελεύθερον Βήμα*²⁸⁵, *Εστία*, οι οποίες κατά τη διάρκεια των ταραχών απέδιδαν κυρίως ευθύνες στους κομμουνιστές και Ισραηλίτες για την υποδαύλιση των εθνοτικών συγκρούσεων ενώ παράλληλα, σε μικρότερο όμως βαθμό, κατηγορούσαν την ένδειξη υπερβολικού εθνικιστικού ζήλου από τους οπαδούς των εθνικιστικών οργανώσεων. Αξίζει να σημειωθεί η διαφορά που παρουσιάζεται στα δημοσιεύματα τους στην αρχή των γεγονότων και στο τέλος τους. Την ακριβώς

²⁸³ Σύμφωνα με τον Κ. Μάγιερ (Ιστορία του ελληνικού τύπου, τόμ. Γ, Αθήνα 1960, σ. 40-52,) η *Νέα Αλήθεια* χαρακτηρίζεται ως φιλοβενιζελική φέρουσα τα διαπιστευτήρια μιάς εθνικιστικής εφημερίδας.

²⁸⁴ *Έθνος*, 3-7-1931 τίτλος άρθρου: «Ο ρόλος των κομμουνιστών»

²⁸⁵ Το *Ελεύθερον Βήμα* θεωρούνταν επίσης φερέφωνο του Κόμματος των Φιλελευθέρων (Κ. Μάγιερ, οπ. π., σ. 196-206, ενώ η *Πρωΐα* «εκρατήθη πάντοτε εις τα πλαίσια της μετριοπάθειας και της ευπρέπειας, χωρίς να υστερήσει εις αγώνας προς επικράτησιν των αντιβενιζελικών πολιτικών επιδιώξεων της» Μάγιερ, οπ. π., σ. 257-265

επομένη του πογκρόμ οι κατηγορίες βάρυναν αποκλειστικά τους κομμουνιστές και τους «προκλητικούς» Ισραηλίτες. Όταν όμως επανεξέτασαν τα γεγονότα, προσέδωσαν και ένα μερίδιο ευθύνης και στα μέλη των εθνικιστικών οργανώσεων.

Εξ αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα* στις 3 Ιουλίου 1931, το οποίο σε ανοιχτή επιστολή 'προς τους Θεσσαλονικείς Ισραηλίτας' πλην όλων των άλλων αφενός χαρακτηρίζει τους Ισραηλίτες ως ξενομανείς και φιλοκομμουνιστές και αφετέρου παίρνει θέση απέναντι στο ρόλο που διαδραμάτισε μερίδα του τοπικού τύπου, ελληνικού και μη, στον εκτροχιασμό της κατάστασης. Το *Ελεύθερον Βήμα* διαφέρει λίγο από τις υπόλοιπες εφημερίδες γιατί προσπαθεί και κρατά μία πιο μετριοπαθή στάση απέναντι στα γεγονότα, εκπροσωπώντας άτυπα τον επίσημο λόγο και άποψη των Φιλελεύθερων. Παρόλα αυτά δεν προβαίνει σε καμία άμεση αποδοκιμασία των πράξεων των εθνικιστικών οργανώσεων.

Αξίζει να σημειωθεί η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου απέναντι στον Τύπο σχετικά με το πογκρόμ του Κάμπελ. Ο Πρωθυπουργός σε ερώτηση του αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Τσαλδάρη εκφράζει την πεποίθηση ότι καταλυτικό ρόλο στην εκδήλωση αυτού του πογκρόμ διαδραμάτισε μέρος του Τύπου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Πρέπει προσέτι να προσθέσω ότι έγινε δυστυχώς μία ανόσια προπαγάνδα εκ μέρους του τύπου δια να εξάψη τα πάθη- και ξέρετε πόσον εύκολον είνε να γίνη αυτό.»²⁸⁶

Το *Ελεύθερον Βήμα* καταδικάζει όχι μόνο τη στάση του ελληνικού τύπου αλλά και του ισραηλιτικού, χαρακτηρίζοντας τη στάση του τελευταίου αν μη τι άλλο ως προκλητική. Πιο συγκεκριμένα:

«Εν πρώτοις: Εάν κατηγορήσαμεν και κατεδικάσαμεν μετά δριμύτητος την στάσιν μερίδος του ελληνικού τύπου της Θεσσαλονίκης, έχομεν τους ίδιους λόγους δια να ψέξωμεν και να καταδικάσωμεν την στάσιν του αλλόγλωσσου ισραηλιτικού τύπου. Η προκλητικότητα και οι απειλητικοί υπαινιγμοί, έστω και εις περίπτωσιν κατά την οποίαν έχει κανείς το δίκαιον με το μέρος του, μακράν του ν'αποτελούν την καλλιτέραν προάσπισιν του τελευταίου, εξερεθίζουν και ίσως καθιστούν αναπότρεπτον την αδικίαν. Έχουν υπ'όψει των την κοινότηπον αυτήν αλήθεια οι διευθύνοντες και οι συντάσσοντες τον ισραηλιτικόν τύπον της μακεδονικής πρωτεύουσας; Αν δε λέγομεν τούτο δια τον οργανωμένο τύπον της Θεσσαλονίκης, κατά μείζονα λόγον θα καταδικάσωμεν μίαν κατηγορίαν Ισραηλιτών 'ελευθέρων σκοπευτών' της δημοσιογραφίας, οι οποίοι δια το κάθε ψύλλου πήδημα εξαπολύουν τηλεγραφήματα ανθελληνικού χρωματισμού προς το εξωτερικόν και προσπαθούν κατά κανόνα να προσδώσουν αντισημιτικήν απόχρωσιν εις τα γεγονότα.»

²⁸⁶ *Ημερήσιος Τύπος*, 1-7-1931, τίτλος άρθρου: Δηλώσεις Βενιζέλου εν τη Βουλή δια τας αντισιμιτικές ταραχάς της Θεσσαλονίκης

Πάντως η ίδια εφημερίδα δεν τοποθετεί στο απυρόβλητο τις εθνικιστικές οργανώσεις ως προς την ανάληψη ευθυνών. Τουναντίον, σε μία προσπάθεια να σχολιάσει αμερόληπτα τα γεγονότα, όπως η ίδια λέει, κατηγορεί, σε μικρότερο βαθμό όμως, και τη δράση των εθνικιστικών οργανώσεων τους οποίους τους χαρακτηρίζει ως υδροκέφαλους και ψευδοπατριώτες. Το *Ελεύθερον Βήμα* με πρωτοσέλιδα δημοσιεύματα ασχολείται ενδελεχώς με τα του Κάμπελ προσπαθώντας να εντοπίσει τους υπαίτιους για αυτό το συμβάν. Πιο συγκεκριμένα, η εφημερίδα αφενός εκφράζει την άποψη ότι αδίκως κατηγορήθηκε η Μακαμπί:

«Δι'ημάς είνε διαπιστωμένον γεγονός ότι η δήθεν συμμετοχή των 'Μακαμπί' εις σκέψεις ή ενεργείας δια την αυτονόμησιν της Μακεδονίας η οποία απετέλεσε και την θρυαλλίδα των τελευταίων αταξιών, είνε χονδροειδής μύθος. Προχωρούντες δε ακόμη περισσότερον, έχομεν την αντίληψιν ότι, και γεγονός αν ήτο, δυσκόλως θα συνεκίνηι τας μάζας της μακεδονικής πρωτευούσης. Διατί; Διότι απλούστατα παρήλθεν ανεπιστρεπτί η εποχή κατά την οποίαν ενδεχόμεναι μηχανορραφίαι και υπονομεύσεις πέντε, δέκα, εκατόν ή χιλίων ατόμων, αδιάφορον αν 'μακαμπίδων' ή οτιδήποτε άλλο, θα ήτο δυνατόν να θέσουν υπό συζήτησιν το καθεστώς της ελληνικής Μακεδονίας.»

και αφετέρου προσπαθεί εύστοχα και με νηφαλιότητα να εντοπίσει καθώς και να εξηγήσει τους κύριους λόγους για τους οποίους η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης έγινε στόχος αυτού του εθνικιστικού ξεσπάσματος θεωρώντας ότι οι διώξεις αυτές κάθε άλλο από θρησκευτικό μίσος πυροδοτήθηκαν:

«Διηρωτήθησαν όμως οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης διατί εις βάρος των χονδροειδής αυτός μύθος 'έπιασε' τόσον εύκολα και συμβάλλοντος και του εκ της οικονομικής δυσπραγίας εκνευρισμού εγέννησε την υπεκεκκαυθείσαν υπό δεξιών εκμεταλλευτών αναμφισβήτητον έξαψιν των μαζών της μακεδονικής πρωτευούσης εναντίων των? Διηρωτήθησαν, με μίαν λέξιν διατί ένας οξύς οικονομικός ανταγωνισμός που υφίσταται τόσον εις την Θεσσαλονίκη, όσον και εις κάθε άλλην πόλιν της Ευρώπης ήρπασε ως πρόφασιν εις τον πρώτο τυχόντα μύθον και τρεπόμενος προς μίαν μωράν δήθεν εθνικιστικήν διέξοδον εξέλεξεν αυτούς και όχι άλλους ως τον locus minoris resistentiae; Θα τους το ειπώμεν ημείς και πιστεύομεν ότι θα πεισθούν και οι ίδιοι ότι είνε κάτι που δεν έχει καμμίαν σχέσιν με τον Ιεχωβά. Τι είνε οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης; Μία μειονότης. Μάλλον μικρά μειονότης εφ'όσον αποτελείται από εξήκοντα περίπου χιλιάδας ατόμων επί των 350 χιλιάδων κατοίκων της πρωτευούσης της Βορείου Ελλάδος. Η μειονότης πάλιν αυτή υποδιαιρείται εις τρεις κατηγορίας. Η μεγαλειτέρα αποτελείται από φιλονόμους και φιλησύχους μικρούς και μεγάλους επαγγελματίας. Αλλά παρ'αυτούς υπάρχουν οι κομμουνισταί και οι σιωνίζοντες νέοι και οι λεβαντινίζοντες ξένοι υπήκοοι. Όλοι δε ομού, είτε κατ'ανάγκην, είτε εκ προθέσεως, εμφανίζουν ένα ξενόγλωσσον και ξενόηθες σύνολον, το οποίον, ενώ είνε και κάτι άλλο: Αναγιγνώσκει ξενόγλωσσον τύπον, συζητεί εις ξένην γλώσσα, ομιλεί περί «αυτών» των Ελλήνων και «ημών» των Ισραηλιτών και εμφανίζει εις την μεγάλην του πλειονότητα το αλλόκοτον φαινόμενον ενός

πλήθους που ενώ περιφέρεται εις την χώραν του και μεταξύ των συμπολιτών του, ζη νοερώς εις μίαν άλλην, και μέσω ξένων. Αν εις τα αναμφισβήτητα αυτά δεδομένα προστεθή ότι η ελληνική και ίδια η μακεδονική δημόσια γνώμη οσάκις ευρεθή προς κομμουνιστικής τινος ή ανατρεπτικής τινος κινήσεως, είνε αδύνατον να μη διακρίνη εις το βάθος της ένα Ισραηλίτην. Αν ακόμη προστεθή ότι ουχί σπανίως ή μάλλον συχνότατα συναντά Ισραηλίτας θέτοντας πρώτον τον σιωνισμόν των και έπειτα τον ελληνισμόν. Αν, τέλος, ληφθή υπ' όψει ότι σπανίως είδε ζωηράν και αυθόρμητον και κατά των μεν και κατά των δε την αποδοκιμασίαν της φιλονόμου πλειονότητος των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης – Ιδού πώς δημιουργούνται αι παρεξηγήσεις, γεννάται ή δυσπιστία, αξιοποιούνται οι μύθοι, παράγεται η ψυχολογία της μάζης της Θεσσαλονίκης, ότι εις το κάτω – κάτω στρεφόμενη κατά των Ισραηλιτών, δεν πλήττει αδελφούς αλλά επικινδύνους ξένους. Αλλά αυτά – θα ερωτηθή – δικαιολογούν τας ακρότητας των τελευταίων ημερών; Κάθε άλλο. Τας εξηγούν όμως. Και δια την οριστικήν αποτροπήν των εις το μέλλον, εκτός της ελληνικής δημοσίας γνώμης και των ελληνικών αρχών, πρέπει να συμβάλουν και οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης. Πώς; Αλλ' απλούστατα, ακολουθούντες την αντίθετον ακριβώς τακτικήν εκείνης, η οποία μετά τριακονταετή συμβίωσιν μετά των Ελλήνων, εξακολουθεί να τους εμφανίζει όχι ως Έλληνας πολίτας, όπως είνε, αλλ' ως μεταβατικούς παροίκους.»²⁸⁷

Τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, χαρακτηριζόμενα ως μειονοτικές μονάδες χωρίς αποσαφηνισμένη εθνική ταυτότητα, μη φέροντα τα απτά διαπιστευτήρια ενός εθνικόφρονος συνόλου – απαραίτητα εντούτοις για τη θεώρηση τους ως αναπόσπαστου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού – και διαβιούντα μέσα σε ένα θεωρητικά ομοιογενές κράτος εμποτισμένο με το φόβο της κομμουνιστικής απειλής²⁸⁸, επινοήθηκαν ως εξιλαστήρια θύματα προκειμένου να αποσυμφορηθεί η δυσaréσκεια περιθωριοποιημένων στρωμάτων του πληθυσμού²⁸⁹.

Η επιλογή των αποκλήρων της συνοικίας του Κάμπελ²⁹⁰ ως αποδιοπομπαίων

²⁸⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931

²⁸⁸ *Μακεδονία*, 2-7-1931: «Αφού υπάρχει δύναμις πειθαρχούσα εις την υψηλήν εθνικήν ιδεολογίαν διατί να μη ρίψει αυτή τον όγκο της εξ ολοκλήρου κατά του κομμουνισμού, να τον συντρίψει, να τον εκμηδενίσει εξ ολοκλήρου. Αυτός είναι ο εχθρός που έρχεται να απειλήσει σοβαρώς την γαλήνην της κοινωνικής μας ζωής. Ο κομμουνισμός είναι το σαράκι που θέλει να καταφάγει την εθνικήν μας υπόστασιν... Το έδαφος πρέπει να ξεκαθαριστεί από τα κομμουνιστικά ζιζάνια».

²⁸⁹ «Οι εργάτες αυτοί ανήκουν στην κατηγορία της εργατικής τάξης, η οποία τείνει να περιορίζει τον ταξικό αγώνα στη στενή έννοια του οικονομικού ανταγωνισμού. Μία τέτοια μυωπική θεώρηση παροτρύνει τα άτομα αυτής της κατηγορίας να θεωρούν ανταγωνιστές τους και υπονομευτές των οικονομικών τους συμφερόντων αυτούς που ανήκουν στην ίδια με αυτά ταξική κατηγορία. Άμεσο αποτέλεσμα αυτής της τακτικής είναι η δυσaréσκεια και επιθετικότητα των περιθωριοποιημένων κοινωνικών στοιχείων και εργατικών μονάδων δεν εκφράζεται με την ανάληψη συλλογικού αγώνα απέναντι στην τάξη των κεφαλαιούχων ή στις κεφαλαιοκρατικές τακτικές του καπιταλιστικού κράτους για τη βελτίωση των όρων εργασίας και συνθηκών διαβίωσης, αλλά εκτονώνεται σπασμωδικά με ενδοταξικές συγκρούσεις που φθείρουν το ίδιο το εργατικό κίνημα και δρουν προς όφελος της άρχουσας τάξης.» βλ. Dowing, όπ. π., σ. 76

²⁹⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 5-7-1931: «Ο συνοικισμός Κάμπελ είνε εις των πτωχοτέρων και αθλιωτέρων της Θεσσαλονίκης. Οι κάτοικοι του Ισραηλίται, όλοι σχεδόν θύματα της μεγάλης πυρκαϊάς του 1917,

τράγων²⁹¹, δεν ήταν καθόλου τυχαία, καθώς συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ορίζουσες της εβραϊκής κοινότητας επαρκούσαν για να διαπιστωθεί η διαφορετικότητα των μελών της και στη συνέχεια να παρερμηνευτεί από τους οπαδούς της Ε.Ε.Ε. Με βάση αυτή την προσέγγιση θα μπορούσαν να γίνουν κατανοητές οι αφορμές, αλλά και οι βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν τα μέλη αυτής της παρακρατικής οργάνωσης να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν την τακτική της μετάθεσης ευθυνών.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί, ότι η παραπάνω τακτική ήταν σε μεγάλο μέρος συνειδητή όσον αφορά στη συγκεκριμένη στάση του τύπου και την έκφραση της κυβερνητικής πολιτικής, αλλά ασυνείδητη όσον αφορά στα κίνητρα της επιλογής των άμεσων υπαιτιών. Μία τέτοια διαπίστωση τονίζει την πολυσχιδή και κάποιες φορές υποδόρια σημασία των επικρατούντων στερεοτύπων για μία κοινωνία, καθότι «*τα στερεότυπα είναι τέτοιο συνονθύλευμα λάθους, εσφαλμένων αντιλήψεων, υπερβολής, παράλειψης και μερικής ανάδυσης της αλήθειας, ώστε φανερώνουν περισσότερα για τις ανάγκες αυτών που τα πιστεύουν και λιγότερα για τις ομάδες στις οποίες αναφέρονται*».²⁹²

Πολλοί Εβραίοι απάρτιζαν μία ισχυρή πλουτοκρατική τάξη, ήταν ανώτερα στελέχη τραπεζιτών, ασφαλιστικών, αεροπορικών και γενικά εμπορικών επιχειρήσεων, ενώ κάποιοι επώνυμοι Εβραίοι, όπως ο Δ. Σ. Μόλχο και Αλβ. Νεχαμά ήταν προξενικοί αντιπρόσωποι της Τσεχοσλοβακίας και της Φιλανδίας ο πρώτος, της Πολωνίας ο δεύτερος²⁹³. Από την άλλη μεριά, ένας σημαντικός αριθμός Ελλήνων πολιτών που υφίσταντο αλλεπάλληλα τα χτυπήματα της ανεργίας και του καλπάζοντος πληθωρισμού, έτεινε να φθονεί αυτό το έστω λούμπεν προλεταριάτο του εβραϊκού πληθυσμού, θεωρώντας το εσφαλμένα εκπρόσωπο της οικονομικά ισχυρής μερίδας των εβραίων.

Είναι γεγονός, επίσης, ότι ο σκληρός ανταγωνισμός για εύρεση στέγης, στοιχειώδη εκπαίδευση και νοσοκομειακή περίθαλψη πυροδότησε στους κόλπους της εργατικής τάξης ένα ιδιαίτερο είδος ρατσιστικής συμπεριφοράς που ευνοεί σημαντικά τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, καθώς αυξάνει τον ανταγωνισμό στις κυριαρχούμενες τάξεις, προκαλεί την ακούσια απομόνωση τους στον ατομικό τους χώρο και αναχαιτίζει τη συλλογική δράση. Στη Μ. Βρετανία το 19^ο και 20^ο αιώνα, οι Ιρλανδοί μετανάστες γίνονται στόχοι μίας τέτοιας εχθρικής αντιμετώπισης, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τους Εβραίους μετανάστες-εργάτες το 1900, με τους Ουαλλούς το 1930, με τους Πολωνούς στα τέλη της δεκαετίας του 1949 και πιο πρόσφατα με τους έγχρωμους εργάτες.²⁹⁴

Επιπλέον, η εβραϊκή μειονότητα κατηγορείται από μία μικρή μερίδα του

εστεγάθησαν εκεί εις προσωρινά παραπήγματα, όπου μένουν ακόμη. Πτωχοί και άποροι γενικώς βιοπαλαισταί, μετά κόπου αντιμετωπίζοντες τας καθημερινάς ανάγκας των».

²⁹¹ Για τη «διωκτική προσβολή της αποδιοπόμησης», βλ. Φρ. Αμπαζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σ. 8-9, βλ και Pierron, ό.π., σ. 224

²⁹² G. E. Simpson & Milton, *Racial and Cultural Minorities*, 4^η έκδοση, Νέα Υόρκη 1985, σ. 99

²⁹³ Μουτάφης, ό.π., σ. 377-378

²⁹⁴ Dowling, ό.π. σ. 74-76. Το 1900 σημειώνονται παρόμοιες ταραχές στο Χάρλεμ, το 1917 στο Σάιντ Λούις, το 1919 στο Σικάγο και στο Λίβερπουλ, και το 1930 στο Σάουθ Λίντς

τύπου ως ξένη φυλή²⁹⁵ μέσα στο ελληνικό κράτος, της οποίας η συνολική δραστηριότητα χαρακτηρίζεται από ένα αποσχιστικό πνεύμα που επιβαρύνει σταδιακά τις σχέσεις των δύο στοιχείων²⁹⁶. Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι το 1930, μία σειρά από ακανθώδη ζητήματα παρεκώλυαν την αρμονική συμβίωση Χριστιανών και Εβραίων. Την ίδια διαπίστωση ενστερνίζεται και άρθρο της εφημερίδας *Μακεδονία* στις 27 Ιουνίου 1931, σύμφωνα με το οποίο

*«μεταξύ του Χριστιανικού και Εβραϊκού στοιχείου της Θεσσαλονίκης υπάρχουν παρεξηγήσεις πολλές και μεγάλες. Χάρις εις τας παρεξηγήσεις αυτές είναι εύκολος ένας σπινθήρ να δημιουργήσει πυρκαϊάν και αστραπή έκρηξιν φοβερών».*²⁹⁷

Όσον αφορά στον εκπαιδευτικό τομέα, πολλοί Ισραηλίτες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων εμπιστευόνταν τη μόρφωση των παιδιών τους σε σχολεία μη ελληνικών προδιαγραφών, τα οποία τύγγαναν προνομιακής αντιμετώπισης²⁹⁸. Εάν τώρα ως εκπαίδευση εννοήσουμε «τη διαδικασία εκείνη δια της οποίας μία κοινότητα διαφυλάσσει και αναπαράγει τον υλικό και πνευματικό της χαρακτήρα»²⁹⁹, καθιστώντας απτή την ιδιαιτερότητα της, γίνεται προφανές πόσο αυτή η τακτική μίας μερίδας της σεφαρδικής κοινότητας μπορούσε να προσβάλλει σε δεδομένη στιγμή τα ευέξαπτα εθνικιστικά αισθήματα των πατριωτικών οργανώσεων.

Η δεύτερη συνιστώσα αποτελείται από εφημερίδες, πιο υπερσυντηρητικές, που, αποδίδοντας αποκλειστικά και μόνο τις ευθύνες είτε στους Ισραηλίτες με την προκλητική-ανθελληνική συμπεριφορά τους είτε στους κομμουνιστές, όχι μόνο δικαιολογούν και νομιμοποιούν τη δράση των εθνικιστικών οργανώσεων αλλά και την επικροτούν πλέκοντας, παράλληλα, και το εγκώμιο στις τοπικές αρχές και πολιτεία για τη σωστή και γρήγορη αντιδράση τους. Ενδεικτική είναι η άποψη που εκφράζει για τις εθνικιστικές οργανώσεις την προηγούμενη του πογκρόμ η εφημερίδα *Μακεδονία*:

*«Οι ευγενείς και γεμάτοι εθνικόν παλμόν νέοι μας και μαζί με αυτούς όλαι αι Εθνικαί Οργανώσεις ...έδειξαν χθες ότι είναι έτοιμοι επί των επάλξεων δια να πατάζουν πάσαν προδοσία»*³⁰⁰.

Εκφράζουν, μάλιστα, την άποψη ότι η δράση των εθνικιστικών οργανώσεων, όπως η ΕΕΕ, είναι άκρως επιβεβλημένη για την προστασία της πατρίδας από τους εσωτερικούς, πλέον, εχθρούς όπως οι κομμουνιστές αλλά και οι Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης. Τέτοιες εφημερίδες είναι από τον αθηναϊκό τύπο είναι οι *Ακρόπολις*,

²⁹⁵ Σύμφωνα με απόφαση της UNESCO το 1950, η φυλή δεν είναι τόσο ένα βιολογικό φαινόμενο, όσο ένας κοινωνικός μύθος. A. Mondagu, *Statement on Race*, Νέα Υόρκη, 1972, σ. 118

²⁹⁶ Flemming, όπ. π., σ. 149

²⁹⁷ Κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας φαίνεται ότι επιβάρυνε και τις οικονομικές συναλλαγές Χριστιανών και Εβραίων. Βλ. *Μακεδονία*, 2-6-1931: «Οι ίδιοι οι Ισραηλίται έχουν εφαρμόσει πρόγραμμα προ πολλού εναντίον των Ελλήνων, διότι η πανίσχυρος οργάνωσις αυτών έχει δώσει ρητάς διαταγάς να μη ψωνίζουν τίποτε από τον ρωμιόν και το εφήρμοσαν.»

²⁹⁸ Μουτάφης, όπ. π., σ. 380

²⁹⁹ Π. Λέκκας, ό.π., σ. 139

³⁰⁰ *Μακεδονία*, 25-6-1931

Ελληνική³⁰¹, Πατρίς και από τον τύπο της Θεσσαλονίκης είναι τα *Μακεδονικά Νέα* και, ασφαλώς, η *Μακεδονία* για την οποία θα γίνει ειδικός λόγος παρακάτω.

Ενδεικτικά αποτελούν τα δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ακρόπολις* όπου κατηγορεί αποκλειστικά τους Σεφαρδίτες Εβραίους για το πογκρόμ αυτό³⁰². Πιο συγκεκριμένα θεωρεί την εν γένει στάση των σεφαρδιτών ως άκρως ανθελληνική που τους οδηγεί στην ταχεία αποξένωση και την περιθωριοποίηση τους μέσα στην ελληνική κοινωνία.

Αξίζει, επίσης, να προστεθεί και το γεγονός ότι όλες οι εφημερίδες, συντηρητικές και υπερσυντηρητικές, που κατηγορούν ευθέως τους Ισραηλίτες για ανθελληνική συμπεριφορά και δράση, τους προτρέπουν παρόλα αυτά να μιμηθούν το παράδειγμα των Ρωμανιωτών Εβραίων και να ενσωματωθούν άμεσα στην ελληνική κοινωνία και όχι να μετοικίσουν. Η ταχεία αφομοίωση, σύμφωνα με την εφημερίδα *Ακρόπολις* αλλά και πολλές άλλες ακόμη, είναι η μόνη ουσιαστική και βιώσιμη λύση για να μην επαναληφθούν αντίστοιχα γεγονότα³⁰³.

Το περιεχόμενο και των κατηγοριών αυτών δείχνει να ταιριάζει στο ιδεολογικό περίγραμμα της μεσοπολεμικής εποχής και να δικαιολογείται από την ατμόσφαιρα αντικομμουνισμού, ξενοφοβίας και υπέρμετρου σωβινισμού. Το γεγονός ότι μερίδα του ελληνικού Τύπου παρουσίασε τις αντισημιτικές εκδηλώσεις που κατέληξαν στον εμπρησμό του Κάμπελ ως αποτέλεσμα της κομμουνιστικής προπαγάνδας, της οποίας ο αντεθνικός χαρακτήρας ερέθισε τα υπερευαίσθητα μέλη των διαφόρων εθνικιστικών οργανώσεων, προβάλλει ως εύγλωττη απόδειξη. Η εφημερίδα *Μακεδονία* με ολοσέλιδο άρθρο³⁰⁴ της την επόμενη ημέρα επιδίωξε να επιρρίψει την ευθύνη των επεισοδίων μόνο στους κομμουνιστές:

**Η ΝΥΚΤΕΡΙΝΗ ΑΝΑΣΤΑΤΩΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΡΕΦΤΙΚΗ ΠΥΡΚΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΚΟΚΙΣΜΟΥ ΚΑΜΠΕΛ
ΑΠΕΤΕΦΡΩΘΗΣΑΝ ΕΙΚΟΣΙ ΘΑΝΑΤΟΙ ΕΥΑΙΩΟΙ ΕΞ ΟΛΟΚΛΗΡΟΥ
ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΕΞ ΤΡΑΥΜΑΤΙΑΙ ΕΛΛΗΝΤΕΣ ΚΑΙ ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ
ΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΣΥΝΕΡΓΟΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΣΚΗΝΑΣ**

Ενώ παράλληλα επικροτεί τις τοπικές αρχές για τη στάση που κράτησαν καθώς και πλέκει το εγκώμιο του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας Στυλιανό Γονατά. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Ο αγών όστις διεξάγεται κατά των αρχών της Θεσσαλονίκης, ειδικώτερον δε κατά του Γενικού Διοικητού κ. Στυλιανού Γονατά, κατηγορουμένων, ότι επέδειξεν ανεπάρκειαν κατά τα τελευταία επεισόδια είναι αβάσιμος, όσον και

³⁰¹ *Ελληνική*, 30-6-1931 τίτλος άρθρου: «Αι προχθεσιναί σκηναί της Θεσσαλονίκης αποδίδονται εις τας προκλήσεις των Ισραηλιτών»

³⁰² *Ακρόπολις*, 30-6-1931 τίτλος άρθρου: «Εβεβαιώθη ότι τα επεισόδια προεκλήθησαν υπό των Εβραίων», *Ακρόπολις*, 1-7-1931 τίτλος άρθρου: «Αναμφίσβητος η ευθύνη των Ισραηλιτών», *Ακρόπολις*, 2-7-1931 τίτλος άρθρου: «Οι Ισραηλίται δεν αποκρύπτουν ότι ευθύνονται αυτοί»

³⁰³ *Ακρόπολις*, 4-7-1931

³⁰⁴ *Μακεδονία*, 30-6-1931

άδικος. ...Η πολιτική δράσις του κ. Γονατά είναι γνωστή. Είνε ακόμη περισσότερον γνωστή η δράσις του ως Γενικού Διοικητού Μακεδονίας. Η κοινή φήμη ανομολογεί σήμερον, ότι κατά την τελευταίαν δεκαετίαν, ικανώτερον διοικητήν δεν εγνώρισεν η Μακεδονία, ήτις εντούτοις είχε το ευτύχημα να γνωρίση σειράν αρίστων Γενικών Διοικητών. Σώφρων, μεμετρημένος, μελετητής και ερευνητής των μεγάλων προβλημάτων, με αντίληψιν οξυτάτην, ο κ. Γονατάς είναι αφετέρου ο πολιτικός της ανωτέρας ηθικής υποστάσεως, αυστηρός αγνοών τι θα πη κομματική αντίληψις και εξυπηρέτησις μικρών συμφερόντων. Ούτω δε η προσωπικότης του επεβλήθη εφ' όλων και προκαλεί τον γενικόν σεβασμόν... Ποία όμως υπήρξεν η στάσις των αρχών; Άμεσος, κεραυνοβόλος, κατασταλτική. Και το κακόν εντοπίσθη. Επάλαισαν οι χωροφύλακες. Επάλαισαν οι στρατιώται. Και ο συνοικισμός εσώθη και δεν κατεστράφησαν ειμή ελάχιστα παραπήγματα.... Έχομεν συνεπώς την γνώμην, ' 'ότι αι αρχαί της πόλεως μας, ιδιαιτέρως δε ο Γενικός Διοικητής κ. Γονατάς είναι άξιοι της ευγνωμοσύνης μας δια την δράσιν των, η οποία υπήρξε ανεπίληπτος».³⁰⁵

Η τρίτη συνιστώσα είναι η μερίδα του τύπου που πριν τα γεγονότα του Κάμπελ επικροτούσε και επιδοκίμαζε την ΕΕΕ και τις υπόλοιπες εθνικιστικές οργανώσεις αλλά ύστερα από το πογκρόμ αφενός αποφεύγει να καυτηριάσει και να καταδικάσει τη δράση τους και αφετέρου επιρρίπτει το σύνολο των ευθυνών όχι στους κομμουνιστές και στους Ισραηλίτες αλλά στην ανεπάρκεια και αδράνεια του κρατικού μηχανισμού. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι εφημερίδες *Η Καθημερινή*³⁰⁶ και *Η Βραδυνή*³⁰⁷ οι οποίες λίγο πριν από το Κάμπελ έπλεκαν το εγκώμιο των οργανώσεων και ύστερα αποσιώπησαν τις ευθύνες τους νομιμοποιώντας εμμέσως τη δράση τους. Χαρακτηριστικό είναι το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής* όπου επιρρίπτει τις ευθύνες του πογκρόμ εξ ολοκλήρου στην ανεπάρκεια και την αδράνεια των τοπικών αρχών 'φωτογραφίζοντας' τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας Στυλιανό Γονατά. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

*«Την ευθύνη των θλιβερών γεγονότων της Μακεδονικής πρωτευούσης φέρουν ακεραίαν αι αρχαί της πόλεως, αίτινες, παρά τας επαναλειμμένας προειδοποιήσεις ότι θα συνέβαινον ταραχαί, και μάλιστα εμπρησμοί, λόγω της αμφοτέρωθεν παρατηρουμένης εξάψεως των πνευμάτων εγκατέλειψαν την πόλιν απροστάτευτον εις την διάθεσιν των ταραχοποιών στοιχείων.»*³⁰⁸

Αλλά και η αρθρογραφία της *Βραδυνής* αποφεύγει να καταδικάσει ως υπαίτιους για την εκδήλωση αυτού του πογκρόμ τις εθνικιστικές οργανώσεις αλλά προσάπτει κατηγορίες αφενός στην αδράνεια της Γενικής Διοίκησης και αφετέρου

³⁰⁵ *Μακεδονία*, 3-7-1931

³⁰⁶ *Η Καθημερινή*, 30-6-1931

³⁰⁷ *Η Βραδυνή*, 1-7-1931

³⁰⁸ *Η Καθημερινή*, 30-6-1931

στους διάφορους αντισημίτες Θεσσαλονικείς παράγοντες των Φιλελευθέρων³⁰⁹. Ένας αντισημιτισμός όμως όπου σύμφωνα με την εφημερίδα πηγάζει όχι από φυλετικούς αλλά από οικονομικούς και κομματικούς λόγους³¹⁰. Επιπροσθέτως, η εφημερίδα 'φωτογραφίζει' τον αρχισυντάκτη της εφημερίδας *Μακεδονία*, Νίκο Φαρδή, ως έναν από τους ηθικούς αυτουργούς του πογκρόμ. Ως προς της υπαιτιότητα για το πογκρόμ του η *Βραδυνή* αναφέρει χαρακτηριστικά:

«...αιτία των σκηνών είχε η αδράνεια των Τοπικών Αρχών της Θεσσαλονίκης τόσον των διοικητικών όσον και των αστυνομικών. Συγκεκριμένως δια την διοίκησιν κρίνεται ενταύθα περίεργον πώς αυτή δεν έλαβεβ εξ αρχής τα ενδεικνύόμενα μέτρα δια την πρόληψιν των σκηνών, εφόσον από ημερών εγνώριζε τας υπόπτους κινήσεις διαφόρων στοιχείων, κρυπτομένων όπισθεν των εθνικιστικών οργανώσεων... Γενικώτερον, οι ηθικοί αυτουργοί πρέπει να αναζητηθούν εις τίνες βουλευτάς και δημοσιογράφους της Θεσσαλονίκης, τους οποίους οι Ισραηλίται κατηγορούν, ως φαίνεται ότι συμβαίνει πράγματι, ότι παρασύρουν αφενός μεν τους πρόσφυγας με την ελπίδα λαφυραγωγίων των εβραϊκών συνοικιών και αφετέρου δε άλλα στοιχεία με υποσχέσεις αμοιβών ή και αμοιβές πραγματικές.»³¹¹

Η δεύτερη κατηγορία είναι η μερίδα του Τύπου που αποσιωπά ως προς τη δράση των ΕΕΕ και υπολοίπων εθνικιστικών οργανώσεων και πριν αλλά και μετά το Κάμπελ, επιρρίπτοντας τις ευθύνες στην αδράνεια των Τοπικών Αρχών και της Πολιτείας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι *Εσπερινή*³¹², *Η Εφημερίς των Βαλκανίων*, *Ημερήσιος Τύπος*, και ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* οι στάσεις των οποίων ταυτίζονται στο γεγονός ότι όλες αποδοκιμάζουν την ανεπαρκή αντίδραση της πολιτείας και των τοπικών αρχών, προσάπτοντας κατηγορίες ενίοτε και απευθείας στο πρόσωπο του Στυλιανού Γονατά, και διαφοροποιούνται ως προς τον βαθμό αποφυγής και αποσιώπησης των ευθυνών των εθνικιστών.

Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως έμμεση αποδοχή και υπολानθάνουσα νομιμοποίηση των οργανώσεων αυτών. Επιπροσθέτως, οι εφημερίδες αυτές δεν καταπιάνονται ιδιαίτερα με τα του Κάμπελ, θεωρώντας το συμβάν αυτό ήσσονος σημασίας συμβάν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού, αποτελεί η *Εφημερίς των Βαλκανίων* που ασχολείται πολύ λίγο με τα του Κάμπελ.

Ενδεικτικά, αναφέρονται δημοσιεύματα της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος* όπου αποδοκιμάζει και κατηγορεί την ανεπάρκεια και τη νωθρότητα των τοπικών

³⁰⁹ *Η Βραδυνή*, 30-6-1931 τίτλος άρθρου: Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης βαρύνουν εξ ολοκλήρου την Γενικήν Διοίκησιν. Ηθικοί αυτουργοί των ταραχών είναι οι Φιλελεύθεροι παράγοντες της μακεδονικής πρωτευούσης»

³¹⁰ *Η Βραδυνή*, 30-6-1931, «Ως προς τους λόγους δια τους οποίους οι αναφερόμενοι φιλελεύθεροι κύκλοι της Θεσσαλονίκης επιμένουν εις την εναντίον του ισραηλιτικού στοιχείου κίνησιν, οι αρμόδιοι ενταύθα κύκλοι παρατηρούν ότι πρόκειται όχι μόνον περί εμπορικών συμφερόντων αλλά και περί κομματικών, δεδομένου ότι οι παράγοντες της Φιλελεύθερης Λέσχης επανειλημμένως επεζήτησαν μέχρι τούδε να εκμεταλλευθούν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης αλλά απέτυχον.»

³¹¹ Στο ίδιο, 30-6-1931

³¹² *Εσπερινή*, 1-7-1931

αρχών εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι τέτοια θλιβερά γεγονότα γίνονται μόνο σε χώρες βαρβαρικές και άνομες. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Αλλά τι να ειπή κανείς δια την ανυπαρξίαν των αρχών της Θεσσαλονίκης, αι οποίαι ουδέν ουδέποτε προβλέπουσαι, παρίστανται θεαταί των τελουμένων, ως εάν τα συμβαίνοντα επεισόδια λαμβάνουν χώραν εις την Μαδαγασκάρην. Το Κράτος εθριάμβευσε και πάλιν με την τσαπατσουλιάν και την νωθρότητα του. Εύγε!»³¹³

Παραδόξως, στο ίδιο μήκος κύματος και η εφημερίδα του εθνικιστή Αλεξάνδρου Γιάνναρου *Εσπερινή* όπου επιρρίπτει τις ευθύνες του πογκρόμ αυτού αποκλειστικά και μόνο στον Γενικό Διοικητή Γονατά και στον Βενιζέλο. Πιο συγκεκριμένα, η αρθρογραφία της εφημερίδας, μολονότι αποτελούσε το δημοσιογραφικό όργανο της εθνικιστικής οργάνωσης *Οργάνωση Ελλήνων Εθνικιστών*, αποδοκιμάζει δριμύτητα τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης που αφενός επέτρεψε να συμβεί κάτι τέτοιο και αφετέρου που δεν τιμωρεί τον υπεύθυνο, δηλαδή τον Στυλιανό Γονατά. Η *Εσπερινή* αν και εκφράζει τον εθνικιστικό χώρο, δεν υποστηρίζει σε καμία περίπτωση τη δράση των ΕΕΕ και των υπολοίπων οργανώσεων που συνέδραμαν στο πογκρόμ ούτε όμως και τα καταδικάζει αποσιωπώντας εντελώς τη δράση τους. Μία συμπεριφορά καθόλου τυχαία αφού ο Γιάνναρος δεν επιθυμεί σε καμία περίπτωση την περαιτέρω προβολή της αντίπαλης οργάνωσης.

Επίσης, αξιοσημείωτο γεγονός αποτελεί το ότι αν και εθνικιστική εφημερίδα, απέναντι στους Ισραηλίτες τίθεται από ουδέτερη ως και θετικά διακείμενη. Η *Εσπερινή* εκφράζει την πεποίθηση ότι κάθε ζημία και κάθε συμφορά όπως αυτό το πογκρόμ πλήττει μόνο την ίδια την Ελλάδα εκ της αταξίας της.³¹⁴ Ειδικό βάρος, μάλιστα, αποδίδει και στον αντίκτυπο που έχει το πογκρόμ στον διεθνή τύπο κάνοντας συχνές αναφορές για τις αλγεινές εντυπώσεις που προκάλεσε η πράξη αυτή στην Ευρώπη.³¹⁵

Εξάιρεση αποτελεί η αρθρογραφία της εφημερίδας *Ο Ριζοσπάστης*³¹⁶ που άμεσα αποδοκιμάζει, καταδικάζει αφενός τις εθνικιστικές οργανώσεις και αφετέρου επιρρίπτει τις ευθύνες του πογκρόμ στη στάση των τοπικών αρχών και της κυβέρνησης, εκλαμβάνοντας τα ΕΕΕ αλλά και όλες τις υπόλοιπες οργανώσεις-κινήματα εθνικιστικού χαρακτήρα ως απλούς *συνεργάτες*³¹⁷ -μπράβους-μισθοφόρους των επίσημων αρχών³¹⁸:

³¹³ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 30-6-1931

³¹⁴ *Εσπερινή*, 2-7-1931

³¹⁵ *Εσπερινή*, 3-7-1931 τίτλος άρθρου: «Οι Ιταλοί δια τας σκηνάς της Θεσσαλονίκης», 4-7-1931 τίτλος άρθρου: «Βουλγαρικά σχόλια δια τας σκηνάς Θεσσαλονίκης»

³¹⁶ *Ο Ριζοσπάστης*, 1-7-1931, 3-7-1931, 4-7-1931

³¹⁷ Pierron, όπ. π., σ. 220

³¹⁸ Μολονότι ο ίδιος ο Βενιζέλος αλλά και η αντιπολίτευση και τα επεισόδια κατά των παραμονών του Πογκρόμ και το ίδιο το πογκρόμ καθώς και τις οργανώσεις που το οργάνωσαν τις καταδίκασαν απερίφραστα. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων*, Συνεδρίασις ΡΗ', Τρίτης 30 Ιουνίου 1930 καθώς επίσης Δημοσθένης Δώδος, ό.π., σ. 182

«Η ευθύνη των γεγονότων βαρύνει αποκλειστικώς τις Τοπικές αρχές και την Κυβέρνηση οι οποίες παρόλο που γνώριζαν τις σχεδιαζόμενες επιθέσεις των φασιστών, εντούτοις δεν έλαβαν τέτοια μέτρα ούτως ώστε να τις ματαιώσουν. Χαρακτηριστικά μάλιστα αποδεικτικά των ανωτέρω είναι η ανεκτική στάση των αστυνομικών δυνάμεων απέναντι των φασιστικών ορδών που έκαμαν τις επιθέσεις στους διάφορους συνοικισμούς. Αλλά και εκτός αυτού η Κυβέρνηση που οργανώνει τις φασιστικές οργανώσεις που δημιούργησαν τα γεγονότα, η οποία φροντίζει να υποδαυλίζουν παντοιοτρόπως το εθνικιστικό πνεύμα αυτών εναντίων των μακεδονοθρακικών μειονοτήτων δεν μπορεί παρά να είναι υπεύθυνη των προχθεσινών αντισιμικτικών γεγονότων.»

την ίδια άποψη εκφράζει την επομένη των γεγονότων κατηγορώντας τον Βενιζέλο και τον Γονατά για το πογκρόμ αυτό:

«Δεν θα μπορούσε όμως να αποκρύψει ο Βενιζέλος ότι η ίδια η κυβέρνηση οργάνωσε, οργανώνει και διευθύνει το πρωτοφανές για τη χώρα πογκρόμ εναντίον των Εβραίων εργατών και φτωχών βιοπαλαιστών. Ναι, δολοφόνος και εμπνευστής είναι η ίδια η κυβέρνηση Βενιζέλου. Τη φωτιά την άναψε ο Γονατάς για να κάψουν το συνοικισμό Κάμπελ οι μισθοφόροι του δολοφόνου. Αφτός έκανε τις περίφημες δηλώσεις κατά τις οποίες δηλώνει να τιμωρηθούν όσοι Εβραίοι δεν είναι ενθουσιασμένοι με την εθνική καταπίεση που εξασκεί η ελληνική κεφαλαιοκρατία και έχουν τη γνώμη ότι η Μακεδονία πρέπει να αγωνιστεί για την ανεξαρτησία της. Αν δεν οργανώνονται και διευθύνονται οι δολοφονικές επιθέσεις και οι εμπρησμοί από την Κυβέρνηση και τις Αρχές της πώς εξηγείται ότι επικεφαλής των δολοφονικών επιθέσεων βρίσκονται αξιωματικοί της Αεροπορίας; Πώς συμμετέχουν σε αυτές στρατιώτες της Αεροπορίας τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στη Δράμα; Πώς εξηγείται η αθωωτική απόφαση του δικαστηρίου Θεσσαλονίκης διακηρύξαντος ότι χάριν παιδίας- για γούστο δηλαδή- μπορεί να σκοτώνονται οι Εβραίοι; Πώς εξηγείται η δήλωση του Γονατά ότι δεν δέχεται ούτε συζήτηση περί διαλύσεως των δολοφονικών συμμοριών; Πώς εξηγείται η προσπάθεια του Γονατά να χαρακτηρίσει την εισβολή των δολοφονικών συμμοριών στο συνοικισμό 25^{ης} Μαρτίου ως πρόκληση των Εβραίων;³¹⁹

Η εφημερίδα *Ο Ριζοσπάστης* είναι η μόνη εφημερίδα που ξεκάθαρα δεν δικαιολογεί και συνεπώς δεν νομιμοποιεί τη δράση και τη συμπεριφορά των εθνικιστικών οργανώσεων, και δη της ΕΕΕ, που οδήγησε στο τραγικό αυτό πογκρόμ.

Αξίζει, όμως, να σημειωθεί η ακραία δραματοποίηση στην οποία προβαίνει ο *Ριζοσπάστης* (αλλά και οι υπόλοιπες εφημερίδες σε μικρότερο όμως βαθμό) υπερβάλλοντας ως προς το μέγεθος των ζημιών και των αριθμών των θυμάτων³²⁰. Μολονότι σκοτώθηκαν μόνο 2 άνθρωποι, ένας χριστιανός και ένας εβραίος, οι περισσότερες εφημερίδες έγραφαν αρχικά για δεκάδες νεκρούς από το πογκρόμ ενώ

³¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 1-7-1931

³²⁰ *Πατρίς*, 2-7-1931 τίτλος άρθρου: Μια νύχτα τρόμου και αγωνίας εις την εβραϊκήν συνοικίαν Θεσσαλονίκης. Τρία πολεμικά μέτωπα με δεκάδες νεκρούς.»

στη συνέχεια τα αναιρούσαν και ανέφεραν μόνο τραυματίες. Πιο συγκεκριμένα στο μεν τίτλο άρθρου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

«Οι φασιστικές οργανώσεις Θεσσαλονίκης υπό την προστασία της κυβέρνησης και των Τοπικών Αρχών σκοτώνουν τους Ισραηλίτες και καίνε τα σπίτια τους»

στο δε κείμενο του ότι:

«Από τη φωτιά που έβαλαν οι φασίστες αποτεφρώθηκαν 11 ξύλινα παραπήγματα, το εβραϊκό σχολείο και η Συναγωγή. Ανθρώπινα θύματα δεν υπάρχουν»³²¹.

Παράλληλα, η ίδια η εφημερίδα εκφράζει αρκετά συχνά την πεποίθηση ότι τα αστικά κόμματα σε άμεση συνεργασία με τις φασιστικές οργανώσεις προετοιμάζουν αφενός νέες μεγαλύτερες και πυρκαγιές³²² στην εβραϊκή συνοικία και αφετέρου νέα και πιο αιματηρά και πιο μεγάλα πογκρόμ εις βάρος της εβραϊκής μειονότητας, άποψη όμως που ύστερα διαψεύδεται, αφού κανένα άλλο πογκρόμ δεν επαναλήφθηκε μετά από αυτό του Κάμπελ. Άλλες εφημερίδες εκφράζουν την εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη από τον Ριζοσπάστη όπως η Καθημερινή και το Ελεύθερο βήμα, όπου υποστηρίζουν ότι θεωρείται απίθανος η επανάληψις των έκτροπων σκηνών.³²³

Ο Τύπος, κινητήριος μοχλός του εκάστοτε μηχανισμού της εξουσίας και φερέφωνο της κυρίαρχης ιδεολογίας³²⁴, ανέλαβε να προαγάγει και να χρησιμοποιήσει το ιδεολογικό κατασκευάσμα της εποχής, πιστοποιώντας την άρρηκτη σχέση αλληλεξάρτησης του ρόλου των εφημερίδων και της άρχουσας τάξης³²⁵. Μία τέτοια προσέγγιση καταδεικνύει την πολιτική λειτουργία του τύπου σε δύο επίπεδα: αναγνωρισμένο και νομιμοποιημένο μέσο πληροφόρησης, διαφωτισμού και έκφρασης της κοινής γνώμης, αλλά και παρασκηνιακός παράγοντας διαμόρφωσης του δημοσίου αισθήματος. Αυτό φαίνεται καθαρά στη στάση που υιοθέτησε η πλειονότητα του ελληνικού τύπου κατά το διάστημα των ταραχών. Απέδωσε τις

³²¹ Ριζοσπάστης, 1-7-1931

³²² Φοβερή πυρκαγιά είχε ξεσπάσει στη Θεσσαλονίκη το 1917 με αποτέλεσμα να αποτεφρώσει την εβραϊκή συνοικία. Σε 32 ώρες η πυρκαγιά κατέκαψε 120 εκτάρια του πυκνοκατοικημένου ιστορικού κέντρου της πόλης, καταστρέφοντας όλες τις οικονομικές, εκπαιδευτικές και θρησκευτικές υποδομές της Η συντριπτική πλειοψηφία των πληγέντων ήταν Εβραίοι αφού καταστράφηκαν ολοσχερώς τα ¾ των εβραϊκών σπιτιών. 45 συναγωγές, κοινοτικά κτήρια, ευκτήριοι οίκοι, ιδρύματα, γραφεία, σχολεία, καταστήματα, λέσχες, εργοστάσια, εργαστήρια κ.α., αφήνοντας 13.000 εβραϊκές οικογένειες άστεγες. Ο Ιταλοεβραίος Δαβίδ Μορπούργο, πρόεδρος του συνδικάτου των ασφαλιστών προσπάθησε να εξασφαλίσει για την πόλη έγκαιρη καταβολή των αποζημιώσεων. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Η αναγέννηση: Θεσσαλονίκη 1850-1918, «Η πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, (τίτλος πρωτοτύπου: *La «ville des Juifs» et le reveil des Balkans*), μτφρ Γιώργος Καλαμάτης, εκδ. Εκάτη, 1994, σ. 82-84

³²³ Ελεύθερον Βήμα, 2-7-1931

³²⁴ J, Lichtenberg, *Democracy and the Mass Media*, Καμπριτζ 1990, σ. 102

³²⁵ Ακραία, αλλά ενδεικτική, περίπτωση αυτής της σχέσης αναφέρεται στο 1984 του George Orwell, όπου ο Μεγάλος Αδελφός χρησιμοποίησε την απόλυτη κυριαρχία στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης προκειμένου να εγγράψει στις συλλογικές συνειδήσεις των πολιτών τα πρότυπα που ήθελε. B.H. Bagdikian, *The Media Monopoly*, 3^η έκδοση, Μασσαχουσέτη 1990, σ.3

ευθύνες κυρίως στους κομμουνιστές³²⁶ δικαιολογώντας και επομένως νομιμοποιώντας την άσκηση πολιτικής βίας από τις εθνικιστικές οργανώσεις ενώ από την άλλη άδραξε την ευκαιρία να εξωραΐσει την επισφαλή εικόνα του ελληνικού κράτους³²⁷, τονίζοντας την αποδοτικότητα της αστυνομικής επέμβασης³²⁸, την καθ'όλα σωστή αντίδραση του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας και την ένδειξη έμπρακτης συμπαράστασης στα θύματα των ταραχών εκ μέρους των αρχών³²⁹.

³²⁶ *Νέα Αλήθεια*, 3-7-1931: «Εις όλην την κίνησιν, ήτις κατέληξεν εις τα γνωστά επεισόδια μεταξύ των Χριστιανών και Εβραίων, είνε αναμειγμένοι κατά το πλείστον οι Κομμουνισταί, οι οποίοι μεταβαίνοντες εις τους Εβραϊκούς συνοικισμούς, διένεμον προκηρύξεις, δια των οποίων εφανάτιζον τους Ισραηλίτας κατά των Χριστιανών». Και στην ίδια εφημερίδα, 5-7-1931: « Πρέπει δε να τονισθή ότι, ευτυχώς δια το γόητρον των εθνικών οργανώσεων τα πρόσωπα ταύτα ουδεμία σχέσιν έχουν με αυτάς. Οι κομμουνισταί έχουν βάλει τον δάκτυλον των, επωφεληθέντες της δημιουργηθείσης εξάψεως και επιχειρήσαντες να την εκμεταλευθούν».

³²⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931: «Η ελληνική ιστορία έχει να διδάξη μόνο την αρχή του σεβασμού προς πάντα ευρισκόμενον εις την Ελλάδα». *Νέα Αλήθεια*, 25-6-1931: «Η Ελλάς είναι υπερήφανος εξηκολούθησεν ο κ. Πρωθυπουργός δια την ανεξιθρησκείαν την οποίαν ανέκαθεν επέδειξε απέναντι των αλλοθρήσκων πολιτών της....»

³²⁸ *Πατρίς*, 2-7-1931: «Κατόπιν των ληφθέντων μέτρων απόλυτος τάξις επικρατεί εν Θεσσαλονίκη. Το υπουργείο Οικονομικών διέθεσε 500 χιλιάδες δραχμών προς ανέγερσιν των καιόντων παραπηγμάτων του συνοικισμού Κάμπελ.», *Νέα Αλήθεια*, 3-7-1931: «Ο κ. Αβραάμ ομιλών επί των αιτιών των προκαλεσάντων τας ταραχάς και συγκρούσεις μεταξύ των Ισραηλιτών και Ελλήνων.... Επανέλαβε ότι... δεν είνε δυνατόν να κατηγορηθούν αι Αρχαί της πόλεως, αστυνομικάί και δικαστικάί, αίτινες έπραξαν το καθήκον τους». *Ελεύθερον Βήμα*, 4-7-1931: «Κατεβλήθη υπεράνθρωπος προσπάθεια των οργάνων της εξουσίας να απομακρύνει τους επιδρομείς», *Ακρόπολις*, 2-7-1931 τίτλος άρθρου: Αι τοπικάί Αρχαί έπραξαν το καθήκον των. Η Ελλάς δεν δύναται να κατηγορηθή δια τας σκηνάς», *Εστία* 4-7-1931 τίτλος άρθρου: «Ησυχία εν Θεσσαλονίκη. Επίσπευσις των ανακρίσεων»,

³²⁹ *Νέα Αλήθεια*, 30-6-1931: «Ο Γενικός Γραμματεύς του Δήμου κ. Ζευγώλης μετέβη εις τον συνοικισμό Κάμπελ και εξήτασε την δημιουργηθείσαν κατάστασιν από απόψεως παροχής βοηθημάτων εις τα θύματα της νυχτερινής τραγωδίας... Εις τον συνοικισμόν τούτον ελειτουργεί συσσίτιον,... έχει αποφασισθεί να επεκταθεί η αρτοδοσία εις όλους τους παθόντας και να δοθούν εις αυτούς και χρηματικά βοηθήματα... Πάντες οι κάτοικοι του συνοικισμού μετ'αληθινής συγκινήσεως αντελήφθησαν το υπέρ αυτών ενδιαφέρον της δημοτικής αρχής, και εξεδήλωσαν παντοτρόπω την ευγνωμοσύνην των προς τους αντιπροσώπους αυτής», *Ελεύθερον Βήμα*, 1-7-1931: «Ο γενικός διοικητής κατέβαλεν υπερανθρώπους προσπάθειας όπως κατευνάσῃ τα πνεύματα, προέβη δε εις δηλώσεις καθυστικάς.»

IV. Ο αντισημιτισμός και ο Τύπος

Ο ελληνικός τύπος, σύσσωμος, εξέλαβε και χαρακτήρισε το πογκρόμ του Κάμπελ ως μία πράξη αντισημιτική και όχι αντιουδαϊκή. Μολοταύτα πρέπει να τονισθεί η εννοιολογική σύγχυση του τύπου ως προς τους όρους αυτούς. Αν και αποτελεί συνέχεια του θρησκευτικού αντιουδαϊσμού, ο αντισημιτισμός διαφέρει ουσιαστικά από αυτόν, καθώς τα αίτια της εχθρότητας και του μίσους κατά των Εβραίων δεν είναι πλέον θρησκευτικά αλλά φυλετικά³³⁰. Πρόκειται για μία ιδιόζουσα μορφή ρατσισμού, βασικό στοιχείο της οποίας είναι η αναγωγή των Εβραίων από θρησκευτική κοινότητα σε «φυλή».³³¹

Όπως αναφέρει ο Παπαδημητρίου: «Ο αντισημιτισμός ιστορικά αποτελεί ένα 'συνονθύλευμα' θρησκευτικών, φυλετικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών παραγόντων, χωρίς ο καθένας από αυτούς τους παράγοντες να αντιπροσωπεύει και μία ξεχωριστή μορφή αντισημιτισμού». Κοινό γνώρισμα όλων των μορφών του αντισημιτισμού και στο παρελθόν και στις μέρες μας είναι η αναφορά στην ιδιαιτερότητα των Εβραίων σε σχέση με στερεότυπα που έχουν να κάνουν με την οικονομική και πολιτική 'παντοδυναμία' των Εβραίων.³³²

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο αντισημιτισμός δεν γνώρισε 'ταξικούς φραγμούς'. Οι ελίτ της εξουσίας τους κατηγορούσαν, ιδιαίτερα σε περιόδους κοινωνικών συγκρούσεων, ως απάτριδες και υποκινητές της ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης, λόγω της συμμετοχής πολλών διανοούμενων Εβραίων στα διάφορα επαναστατικά κινήματα. Άνθρωποι της μεσοαστικής τάξης αντιμετώπιζαν τους Εβραίους ως ανταγωνιστές που κατέχουν θέσεις επιρροής στον εμπορικό, τραπεζικό και βιομηχανικό τομέα. Ο απλός λαός έβλεπε στο πρόσωπο των Εβραίων το κεφάλαιο, δεδομένης της ενασχόλησης τους με το εμπόριο του χρήματος, πράγμα που απαγορευόταν στους χριστιανούς.³³³ Οι Μ. Horkheimer και Th. Adorno επισημαίνουν ότι οι Εβραίοι εισάγοντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σε διάφορες χώρες, τράβηξαν πάνω τους το μίσος εκείνων που θίγονταν από αυτόν όπως οι αγρότες και οι τεχνίτες.³³⁴ Οι ρατσιστές επιστήμονες κατέγραφαν ως το πιο επικίνδυνο γνώρισμα των Εβραίων, την ικανότητα τους να προσαρμόζονται στη χώρα που κατοικούν ώστε να μη διαφέρουν ουσιαστικά σε τίποτα.³³⁵

Ο όρος *αντισημιτισμός* (γερμ. *Antisemitismus*) απαντάται σε όλες τις σύγχρονες γλώσσες (αγγλ. *antisemitism*, γαλλ. *antisemitisme*, ισπ. κ. ιτ. *antisemitismo*) και αποδίδεται στον Wilhelm Marr (1819-1904), ο οποίος με το βιβλίο του "*Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum*", που εκδόθηκε το 1879 και γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία, εξέθετε την πολιτική του σκέψη που συνίστατο στην εχθρότητα κατά του εβραϊκού. στοιχείο. Στο βιβλίο αυτό ο Marr καλούσε τους

³³⁰ Γράφει σχετικά ο D. Claussen: «Θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ του παραδοσιακού και σύγχρονου αντισημιτισμού, για να αποφευχθεί το μοιραίο λάθος ότι ο αντισημιτισμός είναι διαχρονικό φαινόμενο, πράγμα παράλογο» D. Claussen, *Die Grenzen der Aufklärung, Die gesellschaftliche Genese des modernen Antisemitismus*, Fitcher Verlag, Frankfurt am Main 1994 σ. 43

³³¹ L. Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus*, τόμοι 1-4, Verlag Georg Heintz, Worms 1977-1987, και τόμοι 7 και 8, Athenaum Verlag, Frankfurt am Main 1988, σ. 111.

³³² Ζήσης Παπαδημητρίου, οπ. π., σ. 240

³³³ Στο ίδιο, σ. 241

³³⁴ M. Horkheimer & Th. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Fischer Verlag: Frankfurt and Main 1981 (ελληνική έκδοση: *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1986, σ. 157

³³⁵ Γεώργιος Τσιάκαλος, *Απέναντι στα εργαστήρια του ρατσισμού*, εκδ. Τυπωθήτω – Αντιρρήσεις, Αθήνα 2006, σ. 19-20

Γερμανούς να υπερασπιστούν το έθνος τους ενάντια στην εβραϊκή νίκη, που ήταν κοντά. Με βάση την υποτιθέμενη σύγκρουση του γερμανικού και του εβραϊκού στοιχείου χώριζε την ιστορία σε δύο περιόδους-πολέμους, ο πρώτος από τους οποίους διήρκεσε 1800 χρόνια ξεκινώντας από την καταστροφή της Ιερουσαλήμ από τους Ρωμαίους, ενώ ο δεύτερος διαρκούσε μόλις τριάντα έτη τον καιρό της έκδοσης του βιβλίου, ξεκινώντας από το 1848 –έτος της χειραφέτησης (Emanzipation) των Εβραίων στη Γερμανία. Σε αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα σύμφωνα με τον Marr το εβραϊκό στοιχείο είχε κυριαρχήσει· μέσα στο βιβλίο είναι διάχυτη η εμμονή στον όρο “*Verjudung*” (εβραιοποίηση) της γερμανικής κοινωνίας, των πολιτικών θεσμών, της οικονομίας, του τύπου κτλ³³⁶.

Παράλληλα με την έκδοση του βιβλίου ο Marr ανέπτυξε πολιτική δράση δημιουργώντας την *Αντισημιτική Ένωση* και πολύ σύντομα όροι όπως *αντισημιτικό κόμμα*, *αντισημιτικό κίνημα* και *αντισημίτης* καθιερώθηκαν στην πολιτική ζωή· η χρήση του όρου *αντισημιτισμός* ακολούθησε αμέσως μετά. Σύμφωνα με τον Rose ο όρος *αντισημιτικός* μαρτυρείται για πρώτη φορά σε μία πολεμική του Εβραίου συγγραφέα M. Steinschneider εναντίον του Renan γραμμένη το 1860, αλλά κατά κοινή παραδοχή καθιερώθηκε με το συγκεκριμένο περιεχόμενο μέσω της πολιτικής δράσης του Marr.³³⁷ Στο ελληνικό τύπο πρώτη φορά που μαρτυρείται ο όρος *αντισημιτισμός* είναι το 1887 από την εφημερίδα *Αιών*.

Αξίζει να σημειωθεί η άποψη των M. Horkheimer και Th. Adorno, οι οποίοι, μάλιστα, μιλούν συγκεκριμένα για έναν «λαϊκό αντισημιτισμό» (*volkischer antisemitismus*). Αναφέρουν σχετικά:

«Ο λαϊκός αντισημιτισμός θέλει να τραβήξει τη ματιά από τη θρησκεία. Ισχυρίζεται ότι μόνη έγνοια είναι η καθαρότητα της φυλής και του έθνους. Οι εθνικιστές παρατηρούν ότι οι άνθρωποι έχουν σταματήσει από πολύ καιρό να ασχολούνται με την αιώνια σωτηρία τους... Είναι δύσκολο να ξεσηκώσεις τις μάζες εναντίον των Εβραίων λέγοντας ότι είναι αδιάλλακτοι άθεοι. Αλλά εξίσου δύσκολο είναι να ξεριζώσεις εντελώς τη θρησκευτική εχθρότητα που ενθάρρυνε για δύο χιλιάδες χρόνια τους διώκτες των Εβραίων»³³⁸

Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του αντισημιτισμού, οι Εβραίοι ανήκουν στη ‘σημιτική φυλή’ και ως εκ τούτου είναι βιολογικά και πνευματικά κατώτεροι από τους ‘Ινδοευρωπαίους’ (συνώνυμα: ‘Ινδογερμανοί’ ή ‘Άριοι’) που θεωρούνται η κατεξοχήν ‘άνωτερη φυλή’. Η ταύτιση των γλωσσολογικών όρων ‘σημιτικός’ και ‘ινδοευρωπαϊκός’³³⁹ με τις έννοιες ‘Σημίτες’ και ‘Ινδοευρωπαίοι’ είναι παραπλανητική και στερείται επιστημονικής αξίας. Ναι μεν υπάρχουν σημιτικές και ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, δεν υπάρχουν ωστόσο αντίστοιχα σημιτική και ινδοευρωπαϊκή φυλή. Ινδοευρωπαίοι αποκαλούνται οι λαοί των οποίων οι γλώσσες έχουν ως βάση τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, που οι ρίζες τους βρίσκονται στη βορειοδυτική Ινδία, η οποία στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. κατελήφθη από τον

³³⁶ Paul Lawrence Rose, *Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner*. Princeton: Princeton University Press, 1990, 288-93

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 288

³³⁸ Βλ. M. Horkheimer/ Th. W. Adorno, *Die Dialektik der Aufklärung*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1981(ελληνική έκδοση: Η διαλεκτική του Διαφωτισμού, εκδ. Ύψηλον, Αθήνα 1986), σ. 158

³³⁹ Οι Γερμανοί συνήθιζαν να χρησιμοποιούν τον όρο «ινδογερμανικό», για να μπορούν έτσι να ταυτίζουν ευκολότερα τους εαυτούς τους με την «άρια φυλή».

αγροτικό λαό των Αρίων. Σημίτες είναι μια ομάδα λαών που μιλούν συγγενείς μεταξύ τους γλώσσες (χαμιτοσημιτικές)³⁴⁰. Ο όρος αντισημιτισμός από νοηματική άποψη είναι παραπλανητικός, καθότι στους σημιτικούς λαούς ανήκουν και οι διάφοροι αραβικοί λαοί, οι οποίοι όμως, σε αντίθεση με τους Εβραίους, δεν έγιναν ποτέ στην ιστορία τους αντικείμενο φυλετικής εχθρότητας και μίσους. Η διαπίστωση αυτή, μάλιστα, παρατηρείται σε πρωτοσέλιδο άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας μικρού βεληνεκούς, *Ελεύθερος Άνθρωπος*:

«Τόσο μάλιστα συχνά και συστηματικά ήσαν αι ταραχαί αυταί κατά των Εβραίων, ώστε προ περίπου 100 χρόνια ευρέθη δι'αυτάς και ειδική ονομασία. Ονομάσθησαν 'αντισημιτικά', αν και, δεν είχε μόνο οι Εβραίοι Σημίται. Εν τούτοις η Ευρώπη μόνον αυτούς τους Σημίτας ξέρει και μόνον εναντίον αυτών εξήσκησε τον αντισημιτισμόν...»³⁴¹

Οι έννοιες αντιουδαϊσμός και αντισημιτισμός στην μεγάλη πλειονότητα του τύπου ταυτίζονται. Η σύγχυση αυτή παρατηρείται σε όλες τις εφημερίδες αφού πουθενά δεν γίνεται λόγος για μίσος φυλετικό παρά μόνο θρησκευτικό. Το γεγονός αυτό δεν είναι καθόλου παράλογο αφού η επέκταση της χρήσης του όρου για να περιγραφούν αντιεβραϊκές απόψεις, ιδεολογίες και πρακτικές σε εποχές πριν την καθιέρωσή του είναι ένας αναχρονισμός που έχει καθιερωθεί όχι μόνο στη συνείδηση του μέσου ομιλητή αλλά και στην ιστορική επιστήμη: μολονότι είναι βασική αρχή της Ιστορίας να αποφεύγεται ο αναχρονισμός, δηλαδή η υιοθέτηση μεταγενέστερων ιστορικών όρων για την περιγραφή παλαιότερων καταστάσεων³⁴², ωστόσο ο Rose δέχεται κατ' εξαίρεση τη χρήση του όρου αντισημιτισμός για την περιγραφή αντιεβραϊκών νοοτροπιών παλαιότερων εποχών, επειδή υπάρχουν κάποια σταθερά στοιχεία στις αντιεβραϊκές νοοτροπίες των διαφόρων εποχών που τις συνδέουν σε ένα ιστορικό συνεχές· αντίθετα, άλλοι συγγραφείς προτιμούν τη χρήση τού όρου αντιουδαϊσμός για παλαιότερες εποχές³⁴³.

Ο εννοιολογικός αυτός αναχρονισμός μεταξύ αντιουδαϊσμού και αντισημιτισμού φαίνεται ξεκάθαρα και από το γεγονός ότι στις εκάστοτε ιστορικές αναφορές περί διώξεων εις βάρος των Εβραίων ανά την Ευρώπη που παρουσιάζονται από τον τύπο δεν γίνεται καμία προσπάθεια διαφοροποίησης των διώξεων που είχαν, φαινομενικά τουλάχιστον, κίνητρα θρησκευτικά από τις νεότερες διώξεις με φυλετικά κίνητρα.

Ο αναχρονισμός αυτός είναι τόσο διαδεδομένος ώστε αυτοί χρησιμοποιούν τον όρο αντισημιτισμός για όλες τις εποχές, τον χωρίζουν σε τέσσερις περιόδους: Αρχαιότητας, Μεσαιώνα, Αναγέννησης- Διαφωτισμού και Νεότερης – Σύγχρονης εποχής.

Αξίζει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην ερμηνεία της έννοιας 'αντισημιτισμός' από την εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* γιατί της αποδίδει, στην πραγματικότητα, ένα οικονομικό περιεχόμενο εν αντιθέσει με τον υπόλοιπο τύπο στον οποίο παρατηρείται η σύγχυση και η ταύτιση του θρησκευτικού με του φυλετικού μίσους. Ο *Ελεύθερος άνθρωπος* σε πρωτοσέλιδο άρθρο του εκφράζει την άποψη ότι ο

³⁴⁰ Τον όρο «Σημίτες» εισήγαγε το 1781 ο Γερμανός Α. L. Schlozer, ενώ ο όρος «Ινδοευρωπαίοι και η αντικατάστασή του με το «Ινδογερμανοί» είναι επινόηση του, επίσης Γερμανού, γλωσσολόγου H. J. Klapproth.

³⁴¹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 30-6-1931

³⁴² Αθανάσιος Βερτσέτης, *Διδακτική της Ιστορίας*, Β' έκδοση, Αθήνα 1999, σ. 83-84

³⁴³ Ζήσης Παπαδημητρίου, οπ.π. βλ. τίτλος κεφαλαίου: ο αντιουδαϊσμός στην αρχαιότητα, σ. 270

αντισημιτισμός είναι μια συμπεριφορά που οφείλεται στην διαχρονική οικονομική αντιζηλία και έχθρα μεταξύ του εβραίων και των εκάστοτε ντόπιων που με το θρησκευτικό επικάλυμμα διώκονται απηνώς είτε για να σφετεριστούν οι ντόπιοι την περιουσία των Εβραίων είτε το εμπόριο που είχαν στα χέρια τους. Αξίζει να σημειωθεί μία μικρή αλλά, σχετικά, ουσιαστική διαφοροποίηση που κάνει η εφημερίδα σχετικά με τις πρόσφατες διώξεις εναντίον των Εβραίων από εκείνες της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα. Η αλλαγή του θρησκευτικού μίσους σε φυλετικό που παρατηρήθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα για την εφημερίδα εκλαμβάνεται απλά ως περαιτέρω επισημοποίηση και συστηματοποίηση του οικονομικού ανταγωνισμού και αντιζηλίας μεταξύ των απανταχού Εβραίων και του εκάστοτε κυρίαρχου εθνικού στοιχείου. Όμως αυτή η διαφοροποίηση, σύμφωνα με την εφημερίδα, αφορά αποκλειστικά τις αντισημιτικές διώξεις της Δυτικής Ευρώπης και όχι της Ανατολικής. Στη βάση αυτή, η εφημερίδα ερμηνεύει την εκάστοτε εχθρική συμπεριφορά που είχαν επιδείξει οι Έλληνες απέναντι στους Ισραηλίτες μόνο ως υπόλοιπο βαρβαρότητας και αναχρονισμού αφού, σύμφωνα με την εφημερίδα, δεν υπήρξαν ποτέ οικονομικές έχθρες και αντιζηλίες μεταξύ των Ελλήνων και των Εβραίων. Επιπροσθέτως εκλαμβάνει και χαρακτηρίζει τις διώξεις ως αυτές ως περιστασιακές, αναχρονιστικές και μικρής κλίμακας χωρίς να περιέχουν οικονομικά κίνητρα. Ως αποτέλεσμα τούτου η ίδια εφημερίδα θεωρεί ότι αντισημιτισμός στην Ελλάδα δεν υπήρχε και ούτε υπάρχει αφού για να υπάρξει πρέπει να υπάρχουν οικονομικά κίνητρα. Αξίζει να σημειωθεί η αντίστοιχη άποψη περί ανυπαρξίας αντισημιτισμού εν Ελλάδι και από την Ισραηλιτική εφημερίδα, μεγάλης κυκλοφορίας, *Εφημερίς της Ανατολής* σε αναδημοσίευση των σχολίων από την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Η Ισραηλιτική 'Εφημερίς της Ανατολής' εκπλήσσεται δια τα επεισόδια της Θεσσαλονίκης, υπενθυμίζουσα την αδελφικήν συμβίωσιν των Ελλήνων και Ισραηλιτών. Ασφαλώς, τονίζει, πρόκειται περί παραζήγησης, διότι ο αντισημιτισμός είνε άγνωστος εις την Ελλάδα και την Ανατολήν γενικώς.»³⁴⁴

Προς απόδειξη τούτου η εφημερίδα προβαίνει σε μία άμεση σύγκριση του περιστατικού του Κάμπελ αλλά και της Κέρκυρας³⁴⁵ με αντίστοιχα γεγονότα στην Ευρώπη και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι διώξεις εις βάρος των Εβραίων μεταξύ της Ελλάδος και της Δυτικής Ευρώπης διαφέρουν παρασάγγας αφού πίσω από τις εκάστοτε αντισημιτικές ταραχές που εκδηλωνόντουσαν στη Δυτική Ευρώπη πάντοτε υπέβοσκαν οικονομικά κίνητρα με θρησκευτικό επικάλυμμα. Πιο συγκεκριμένα, η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* αναφέρει:

«Οι Εβραίοι ως λαός έξυπνος, εμπορικός και πολύ προωδευμένος δια την προ Χριστού εποχήν, ήσαν ο στόχος της αντιζηλίας όλων των γύρω λαών. Ο 'περιούσιος' λαός του Θεού ήταν 'στην μπούκα του ντουφεκιού' όλων: Αιγυπτίων, Σύρων, Ασσυρίων... Τους κατεδίωκαν άγρια και προσπαθούσαν να τους εξοντώσουν... ..Στην Ευρώπη δεν έπαυσαν οι διωγμοί των Εβραίων

³⁴⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 2-7-1931, τίτλος άρθρου: Σχόλια ισραηλιτικής εφημερίδας.

³⁴⁵ Αντίστοιχες ιστορικές αναδρομές των αντισημιτικών εκδηλώσεων στο ελλαδικό χώρο έκαναν σχεδόν όλες οι εφημερίδες, με συχνότερη και εκτενέστερη αναφορά στο πογκρόμ της Κέρκυρας το 1891. Βλέπε και *Ακρόπολις*, 3-7-1931 τίτλος άρθρου: Ολόκληρος η Κέρκυρα εναντίον των Ισραηλιτών

καμμίαν εποχή. Παντού όπου και να επήγαιναν οι Εβραίοι επροόδευαν, έκαμαν χρήματα και έπειτα εδιώκοντο. Μόνον στην Ισπανίαν οι Εβραίοι εύρισκον ησυχίαν την εποχήν που την είχαν καταλάβει οι Άραβες. Από το ένα μέρος ο πλούτος των και από το άλλο μέρος η μωαμεθανική των θρησκεία τους έκαναν ανεκτικούς προς τους Εβραίους. Έτσι επί αιώνες οι Εβραίοι έμειναν ανενόχλητοι στην Ισπανίαν. Έπειτα όμως, όταν οι Άραβες έφυγαν από την Ισπανία, ήρχισαν εκεί αι κακαί ημέραι των Εβραίων. Στο μεταξύ οι εξυπνότατοι και εμπορικώτατοι Εβραίοι είχαν σχηματίσει μεγάλας περιουσίας και είχαν το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Ισπανίας στα χέρια των. Αυτό δεν εσύμφερε στους ελεύθερους πια Ισπανούς. Και απεφάσισαν να εξοντώσουν τους Εβραίους ή τουλάχιστον να τους διώξουν..... Εκτός των μεγάλων διωγμών της Ισπανίας, έγιναν ομοίως διωγμοί των Εβραίων το 1290 στην Αγγλία, το 1306 και 1395 στη Γαλλία και το 1493 και 1498 στην Πορτογαλία.... Οι διωγμοί κατά των Εβραίων τις περισσότερες φορές είχαν αφορμήν λόγους οικονομικούς. Εμπορικά αντιζηλίες δια την πρόοδον του εβραϊκού στοιχείου και ομοίαι αφορμαί κατέληξαν στους διωγμούς. Αλλά για να γίνουν οι διωγμοί εχρειάζετο ο φανατισμός του όχλου. Εύκολα δε οι οικονομικοί παράγοντες κατώρθωναν να καλλιεργούν αυτόν τον φανατισμόν. Οι Εβραίοι ήσαν ο λαός που 'σταύρωσε τον Χριστό'. Αυτό το ενεθυμούντο οι διώκται, όταν επρόκειτο να γίνη κανείς τοιούτος διωγμός.... Τον 19ον αιώνα ο αντισημιτισμός επισημοποιήθη πιά ως πολιτικόν δόγμα. Έτσι μέσα στον περασμένον αιώνα έγιναν τιοῦτοι διωγμοί των Εβραίων, με βάσιν καθαράν οικονομικήν, το 1879 – 1881 στην Γερμανία και στην Ουγγαρία, στη Γαλλία, στην Ρουμανία και αλλού. Στη Ρωσσία εγίνοντο συχνοί διωγμοί των Εβραίων, που ελέγοντο 'Πογκρίμ'. Αλλά από την εποχήν της επικρατήσεως των Μπολσεβίκων οι Εβραίοι ησύχασαν και απολαύουν ισότητος και ευνοίας από την Δημοκρατίαν των Σοβιέτ. Στην Πολωνίαν η καταδίωξις των Εβραίων υπήρξεν άγρια. Εν τούτοις και σήμερον περισσότερο από το ένα δέκατον του πληθυσμού της χώρας εκείνης είνε Εβραίοι: 3 εκατομύρια περίπου. Στην Βαλκανική απ'εναντίας οι Εβραίοι εύρισκον πάντα ευνοϊκόν έδαφος. Ούτε οι Τούρκοι, ούτε οι Έλληνες τους κατεδίωξαν συστηματικά. Στην Τουρκίαν ποτέ δεν επείραζαν τους Εβραίους, παρά μόνον το 1927 ήρχισαν να τους περιορίζουν εις μερικά σημεία, των προτέρων δικαιωμάτων τους.... Συστηματικοί διωγμοί των Εβραίων στην Ελλάδα δεν έγιναν ποτέ. Και αυτό που γίνεται τώρα στη Θεσσαλονίκη είνε μία ανωμαλία και αταξία χωρίς λόγον και σκοπόν. Έχουν γίνει όμως και άλλοτε τοπικαί αντισημιτικαί ταραχαί στην Ελλάδα. Κατά το 1891 στην Κέρκυρα και στην Ζάκυνθο.... Ομοίως και το 1847 συνέβη ένα επεισόδιον κατά το έθιμον του καψίματος του Εβραίου, το οποίο επροκάλεσε την γνωστήν υπόθεσιν των Εβραίων Πατσίφικον.... Είνε λοιπόν εξηκριβωμένον από την ιστορίαν ότι αι αντισημιτικαί ταραχαί της Δυτικής Ευρώπης είχαν αφοράς οικονομικάς. Αυτό δεν συνέβη ποτέ στην Ανατολήν. Αλλά και κανείς άλλος λόγος δεν υπάρχει να ενοχλούμε τους Εβραίους που ζουν στον τόπο μας. Γι'αυτό αι ταραχαί της

Θεσσαλονίκης είνε μόνον υπόλοιπον βαρβαρότητος και κάτι τι εντελώς αναχρονιστικόν και αδικαιόγητον σήμερα.»³⁴⁶

Μολοταύτα σε αρκετές εξ αυτών γίνονται κάποιες υπολανθάνουσες νύξεις περί διαφορετικότητας των λαών, Ελληνικού και Ιουδαϊκού, ποτέ όμως ξεκάθαρη φυλετική διαφοροποίηση με κριτήριο το αίμα. Επίσης πότε δεν τίθεται θέμα ανωτερότητας και κατωτερότητας του ενός από τον άλλο. Ειδικό βάρος πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι μολονότι γίνεται λόγος περί διαφορετικότητας μεταξύ του ελληνικού και εβραϊκού λαού, προτρέπονται ευθέως οι Θεσσαλονικείς Ισραηλίτες να πάνσουν να συμπεριφέρονται ως αλλότρια και αλλογενή στοιχεία και να ενταχθούν στον ελληνικό κορμό και μάλιστα δίχως να χρειάζεται να αλλαξοπιστήσουν³⁴⁷.

Η συνεχής αυτές προτροπές προς τους Ισραηλίτες από μεγάλη πλειονότητα του τύπου, πλην ολίγων εξαιρέσεων³⁴⁸, καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο αφενός το γεγονός ότι δεν υπήρχαν απροσπέλαστες ‘διαχωριστικές γραμμές’ ανάμεσα στους δύο λαούς και αφετέρου ότι η έννοια της εθνικής ταυτότητας ούτε οριζόταν αυστηρά από το ‘αίμα’ ούτε και είχε στενή διάσταση. Απεναντίας, η ελληνική ταυτότητα ήταν πολυσχιδής και πολυδιάστατη και αρκετά ελαστική ώστε να συμπεριλάβει, διακριτικά, ακόμη και τους αλλογενείς σεφαρδίτες, αρκεί να υιοθετούσαν την ελληνική γλώσσα και συμπεριφορά.

Μία παρεμφερής άποψη με την εφημερίδα *Ελεύθερον Άνθρωπος* περί ελληνικού αντισημιτισμού εκφράζει και η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* με την ειδοποιό διαφορά ότι για την τελευταία υφίσταται οικονομικός ανταγωνισμός εν Ελλάδι αντίστοιχος της δυτικής Ευρώπης. Πιο συγκεκριμένα θεωρεί ότι το θρησκευτικό μίσος εις βάρος των Ισραηλιτών είναι η επικάλυψη ενός έντονου οικονομικού ανταγωνισμού που λαμβάνει μέρος στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των Ελλήνων και των Ισραηλιτών³⁴⁹.

Όλες οι εφημερίδες όταν αναφέρονται στα του Κάμπελ διαφοροποιούν τα εμπλεκόμενα μέρη σε Έλληνες και Ισραηλίτες ή Χριστιανούς και Εβραίους, θεωρώντας αυτόματα το εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης ως κάτι αλλότριο, αλλογενές και μη ελληνικό. Παρόλα αυτά, αρκετές εφημερίδες προσπαθούν να τονίσουν αυτά που ενώνουν τις δύο κοινότητες και όχι αυτά που τους χωρίζουν.

Μολοταύτα, στην αρχή των γεγονότων παρατηρήθηκε μία τάση έντονου διαχωρισμού μεταξύ χριστιανικού-ελληνικού στοιχείου και του εβραϊκού-ισραηλιτικού στοιχείου τονίζοντας τη μη ηθελημένη ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία. Ο αθηναϊκός τύπος, εν γένει, αντιμετωπίζει και ερμηνεύει την αντισημιτική

³⁴⁶ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 30-6-1931, τίτλος άρθρου: Αι επιθέσεις κατά των Εβραίων εις την Ευρώπην και εις την Ελλάδα

³⁴⁷ *Ακρόπολις*, 4-7-1931, «Διατί δεν θέλετε να μιμηθήτε τους Ισραηλίτας της Παλαιάς Ελλάδος, οι οποίοι έγιναν γνήσιοι και θερμοί Έλληνες, ομιλούν την ελληνικήν γλώσσαν, ακολουθούν τα ελληνικά ήθη, διατηρούντες ως μέσα διακριτικά την θρησκεία των;»

³⁴⁸ Εμφανής εξαίρεση αποτελεί ο *Ριζοσπάστης*, 1-7-1931, 2-7-1931, 3-7-1931 αλλά και ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 30-6-1931 αφού το μόνο το οποίο προτρέπουν είναι να τους επιτραπεί και ουσιαστικά πλέον να ζουν στην ησυχία τους και να μην τους ενοχλούν.

³⁴⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 3-7-1931

αυτή κίνηση σαν ένα μεμονωμένο γεγονός μικρής αξίας και περιφερειακού-τοπικού χαρακτήρα και όχι σαν μία συμπεριφορά που αντιπροσωπεύει σύσσωμο τον ελληνικό λαό. Αντιθέτως, ο τύπος της Θεσσαλονίκης καταπιάνεται σαφώς περισσότερο με τα συμβάντα αυτά, τονίζοντας εμμέσως την κρίσιμη κατάσταση της συμπρωτεύουσας αλλά και της Μακεδονίας εν γένει. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι μερίδα του τύπου της Θεσσαλονίκης ευθύνεται για τον εκτροχιασμό της τεταμένης αυτής κατάστασης που επικρατούσε στη πόλη. Ένα γεγονός που αναφέρεται και καταδικάζεται αφενός από την πολιτική σκηνή της χώρας και αφετέρου από τον αθηναϊκό τύπο, που εξ αποστάσεως αντιμετωπίζει τα γεγονότα με περισσότερη νηφαλιότητα και μετριοπάθεια.

Εν κατακλείδι, λοιπόν, οι ταραχές του Κάμπελ δεν φέρουν οπωσδήποτε τα χαρακτηριστικά εκείνα, τα οποία θα επέτρεπαν την καταγραφή τους ως ακραία περίπτωση οργανωμένου πογκρόμ³⁵⁰. Τέτοια πραγματοποιήθηκαν στη Ρωσία, όπου μεταξύ των ετών 1915 και 1921 οι Εβραίοι δοκιμάζουν φοβερές στερήσεις που στοιχίζουν τη ζωή σε 250.000 πολίτες. Η έκδοση του *Mein Kampf* το 1925 προαγγέλλει την απηνή καταδίωξη των Εβραίων με την επικράτηση του ναζισμού στην Ευρώπη. Το 1930 αρχίζει με διώξεις του εβραϊκού στοιχείου στο Βερολίνο, στη Λειψία, στο Ντυσσελντορφ και στη Φρανκφούρτη, για να συνεχιστούν το 1931 σε πανεπιστημιακές πόλεις της Πολωνίας και το 1933 στο Βουκουρέστι. Στις Ηνωμένες Πολιτείες τέλος, το 1915, αναβιώνει η παράνομη οργάνωση *Κου Κλουξ Κλαν*, με αναμορφωτή της τον William J. Simmons, φέρουσα αντισιμιτικές τάσεις, ενώ το 1924 ελέγχεται με νομικά διατάγματα η δυνατότητα εισόδου Εβραίων μεταναστών στην αμερικανική ήπειρο, με τη δικαιολογία ότι η παρουσία τους είναι αυτή που ευθύνεται για την εκδήλωση ρατσιστικών επεισοδίων.

³⁵⁰ *Ελεύθερον Βήμα*, 5-7-1931, «Δεν πρόκειται περί θρησκευτικού αντισιμιτισμού, όπως των Ρώσων άλλοτε, ούτε περί ξενοφοβίας όπως στη Γερμανία εσχάτως».

V. Οι συνεδριάσεις της Βουλής με αφορμή το πογκρόμ.

Μεγάλη μερίδα του τύπου δίνει ιδιαίτερο βάρος στις αλγεινές εντυπώσεις που προκάλεσε το πογκρόμ αυτό στην Ευρώπη³⁵¹ τονίζοντας ότι τα επεισόδια αυτά αμαυρώνουν τη διεθνή εικόνα της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι με αφορμή τις αντισημιτικές ταραχές του Κάμπελ, ξέσπασαν επεισόδια και εκτός Ελλάδος. Πιο συγκεκριμένα, στο Βερολίνο εθνικοσοσιαλιστές φοιτητές επιτέθηκαν εναντίον Εβραίων συμφοιτητών τους.³⁵² Αντίστοιχες ταραχές συνέβησαν και στο Μόναχο, μικρότερου όμως βεληνεκούς. Οι διεθνείς διαστάσεις που πήραν οι ταραχές του Κάμπελ ενοχλούσαν το διεθνές πρόσωπο του ελληνικού κράτους που έβλεπε την προπαγάνδα περί "εθνικής ομοιογένειας" να αμφισβητείται και το υποχρέωσε να ξεκινήσει "διερεύνηση" των γεγονότων. Ενδεικτικό αποτελεί το δημοσίευμα του *Ημερήσιου Τύπου*:

«Τον Γενικό Διοικητήν κ. Γονατάν επεσκέφθησαν σήμερον την μεσημβρίαν οι εν Θεσσαλονίκη γενικοί πρόξενοι της Γιουγκοσλαβίας και της Ιταλίας και συνωμίλησαν μετ'αυτού επί μακρόν επί της καταστάσεως. Ο κ. κ. πρόξενοι επέστησαν την προσοχήν του κ. Διοικητού επί των συνεπειών τας οποίας δύνανται να έχουν αι διώξεις Ισραηλιτών υπηκόων των Κρατών τούτων και εν γένει υπηκόων των, εξήτησαν δε την λήσιν σοβαρών μέτρων προς προστασίαν της ζωής και της περιουσίας των. Ο κ. Γονατάς διεβεβαίωσε τους κ. κ. προξένους ότι ελήφθησαν ήδη μέτρα τοιαύτα ώστε να αποκλείεται εξ ολοκλήρου η συνέχισις των εκτροπών.»³⁵³

Το θέμα συζητήθηκε σε δύο συνεδριάσεις της Βουλής. Οι συζητήσεις, μάλιστα, της Βουλής καλύφθηκαν και δημοσιεύθηκαν στις περισσότερες εφημερίδες.

Η πρώτη έγινε στις 25 Ιουνίου και η δεύτερη στις 10 Δεκεμβρίου. Στις συνεδριάσεις αυτές οι αγορεύσαντες ασχολήθηκαν αφενός με τη φύση και τον χαρακτήρα της Ισραηλιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και αφετέρου με την ΕΕΕ. Αξίζει να προστεθεί ότι τις αντισημιτικές ταραχές που συνέβησαν στο εξωτερικό με αφορμή το Κάμπελ, η κυβέρνηση προσπάθησε να τις χρησιμοποιήσει ως άλλοθι για να δικαιολογήσει τα της Θεσσαλονίκης, υποστηρίζοντας ότι τέτοια φαινόμενα συμβαίνουν ακόμη και στην *πεπολιτισμένη Δύση*³⁵⁴.

³⁵¹ Πατρίς, 30-6-1931, τίτλος άρθρου: Οι ξένοι δια τα γεγονότα, *Η Καθημερινή*, 26-6-1931 τίτλος άρθρου: Τι δημοσιεύεται εις το εξωτερικόν

³⁵² *Ελεύθερον Βήμα*, 30-6-1931, τίτλος άρθρου: Απειλαί ταραχών εις την Γερμανίαν

³⁵³ *Ημερήσιος Τύπος*, 1-7-1931, τίτλος άρθρου: Διάβημα των προξένων προς τον Γενικόν Διοικητήν της Μακεδονίας. Επέστησαν την προσοχήν εκ των συνεπειών ενδεχόμενης επαναλήψεως των ταραχών.

³⁵⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 2-7-1931: «Η απάντησις του κ. Λιδωρικη:... Η τάξις εν Θεσσαλονίκη αποκατεστάθη πλήρως. Αντισημιτικές εξεγέρσεις δεν εσημειώθησαν μόνο εις την Ελλάδα. Πλείστα κράτη από τα μάλλον πεπολιτισμένα αντιμετώπισαν, προσφάτως, μάλιστα, γεγονότα σνταράξαντα

Στη συνεδρίαση της 25^{ης} Ιουνίου, το θέμα των επιθέσεων εναντίον των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης το έφερε ο Ισραηλίτης Βουλευτής Μ. Μπεςαντζή φοβούμενος μία συστηματική αντισιμιτική ταραχή. Από την εξέλιξη της συζήτησης είναι εμφανές πως η κύρια κατηγορία που αντιμετώπιζε η εβραϊκή κοινότητα ήταν η πολιτική της ταύτιση με τον κομμουνισμό, επομένως και η αντισιμιτική κίνηση είχε έκδηλο και αντικομμουνιστικό μανδύα. Στη συζήτηση που έγινε η ΕΕΕ δεν βρήκε και λίγους ένθερμους υποστηρικτές. Πολλοί βουλευτές διαμαρτυρήθηκαν όπως ο Κ. Ζαβιτζιάνος λέγοντας ότι «άντρες γεμάτοι πατριωτισμό κι εθνικισμό δεν μπορεί να χαρακτηρίζονται συμμορίες κακοποιών» ενώ ο διοικητής της Μακεδονίας, Στυλιανός Γονατάς, δήλωσε ότι δεν μπορούσε να καταλάβει τι το επιλήψιμο είχε μία ομάδα (η τρία έψιλον) που είχε ιδρυθεί «για να εξάρει το εθνικό φρόνημα» και να υπερασπίσει την «καθεστηκυία κοινωνική τάξη»³⁵⁵.

Σε ερώτηση όμως του Τσαλδάρη στον Βενιζέλο σχετικά με τις ταραχές του Κάμπελ, ο πρόεδρος των Φιλελευθέρων καταδικάσε απερίφραστα και τις εθνικιστικές οργανώσεις καθώς και τον τύπο που τις παρασύρει ενώ παράλληλα υπερασπίστηκε την εβραϊκή κοινότητα μην παραλείπωντας να εξάρει τη νομιμοφροσύνη της, δηλώνοντας ότι κατηγορίες εις βάρος των Μακαμπί είναι εντελώς ανυπόστατες.

Παράλληλα ο πρωθυπουργός ζήτησε από τους Ισραηλίτες Θεσσαλονικείς τη ψυχική τους αφομοίωση με τους Έλληνες ενώ θέλοντας εν μέρει να μειώσει τη σημασία και την έκταση των γεγονότων που ξέσπασαν στη Θεσσαλονίκη, έκανε και μία νύξη για εριστική και προκλητική στάση που τηρούν οι απανταχού Ισραηλίτες απέναντι στις κυρίαρχες (εθνικές) ομάδες, φέρνοντας το παράδειγμα των συνεχών συμπλοκών της Παλαιστίνης μεταξύ των Ισραηλιτών και των Αράβων.

Επιπροσθέτως, ο πρωθυπουργός τόνισε ότι εν ανάγκη θα γίνει και χρήση όπλων για την πλήρη αποκατάσταση της τάξης, μη ανεχόμενος την περαιτέρω έκθεση της χώρας στο εξωτερικό. Δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση ο Βενιζέλος να κατηγορηθεί η Ελλάδα, ότι τμήμα του πληθυσμού της χώρας λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων διώκεται. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«Δεν θέλω να επικαλεσθώ τα αλλού γεγόμενα δια να δικαιολογήσω τα καθ'ημάς. Αλλά γνωρίζετε ότι στην Παλαιστίνη όπου διοικεί η αγγλική δύναμις ουσιαστικώς στην Παλαιστίνη επροκλήθησαν ταραχαί μεταξύ των δύο τοπικών στοιχείων και αι ταραχαί αυτά έλαβον έκτασιν τρομεράν. Δεν το κάμω αυτό επαναλαμβάνω δια να ειπώ ότι και αλλού συμβαίνουν αυτά και πρέπει να τα ανεχθώμεν και ούτε δια να αφήσω να εννοηθή ότι φοβούμαι ότι ημπορεί να λάβουν παρ'ημίν αι αντιθέσεις αυτά έκτασιν ανάλογον προς εκείνην την οποίαν έλαβον εν Παλαιστίνη. Θεωρώ όμως καθήκον μου να απευθύνω και πάλιν προς όλους εκεί, ιδίως τους χριστιανούς το θρήσκευμα Έλληνας μίαν έκκλησιν αλλά και προειδοποίησιν. Δεν είνε δυνατόν να παίζουν εν ου παικτοίς. Όλη δε αυτή η αντίθεσις επροκλήθη από κατηγορίαν εντελώς ασύστατον. Ότι ένας αντιπρόσωπος του συλλόγου των Μακαμπί επήγεν εις την Σόφιαν όπου

την χώρα των. Σήμερον ακόμη εν Μονάχω εξηγέρθησαν οι φοιτηταί εναντίον των Ισραηλιτών. Όστε δεν πρέπει να κρίνωμεν ότι δεν υπάρχει διοίκησις εν Ελλάδι»

³⁵⁵ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, όπ. π., σ. 486

*εωρτάζετο η εικοσιπενταετηρίς του εκεί συλλόγου των και ότι ήτο εκεί ένας Βούλγαρος Ισραηλίτης όστις ωμίλησε περί της αυτονομίσεως της Μακεδονίας. Αυτό ήτο εντελώς ασύστατον και καμμίαν δικαιολογίαν δεν έχειν.... Η αναγγελίαν την οποίαν κάμνω από του βήματος της Βουλής τούτου ότι εδόθη διαταγή να γίνη χρήσις των όπλων είνε προληπτική. Βέβαια εν ανάγκη θα ακολουθήση, αλλά τι θέλετε να κάμω. Λέγω ταύτα δια να εννοήσουν όλοι ότι εδόθη η διαταγή να γίνη χρήσις των όπλων προς αποκατάστασις της τάξεως, διότι δεν είνε δυνατόν να ανεχθή το ελληνικόν κράτος, του οποίου ομοφώνος εξεδηλώθη η γνώμη εις την Βουλή, να υποτεθή εις το εξωτερικόν ότι τμήμα του πληθυσμού της χώρας λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτεθειμένον εις διώξεις, είτε εις ο,τιδήποτε άλλο.»*³⁵⁶

Την τοποθέτηση αυτή του πρωθυπουργού αλλά και την καταδίκη των επεισοδίων υιοθέτησαν και οι υπόλοιποι ομιλητές (ο. Π. Τσαλδάρης, εκ μέρους του Λαϊκού κόμματος, ο Κ. Ζαβιτσιάνος, εκ μέρους της Προοδευτικής Ένωσης, ο Αλ. Παπαναστασίου,³⁵⁷ εκ μέρους της Δημοκρατικής Ένωσης).³⁵⁸ Αξίζει να τονισθεί το γεγονός ότι ήδη πριν από τον εμπρησμό του Κάμπελ οι Ισραηλίτες πολιτικοποίησαν τη διένεξη και πέτυχαν την ομόθυμη υποστήριξη του πολιτικού κόσμου. Σε έκθεση του υπουργείου εξωτερικών³⁵⁹ που ήταν υπεύθυνο για την εβραϊκή κοινότητα οι ρίζες του φαινομένου που οδήγησαν στο πογκρόμ εντοπίστηκαν στις εβραϊκές "προκλήσεις" προς τους έλληνες για σειρά ετών.

³⁵⁶ *Ελεύθερον Βήμα*, 1-7-1931, *Ημερήσιος Τύπος*, 1-7-1931

³⁵⁷ Ο Αλ. Παπαναστασίου υπήρξε σθεναρός υπερασπιστής των δικαιωμάτων όλων των εθνικών και θρησκευτικών ομάδων. Για τις σχέσεις του με τους Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης βλ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Ο Αλέξ. Παπαναστασίου και η Θεσσαλονίκη» στο Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Π. Πετρίδης (επιμ.), *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί. Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*. Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 273 -274

³⁵⁸ Συνεδρίασις ΡΔ', Πέμπτης 25 Ιουνίου 1931, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Β' - Σύνοδος Γ'*, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932, σ. 1823 – 1825, βλ. επίσης Αιμίλιος Δημητριάδης, ό.π., σ. 293-294

³⁵⁹ Το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε τους εβραίους ως ζήτημα "Εξωτερικού" όπως επί πολλές δεκαετίες και τους μουσουλμάνους της Θράκης.

VI. Η δίκη της Βέροιας

Στην δίκη που έγινε τον επόμενο χρόνο, πραγματοποιήθηκε στο Κακουργοδικείο της Βέροιας για να αποφευχθούν νέα επεισόδια³⁶⁰. Η ηγεσία των ΕΕΕ κατηγορήθηκε ότι «δι' εμπιστευτικών εγκυκλίων προς τα μέλη της ΕΕΕ εξηρέθισαν αυτά τις επιθέσεις κατά των συμπολιτών των» και Νίκος Φαρδής ότι «διά της εν τη εφημερίδι 'Μακεδονία' αρθρογραφίας του, ηρέθισε τους πολίτας προκαλέσας εξέγερσιν μεταξύ αυτών». Η δίκη των φυσικών και ηθικών αυτουργών του εμπρησμού άρχισε στις 2 Απριλίου 1932³⁶¹. Κατά τη διάρκεια της δίκης, την οποία κάλυπταν ευρέως οι εφημερίδες με ανταποκριτές τους στη Βέροια, επιβεβαιώθηκε η στενή συνεργασία της *Μακεδονίας* με την ΕΕΕ (Άλλωστε και ο ίδιος ο Φαρδής ήταν μέλος της) και αποδόθηκε αυτή η συνεργασία στην πρόθεση της εφημερίδας να αυξήσει την κυκλοφορία της³⁶².

Η «πολύκροτος» δίκη ολοκληρώθηκε στις 19 Απριλίου 1932, απαλάσσοντας από τις κατηγορίες τους Κοσμίδη, Χαριτόπουλο και Φαρδή ενώ επιτράπηκε η συνέχιση της λειτουργίας της τρία έψιλον. Στην Θεσσαλονίκη, το Δ.Σ. της ΕΕΕ και εκατοντάδες οπαδοί της τους υποδέχτηκαν με επικεφαλής την ορχήστρα του Παπάφειου Ορφανοτροφείου στο σιδηροδρομικό σταθμό. Οι τρεις αθωωθέντες μεταφέρθηκαν με πομπή από 70 αυτοκίνητα και 25 άμαξες γεμάτες κόσμο, αφού διέσχισαν κεντρικούς δρόμους της πόλης, στα κεντρικά της ΕΕΕ³⁶³. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει η *Μακεδονία*:

«Μία Νίκη! Μία Νίκη της Θεσσαλονίκης, νίκη Μακεδονική. Πανελλήνιος. Εθνική νίκη ! Διότι μίαν τέτοιαν νίκη κατήγαγε χθες ο Ελληνικός λαός, δια της ετυμηγορίας των ενόρκων, των εντίμων και πατριωτών ενόρκων της Βέροιας. Η απόφασις του Δικαστηρίου διελαλήθη παντού εις πάσαν γωνίαν της χώρας και η ψυχή του κάθε Έλληνος εσκύρτησε από χαράν... Από τις 3.30 απογευματινής της χθες ήρχισαν να προσέρχονται εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν πλείστοι Θεσσαλονικείς, προκειμένου να υποδεχθούν τους αποδοθέντες εις την κοινωνίαν λευκούς υπό της λαϊκής δικαιοσύνης της Βέροιας κ. κ. Κοσμίδη και Χαριτόπουλο, ηγέτες της ΕΕΕ και τον κ. Ν. Φαρδη, αρχισυντάκτην της «Μακεδονίας». Εκ των πρώτων κατέφθασαν τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Ε.Ε.Ε., αντιπρόσωποι του τύπου της Θεσσαλονίκης, και της πρωτευούσης, πλείστοι επιστήμονες και άλλοι έγκριτοι πολίται της πόλεως μας. Την θέσιν του είχε λάβει εγκαίρως εις την συγκέντρωσιν ταύτην το ωραίον φύλον της Θεσσαλονίκης. Η πλατεία του σιδηροδρομικού σταθμού είναι πλήρης την 4 απογευματινήν. Η αμαξοστοιχεία εισέρχεται και σταθμεύει την

³⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες για τη δίκη της Βέροιας βλ. Αμ. Δημητριάδης, οπ. π., σ. 315-357

³⁶¹ Pierron, όπ. π., σ. 231-234

³⁶² Fleminnng, όπ. π., σ. 154

³⁶³ *Μακεδονία*, 20-4-1932, *Ελεύθερον Βήμα*, 20-4-1932

4.10'. Οι τρεις μάρτυρες των 17 ημερών προβάλλουν από τα παράθυρα του τελευταίου βαγονιού του συρμού. Το πλήθος ξεσπά σε ζητωκραυγές.

- Ζήτω η Δικαιοσύνη !

-Ζήτω η Πατρίς !

-Ζήτω η ΕΕΕ !

-Ζήτω η Μακεδονία !

Μερικοί ανέρχονται επί του βαγονιού και αρπάζουν εις τας χείρας τον Πρόεδρον της ΕΕΕ κ. Κοσμίδη, προς τον οποίον και προσφέρουν ανθοδέσμη. Οι κ. κ. Χαριτόπουλος και Φαρδής κατορθώνουν να επιβούν ενός αυτοκινήτου. Και αρχίζει η επιβίβασις των πανηγυριζόντων για την μεγάλην νίκην. Μία σειρά από εβδομήκοντα περίπου αυτοκινήτων και δέκα πέντε αμαξών ακολουθεί το αυτοκίνητον των κ. κ. Κοσμίδη, Χαριτοπούλου και Φαρδή. Η συνοδεία διέρχεται δια των οδών 26^{ης} Οκτωβρίου, Εγνατίας, Αγ. Σοφίας, Τσιμισκή, Βενιζέλου και καταλήγει εις την οδόν Πανταζίδου. Οπόθεν διέρχονται οι τρεις αθωωθέντες γίνονται αντικείμενον ζωηροτάτων εκδηλώσεων.»³⁶⁴

Η ίδια ΕΕΕ, λίγο μετά τη λήξη της δίκης, δήλωνε δημόσια την ικανοποίησή της επειδή μετά το πογκρόμ αυξήθηκαν τα παραρτήματα και τα μέλη της και συνέχισε ενθαρρυσμένη τη δράση της. Πιο συγκεκριμένα υπολογίζεται ότι πριν τις σκηνές του Κάμπελ, η ΕΕΕ είχε πανελλαδικώς 3.000 μέλη και 12 παραρτήματα, ενώ τους επόμενους μήνες τα παραρτήματα της αυξήθηκαν σε 27 παραρτήματα και τα μέλη της σε 7.000, από τα οποία τα 3.000 στη Θεσσαλονίκη η συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν πρόσφυγες.³⁶⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λόγο που εκφώνησε ο Χαριτόπουλος αμέσως μετά τη δίκη της Βέροιας στον οποίο όχι απλώς αποφεύγει τις αντισημιτικές αιχμές αλλά τουναντίον μιλά για μία ειρηνική συμβίωση μεταξύ των Ελλήνων και των Ισραηλιτών. Η στάση αυτή προφανώς οφείλεται στο γεγονός ότι πλέον η ΕΕΕ επιθυμεί να ξεφύγει από το στενό τοπικό πλαίσιο αντισημιτικής της δράσης με απώτερο σκοπό να εξαπλωθεί η οργάνωση στην υπόλοιπη Ελλάδα και να αντιπροσωπεύσει τους απανταχού εθνικιστές-εθνικόφρονες. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

«...Ερχόμεθα θριαμβευταί από μίαν δίκην η οποία έπρεπε να μείνη και ήτο δίκη μερικών κακών Εβραίων και την δίκην αυτήν θέλησαν να την κάνουν δίκη η εβραϊκήν. Όχι κύριε Μπεςαντζή και Γιακοέλ. Όχι. Δεν είναι δίκη του Εβραϊσμού είναι δίκη προσωπική δική σας. Από του βήματος τούτου ως

³⁶⁴ Μακεδονία, 20-4-1931

³⁶⁵ George Mavrogordatos, Stilborn Republic, ό.π., σ. 209, 255, Μακεδονία Νέα, 3-4-1932, 4-4-1932 Ελληνική, 3-4-1932, Ο Ριζοσπάστης, 4-4-1932, Ακρόπολις, 3-4-1932, Η Καθημερινή, 3-4-1932, 4-4-1932, 5-4-1932

εκπρόσωπος δοκιμασθέντων εν τω προσώπω 45 χιλιάδων εθνικοφρόων του Πανελληνίου και μετά από μίαν δοκιμασίαν η οποία θα μας έδιδε όλο το δικαίωμα να μισήσωμεν, να ζητήσωμεν εκδίκησιν δια τας συκοφαντίας, φωνάζω με όλην την μεγαλοψυχίαν Έλληνας, με όλην την ειλικρίνειαν. **ΙΣΡΑΗΛΙΤΑΙ. ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΖΗΣΩΜΕΝ ΗΝΩΜΕΝΟΙ.** Η πατρίς το ζητεί. Όχι διότι θα μας κρίνη το Εξωτερικόν, όπως επιμόνως ελέχθη... Αγαπητοί αδελφοί. Υπέστημεν μίαν μεγάλην δοκιμασίαν. Δεν είναι πρώτη, ούτε θα είναι και η τελευταία. Εις τον διετήν πραγματικόν βίον της Ενώσεως μας συναντήσαμεν και άλλας δοκιμασίας, είδομεν και άλλους κινδύνους. Από τους κινδύνους αυτούς μας έσωσε η πίστις προς τον αγώνα μας. Πιστεύσατε εις αυτόν, συσπειρωθήτε περί τα τίμια λάβαρα μας. Είναι σήμερα τα μοναδικά σύμβολα που ενώνουν τον Ελληνισμόν όλον υπό την σκεπή των. Ημείς δεν έχομεν κόμματα. Δεν έχομεν ιδιοτέλειαν. Έχομεν μίαν πίστις εις μίαν ιδέαν. Την πίστιν προς τον τίμιον και ιερόν αγώνα μας, την Πατρίδα μας και την Οργάνωσιν μας.»³⁶⁶

³⁶⁶ Μακεδονία, 20-4-1932

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοπτικά λοιπόν, οι ταραχές του Κάμπελ εντάσσονται στο ευρύτερο πλέγμα οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών σχέσεων του Μεσοπολέμου, που ορίζονταν με τη σειρά τους από τις πρακτικές του οικονομισμού και κυρίως του αναδυόμενου εθνικισμού με συνδετικό κρίκο την αστική ηγεμονία.

Καταλυτική θέση σε αυτό διαδραμάτισε ο Τύπος, οποίος σε πρώτο επίπεδο νομιμοποίησε τη βίαιη δράση των ΕΕΕ, είτε επιδοκιμάζοντας τη συμπεριφορά τους είτε αποσιωπώντας ή αποφεύγοντας να την καταδικάσει. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του *Ριζοσπάστη* που αποδοκίμασε αμέσως τη δράση των ΕΕΕ και των υπολοίπων εθνικιστικών σωματείων που συμμετείχαν στο πογκρόμ του Κάμπελ. Ενώ σε δεύτερο επίπεδο, διαπιστώθηκε ότι η πλειονότητα του Τύπου, αποδίδοντας τις ευθύνες στους κομμουνιστές ή στους Ισραηλίτες, επικρότησε τη στάση των αρχών και της πολιτείας εξωραϊζοντας την επισφαλή εικόνα του ελληνικού κράτους και τονίζοντας την αποδοτικότητα της αστυνομικής επέμβασης.

Σχετικά δε με την *Εθνική Ένωσις Ελλάς* πρέπει να σημειωθεί ότι αποτέλεσε τη μαζικότερη και βιαιότερη έκφραση του εθνικισμού και του ναζισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και που μολονότι έδειχνε να πληροί τις βασικές προϋποθέσεις για να εξελιχθεί σε κίνημα αντίστοιχο, της Γερμανίας και της Ιταλίας, στην πραγματικότητα δεν κατάφερε να σπάσει το δίπολο βενιζελισμού–αντιβενιζελισμού και να αποτελέσει την εναλλακτική πρόταση. Η δράση της αποτέλεσε την καλύτερη και πιο πετυχημένη έκφραση της εθνικιστικής βίας που ασκήθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η μουσολινική πορεία και ο εξάπλωση της σε όλη την Ελλάδα την μετέτρεψαν σε πολιτικό κόμμα, όπερ σήμανε και την αρχή του τέλους της.

Η διάσπαση της σε δύο διαφορετικούς φορείς εξασθένησε τη δυναμική της αισθητά με αποτέλεσμα η κάθοδος της στην πολιτική να στεφθεί σε αποτυχία. Προφανώς, η έλξη που άσκησε ήταν περισσότερο συγκυριακή, καθώς η οργάνωση φάνηκε αδύναμη να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να παραμείνει στο πολιτικοκοινωνικό προσκήνιο.

Όσον αφορά τη θέση της εβραϊκής μειονότητας στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, αυτή καθοριζόταν από την ασύμπτωτη σχέση ενός δεδομένου συνοριακού καθεστώτος, μίας στιβαρής πολιτικής εξουσίας, μίας αποσαφηνισμένης θεωρητικά εθνικής ταυτότητας και ενός, σχετικά, ανομοιογενούς πληθυσμιακού συνόλου.

Τέτοιες πράξεις, όπως ο εμπρησμός του Κάμπελ καθίστανται «η αρτιότερη έκφραση της σκέψης» ατόμων, τα οποία είχαν αποστερηθεί την ταξική τους ταυτότητα και ζούσαν σε ένα περιβάλλον εχθρικό, όπου η στασιμότητα επιβάρυνε τη μειονεκτική θέση τους, δημιουργώντας τους επαυξημένη συναισθηματική φόρτιση.

Ο τρόπος συλλογισμού και δράσης των μελών της Ε.Ε.Ε. κατευθυνόταν σε σημαντικό βαθμό από τους διάφορους μηχανισμούς εξουσίας, που μετέτρεπαν τα άτομα αυτά σε ενεργούς φορείς αντικομμουνιστικών και αντισημιτικών δογμάτων και

σε έμψυχους παράγοντες νομιμοποίησης των ιδεολογικών κατασκευασμάτων της εποχής.

Και αυτή ακόμη η επιλογή των ενδεών Εβραίων του συνοικισμού σαν εξιλαστήρια θύματα βρίσκει την εξήγησή της: μέσα από τον παραμορφωτικό φακό της άπειρης συνείδησης των οπαδών των εθνικιστικών οργανώσεων που τρέφονταν με αυταπάτες, κοινωνικά χρήσιμες αλλά και προσωπικά ζωτικές, οι Εβραίοι θεωρήθηκαν και αντιμετωπίστηκαν σαν τα αντιπροσωπευτικά υποκείμενα του μικρόκοσμου μιας τάξης προνομιούχου, και χρεώθηκαν έτσι τη βαριά ευθύνη για την κρίση που έπληττε τους ίδιους.³⁶⁷

Επιπλέον, αποτελούσαν τα πιο αδύναμα και ευάλωτα μέλη αυτής της τάξης, ανίσχυρα να αντιδράσουν και να αντεπιτεθούν, και συνδέονταν με βαθιά ριζωμένες συλλογικές πεποιθήσεις και αξίες που αντέβαιναν στο κυρίαρχο ιδεολογικό προφίλ της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτό προπαγανδιζόταν μέσα από τους μηχανισμούς της ηγεμονικής κουλτούρας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η διαπίστωση του Λιάκου ότι η *«διαφορετική θρησκεία και γλώσσα, στην περίπτωση των Εβραίων, η διαφορετική ιδεολογία, στην περίπτωση των κομμουνιστών»* γίνονταν *συνθήματα για την εκδήλωση αντισημιτικών ταραχών ή αντικομμουνιστικών εκδηλώσεων.*³⁶⁸ Οι δύο αυτές τάσεις προσφέρονταν για μαζική κατανάλωση από τα μέλη αυτών των οργανώσεων, γιατί φάνταζαν στις ατροφικές ταξικές συνειδήσεις σαν μία εθνική ιδεολογία την οποία χρειαζόνταν επειγόντως.

³⁶⁷ Είναι γνωστό ότι την εποχή του Μεσαίωνα, όταν η βουβωνική πανώλη αποδεκάτιζε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, οι αρχές δεν έκαιγαν τους αρουραίους που ήταν η αιτία του κακού, αλλά τις μάγισσες που δεν έφταιγαν σε τίποτα.

³⁶⁸ Λιάκος, όπ. π., σ.. 41

ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΤΥΠΟΣ

<i>Ακρόπολις</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Δράσις</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Έθνος</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Εθνικός Αγών</i>	01.01.1932 – 04.08.1936
<i>Εθνική Ένωσις</i>	01.01.1932 – 04.08.1936
<i>Ελληνική</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Ελεύθερος Άνθρωπος</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Ελεύθερον Βήμα</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Εστία</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Εσπερινή</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Εφημερίς των Βαλκανίων</i>	01.01.1929 – 04.08.1936
<i>Η Βραδυνή</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Ημερήσιος Τύπος</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Η Πατρίς</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Καθημερινή</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Μακεδονικά Νέα</i>	01.01.1929 – 04.08.1936
<i>Μακεδονία</i>	01.01.1929 – 04.08.1936
<i>Νέα Αλήθεια</i>	01.01.1929 – 04.08.1936
<i>Πρωία</i>	01.01.1930 – 04.08.1936
<i>Ριζοσπάστης</i>	01.01.1929 – 04.08.1936

B. ΑΡΧΕΙΑ

Γενάδειος Βιβλιοθήκη, *αρχείο Φίλιππου Δραγούμη*

Ε.Λ.Ι.Α., *αρχείο Δημήτριου Σφαέλλου*

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγραφιώτου – Ζαχοπούλου Πέρσα, *Σχολεία της Θεσσαλονίκης*, Συνεργασία: Μαρία Λιάκου και Παπακωνσταντίνου, Ιανός, Θεσσαλονίκη, 1997

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922 - 1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986

Αμπαζοπούλου Φρ., *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη 1993

Αμπαζοπούλου Φρ., *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο 1998

Αναστασιάδης Γιώργος, «Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)», στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος β', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997

Αναστασιάδης Γιώργος – Χεκίμογλου Ε., *Όταν η Θεσσαλονίκη μπήκε στον 20^ο αιώνα*, University studio press, Θεσσαλονίκη 2000

Ανδρικόπουλος Γ., *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (Στρατός και Πολιτική). Με 18 ανέκδοτα έγγραφα της βρετανικής, γερμανικής και αμερικανικής πρεσβείας*, Διογένης, Αθήνα, 1977

Αποστολίδης Άκης, Δάγκας Αλέκος, *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης 1909-1918*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989, σ.

Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, 1^η έκδοση, Βανιάς, Θεσσαλονίκη 1995

Βασιλικού Μαρία, «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο» στο *Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 3 και 4 Απριλίου 1998, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999

Βαφόπουλος Γ., *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997

Βερτσέτης Αθανάσιος, *Διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα 1999.

Bernstein Herman, *The Truth About "The Protocols of Zion": A Complete Exposure* 1935

Bernstein Serge – Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης 3. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης από το 1919 έως σήμερα*, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

- Bagdikian B.H., *The Media Monopoly*, 3^η έκδοση, Μασσαχουσέτη 1990
- Bowman Steven, «German and Jews in Interwar in Greece», στο I. K. Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from Fifteenth Century to the End of World War Two*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1998
- Γιακοέλ Γ., *Απομνημονεύματα 1942-1943*, Θεσσαλονίκη 1993
- Γούναρης Β.Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στην Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2002
- Γρηγοριάδης Φοίβος, «Ελληνική Δημοκρατία 1924 – 1935, Κεδρηνός, Αθήνα 1972
- Constantopoulou Photini – Veremis Thanos (eds.), *Documents of the history of the Jews. Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Ministry of Foreign Affairs of Greece, University of Athens, Department of Political Science and Public Administration / Kastaniotis Edition, Αθήνα 1998
- Canoy M., *Κράτος και πολιτική θεωρία*, Αθήνα, 1990
- Claussen D., *Die Grenzen der Aufklärung, Die gesellschaftliche Genese des modernen Antisemitismus*, Fitscher Verlag, Frankfurt am Main 1994
- Δάγκας Αλέξανδρος, *Ο Χαφίης. Το Κράτος κατά του Κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης 1927*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995
- Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912 – 1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Κάκτος, Αθήνα 1996
- Δημητριάδης Αιμίλιος, *Φοίνιξ Άγερως: η Θεσσαλονίκη του 1925-1935, η πόλη, οι συνοικισμοί της, οι άνθρωποι της, οι χαρές και τα βάσανα τους*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994
- Δημητριάδης Β., *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983
- Δρούλια Λουκία- Κουτσοπανάγου Γιούλα (Επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου. 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, τόμος 4^{ος}, Αθήνα 2000
- Δώδος Δημοσθένης Χ., *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005
- Ενεπικίδης Π.Κ., *Η Θεσσαλονίκη στα Χρόνια 1875-1912*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1998

Ελεφάντης Άγγελος Γ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1976

Ευθυμίου Μαρία, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*. Εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1992

Ζαφείρης Χρήστος, *Εν Θεσσαλονίκη 1900 – 1960*, Εξάντας, Αθήνα 1994

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Συλλογικό έργο, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Κακουλίδης Ιωάννης, «Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις ελληνικές εκλογές 1915 – 1936», *Πρακτικά ΙΘ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1999

Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, τόμος Γ' 1923-1941, εκδ. University Press Studio, Θεσσαλονίκη 2005

Κατηφόρης Γεώργιος, *Η νομοθεσία των Βαρβάρων (Δοκίμια)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1975

Καραδήμου – Γερολύμπου Α. Και Κολώνας Β., «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο Αβδελά Ε., - Βαρών Βασάρ Ο., (επιμ.) *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23 -24 Νοεμβρίου 1991, Αθήνα 1995

Karathanassis Athanasios E., «The Relations between the Jewish Community and the Metropolitan Gennadios of Thessaloniki (1912-1951)», στο I.K. Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth Century to the end of the World War Two*, Institute of Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1997

Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., «Εσωτερικές και Εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978

Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, τόμος 13^{ος} 20^{ος} Αιώνας, Αθήνα 1959

Κούνδουρος Ρούσος Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι. Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτη, Αθήνα 1978

Κούνιο Αμαρίλιο Έρικα – Ναρ. Αλμπερτος, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Επιμέλεια – Επίμετρο: Φραγκίσκη Αμπαζοπούλου, Ίδρυμα Έτς Αχαϊμ, - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998

Κωνσταντοπούλου Φωτεινή και Βερέμης Θάνος(επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000

Λαναράς Κωστής, *Εθνικοσοσιαλισμός. Κίνημα-κόμμα-Κράτος*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2005

Λέκκας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992

Λεονταρίτη Γ.Β., *Εθνικισμός και διεθνισμός; Πολιτική ιδεολογία*, εν: *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Αθήνα 1983

Λευκοπαρίδης Ξ. (επιμ) "*Αρχείον στρατηγού Π.Γ.Δαγκλή*", τ.Α', Αθήνα 1965,

Λιάκος Α., *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων :το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1988

Λιάκος Α., *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα Καταστατικά τους, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985*

Lichtenberg J., *Democracy and the Mass Media*, Καίμπριτζ 1990

Haupt G., «Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν», εν : *Α. Μπεναρόγιας, Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1986

Horkheimer M./ Adorno Th. W., *Die Dialektik der Aufklärung*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1981(ελληνική έκδοση: *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. Ύψηλον, Αθήνα 1986

Μάγιερ Κ., *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τόμ. Γ, Αθήνα 1960

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες, . Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας. Ιδεολογία, κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία» στο Μπενβένιστε Ρ., (επιμ.) *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην κατοχή*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998

Μαρκέτος Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, τόμος Α', εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006

Μαζάουερ Μαρκ, *Θεσσαλονίκη η πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι*. εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Mazower M., *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Οξφόρδη 1991

Μαυρογορδάτος Γ.Θ., «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τομ. Β2, Αθήνα 2003

Μαυρογορδάτος Γ.Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996

Maurogordatos G., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983

Μέγας Γ. (επιμ.), *Ενθύμιον από τη ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 1897-1912*, Αθήνα 1993

Μέγας Γ., «Ο Ιούδας εις τας παραδόσεις του λαού», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου*, Έτος Γ'-Δ', 1941 -1942

Μόλχο Μ., «Η εβραϊκή νεκρόπολις της Θεσσαλονίκης». *Αφιέρωμα εις την μνήμη των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, Θεσσαλονίκη 1976

Μόλχο Ρ., Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξη της στο ελληνικό κράτος(1912-1919),εν Συμπόσιο 'Ή Θεσσαλονίκη μετά το 1912.', Θεσσαλονίκη 1986

Μόλχο Ρ., *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001

Μόλχο Ρ., 'Ή αναγέννηση:Θεσσαλονίκη 1850-1918, «*Η πόλη των Εβραίων*» και η αφύπνιση των Βαλκανίων, (τίτλος πρωτοτύπου: La «ville des Juifs» et le reveil des Balkans), μτφρ Γιώργος Καλαμάτης, εκδόσεις Εκάτη,1994

Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979

Μουτάφης Γ., 'Ή οικονομική και κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκη 1929-1933. Μία προκαταρκτική εξέταση", Θεσσαλονίκη,1990

Mondagu A., *Statement on Rave*, Νέα Υόρκη 1972

Μπήτος Ι., «Η προοδευτική εξέλιξη του ελληνικού τύπου της Θεσσαλονίκης κατά τα τελευταία τεσσαράκοντα έτη», *Λεύκωμα της Βορείου Ελλάδος του έτους 1935. Φιλολογία – Επιστήμη – Τέχνη*. Τυλμπέρογλου, Αθήνα 1935

Μπουρλάς Μ., *Ελληνας Εβραίος και Αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000

Ναρ Αλμπέρτος, «Κειμένη επί ακτής θαλάσσης...». *Μελέτες και άρθρα για την Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997

Νεφελούδης Βασίλης, *Μαρτυρίες (1906-1938)*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1984

Νεχαμά Γιόζεφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, εκδ. (μτφρ. Τομέας Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης University Studio Press, Θεσσαλονίκη 200, Τόμος δεύτερος και τρίτος

Οικονόμου Νικόλαος, «Η περίοδος από τον Σεπτέμβριο του 1926 ως τον Φεβρουάριο του 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978

Παπαπαναγιώτου Αλέκος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα και Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992

Παπαδημητρίου Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006

Παπαδημητρίου Ζήσης Δ., *Ο Ευρωπαϊκός ρατσισμός. Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2000, σ.

Παπαστάθης Χαράλαμπος, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η Θεσσαλονίκη», στο Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987

Πετρίδης Παύλος Β., «Θεσσαλονίκη, 1912-1940: Πολιτικές και Κοινωνικές εξελίξεις», στο Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997

Πιζανιάς Π., *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα 1993

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Β' - Σύνοδος Γ', Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932

Pierron Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μτφρ. Γιώργος Σαρασιώτης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004

Poliakov L., *Geschichte dew Antisemitismus*, τόμοι 1-4, Verlag Georg Heintz, Worms 1977-1987, και τόμοι 7 και 8, Athenaum Verlag, Frankfurt am Main 1988

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνης*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα 1992

Ρήγος Άλκης, *Τα Κρίσιμα Χρόνια 1922-1935*, τομ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995

Recanati David, *Memoir of Salonica: Thw glory and Destruction of Jerusalem of the Balkans*, Τελ αβιβ 1972

Ringer B. & E. Lawless, *Race, Ethnicity and Society*, Νέα Υόρκη 1989

Rose Mina, «The Archives of the Salonica Community as a key to the Economic Life of the Jews of Salonica between the txo World Wars, Desiderata, Possibilities and Constraints» στο Αλέξανδρος Δάγκας (επιμ.), *Θεσσαλονίκη. Επαγγέλματα – εμπόριο, κοινωνική ζωή, 18^{ος} -20^{ος} αι.* [Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1 και 2-11-1997], Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998

Rose Paul Lawrence, *Revolutionary Antisemitism in Germany from Kant to Wagner*.Princeton: Princeton University Press, 1990

Σακελαρίου Τάκης Γ., *Η σωματική αγωγή της νεολαίας. Επιστημονική και Τεχνική ανάλυσις της σωματικής αγωγής της νεολαίας. Αρχαί και σκοποί –Οργάνωσις και Διοικήσις*. Τυπογραφικά καταστήματα Στυλ. Π. Βαρβαρέσου, Πειραιάς 1937

Στεφάνου Σ., *Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου πολιτικά υποθήκαι*, τομ Α, Αθήνα 1965

Σκούρτης Ιωάννης, «Μετανάστευσή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία. *Θεσσαλονίκη*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1992

Σκούρτης Ιωάννης, «Οι Σιωνιστές και οι αντίπαλοι τους Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου». *Θεσσαλονίκη*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1994

Σκούρτης Ιωάννης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και η καθιέρωση της Κυριακής αργίας (1924-1925)*, ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1991), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1992

Σούτζος Δημήτριος, *Έλληνες ενωμένοι και διχασμένοι*, εκδ. Νέα Θέσις, Αθήνα 1992

Sarantis C., *The emergence of the Right in Greece (1922-1940)*, Oxford University, D. Phil. Thesis, 1979

Schaefer R., *Racial and Ethnic Groups*, 3^η έκδοση, Glenview 1988

Simpson G. E. & Milton, *Racial and Cultural Minorities*, 4^η έκδοση, Νέα Υόρκη 1985

Σταμπουλής Γεώργιος Ν., *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά – Ήθη – Έθιμα. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης 315 – 1985*. εκδ. Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1984

Στεφανίδης Γιάννης, «Μακεδονία του Μεσοπολέμου» στο Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Η Μακεδονία από την Απελευθέρωση ως τις μέρες μας*. Εκδ. Παπαζήση – Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992

Σωμερίτης Στρατής, *Η Μεγάλη Καμπή. Μαρτυρίες – Αναμνήσεις 1924 -1974. Μέρος Πρώτο: Από τη Δημοκρατία στον Φασισμό 1924 – 1941*, Ολκός, Αθήνα 1975

Τζόκας Σπύρος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*. Θεμέλιο, Αθήνα 2002

Taguieff Pierre- Andre, *Ο μύθος των «Σοφών της Σιών»*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 11-27

Τομανάς Κώστας, «Οι Εφημερίδες της Θεσσαλονίκης», στο Σταμπουλής Γεώργιος Ν., *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912. Λαογραφικά – Ήθη – Έθιμα. Αφιέρωμα στα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης 315 – 1985*. εκδ. Διόσκουροι, Θεσσαλονίκη 1984

Τομανάς Κώστας, *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη 1990

Τομανάς Κώστας, *Οι κάτοικοι της παλαιάς Θεσσαλονίκης*, (επιμ. Βασίλης Τομανάς), Εξάντας, Θεσσαλονίκη 1992

Τομανάς Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1921 – 1941*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996

Τσαπαράς Στέφανος, *Η πολιτική ηγεσία και οι ξένοι στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας*, τ. Β' (1920-1946), Νέα Σύνορα, Αθήνα 1989

Τσιπανλής Ζαχαρίας Ν., *Η μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη (Μεσοπόλεμος – Κατοχή, 1928 - 1943)*, "Ανάτυπο του τεύχους 1, τ. ΙΣΤ' της επιστημονικής επετηρίδας του τμ. Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων με την ονομασία "Δωδώνη", 1987

Τσιάκαλος Γεώργιος, *Απέναντι στα εργαστήρια του ρατσισμού*, εκδ. Τυπωθήτω – Αντιρρήσεις, Αθήνα 2006

Van Dijk Teum A., «*Racism and the press*», *Critical Studies in Racism and Migration*, London 1991

Φιλιππής Δημήτριος, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός: Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010

Φρεζής Ραφαήλ Α., *Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Βόλος 2007

Fleminng K. E., *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009

Χαστάογλου Βίλμα, «Η κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών Κάμπελ – Βότση, Βυζαντίου και Καλαμαριάς», στο *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα. Φωτογραφικό – Ιστορικό Λεύκωμα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998

Χαστάογλου Βίλμα, & Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Θεσσαλονίκη 1900-1940: Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985, εκδ. Δήμος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994

Χεκιμόγλου Ευάγγελος Α., *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, εκδόσεις Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1995,

Χονδροματίδης Ιάκωβος Π., *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα*, εκδ. Περίσκόπιο, Αθήνα 2001

Ψαρούκης Νίκος, *Ο Φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977

Wirth L., 'The problem of the minority groups', εν: R.Linton (επιμ), *The Science of Man in the World Crisis*, Columbia 1945

Wolf Lucien , *The Jewish Bogey and the Forged Protocols of the Learned Elders of Zion* (London: Press Committee of the Jewish Board of Deputies, 1920

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Βασιλικού Μαρία, «Εθνοτικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ίστωρ*, τχ. 7, 1994

Bowman Steve, «Jews in wartime Greece», *Jewish Social Studies*, 48/1 (1986)

Gelber M. N., «An attempt to internationalize Salonika», *Jewish Social Studies*, 17/2(1955)

Θαλασσινός Δημήτρης, *Μεγάλη Ιδέα: Το απραγματοποίητο όνειρο του Ελληνισμού*, τεύχος 447, *Ιστορία*, Σεπτέμβριος 2005

Λαμπρινός Χρήστος, «Συνοπτική ιστορία του τύπου της Θεσσαλονίκης», στη *Νέα Εστία. Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη*, Χριστούγεννα 1985

Mazower M., «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», τεύχος 3, *Ίστωρ*, 1991

Μόλχο, Ρένα «Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη», *Ο Παρατηρητής*, τχ. 25-26, 1994

Μόλχο Ρένα, «Τα ισπανοεβραϊκά: μία μεσογειακή γλώσσα στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης του 20^{ού} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τομ. 15, τχ. 28-29, Ιουν.- Δεκ. 1998

Νούτσος Παναγιώτης, «Ιδεολογικές συνιστώσες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 3, τχ. 5, Ιούνιος 1986

Φουντανόπουλος Κώστας, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914-1936): Ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, τομ. 10, τχ. 18-19, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993